

Михайло Чучко

Православні культові споруди
Буковини

Дерев'яні церкви та дзвіниці

середини XIV – початку XX століть

Михайло ЧУЧКО

Православні культові споруди Буковини
Дерев'яні церкви та дзвіниці
середини XIV – початку XX ст.

Чернівці
Букрек
2011

Mychajlo Tschutschko

Orthodoxe Sakralbauten der Bukowina **Holzkirchen und Glockentürme** Mitte 14 – Anfang 20 Jh.

Czernowitz
2011

Mihai Ciucico

Monumente religioase ortodoxe din Bucovina
Bisericile și clopotnițele de lemn
din jumătatea secolului XIV –
începutul secolui XX

Cernăuți
2011

ББК 85.113(4УКР-ЧЧСН)

Ч 96

Рецензенти:

В. І. Наулко (Київ), доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Т. В. Косміна (Київ), кандидат історичних наук, провідний спеціаліст відділу “Український етнологічний центр” Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Науковий редактор:

Г. К. Кожолянко (Чернівці), доктор історичних наук, професор

Видання здійснено за сприяння Чернівецько-Буковинської Єпархії Української Православної Церкви

Автор висловлює щирю подяку за поради та допомогу в роботі над книгою Високопреосвященнішому Онуфрію, Митрополиту Чернівецькому і Буковинському, Преосвященнішому Мелетію, Єпископу Хотинському, чл.-кор. НАН України Всеволоду Наулку, к. і. н. Тамарі Косміній, проф. Георгію Кожолянку, доц. Богдану Боднарюку, к. ф. н. Ніколетті Головач, к. і. н. Вікторії Грябан, доц. Галині Кузь, доц. Антонію Мойсею, Наталії Павленко, к. і. н. Івану Сандуляку, доц. Віталію Семенку, а також працівникам Державного архіву Чернівецької області, Чернівецького художнього музею, Чернівецького музею народної архітектури і побуту, Чернівецького обласного краєзнавчого музею та відділу рідкісних і цінних книг наукової бібліотеки Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

Чучко М.К.

Ч 96 Православні культові споруди Буковини: Дерев'яні церкви та дзвіниці середини XIV – початку XX століть / М. К. Чучко. – 2-е вид., випр. і доп. – Чернівці: Букрек, 2011. – 188 с., іл.

ISBN 978-966-399-302-7

В монографії на основі комплексного аналізу писемних джерел та матеріальних пам'яток вивчається дерев'яне православне культове будівництво на Буковині в середині XIV – на початку XX ст. Вперше конкретизовано наукові уявлення стосовно проблеми взаємовпливів народних традицій і церковних канонів у правовій організації спорудження, утримання, постачання та обсерганія дерев'яних культових будівель Буковини; здійснено аналіз формотворення буковинських дерев'яних храмів та співвідношення канонічного і традиційно-народного при формуванні й опорядженні їх сакрального простору.

Книга розрахована на істориків, етнологів, богословів, студентів вищих навчальних закладів, учнів шкіл і всіх, хто цікавиться минулим Буковини.

ББК 85.113(4УКР-ЧЧСН)

ISBN 978-966-399-302-7

© Чучко М. К., 2011

© Видавничий дім «Букрек», 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ПИТАННЯ ДЕРЕВ'ЯНОГО ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА НА БУКОВИНІ В СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛ.....	9
1.1. Історіографічний огляд проблеми	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	14
РОЗДІЛ 2. КАНОНІЧНО-РЕГЛАМЕНТАЦІЙНІ ОСНОВИ І ТРАДИЦІЙНА ПРАКТИКА БУДІВНИЦТВА ТА УТРИМАННЯ ДЕРЕВ'ЯНИХ КУЛЬТОВИХ СПОРУД НА БУКОВИНІ В СЕРЕДИНІ ХІV – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ...33	
2.1. Поява та поширення дерев'яних храмів в краї під час молдавського та австрійського володарювання.....	33
2.2. Середньовічне візантійське ктиторське право і організаційно-обрядова практика дерев'яного церковного будівництва на Буковині в ХV – на початку ХХ ст.....	36
2.3. Традиційні способи утримання церковних будівель і дзвіниць...55	
РОЗДІЛ 3. АРХІТЕКТУРНА МАТЕРІАЛІЗАЦІЯ СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ БУКОВИНЦІВ В КУЛЬТОВИХ СПОРУДАХ СЕРЕДИНИ ХІV – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	81
3.1. Канонічна регламентація і народні традиції в членуванні планової структури буковинського дерев'яного храму.....	81
3.2. Традиційно-профанні та професійно-сакральні уявлення у формуванні вертикального простору церковних споруд.....	87
3.3. Конструктивні особливості та техніка зведення дерев'яних храмів і дзвіниць на Буковині.....	92

РОЗДІЛ 4. ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОГО ПРОСТОРУ ДЕРЕВ'ЯНИХ КУЛЬТОВИХ БУДІВЕЛЬ НА БУКОВИНІ.....	121
4.1. Канонічна регламентація функціональних частин церковної споруди.....	121
4.2. Церковні канони та народні традиції в опорядженні літургійного простору буковинського храму.....	127
4.3. Обладнання дерев'яних дзвіниць та його використання в обрядовій практиці Буковини.....	145
ВИСНОВКИ.....	149
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	152
ZUSAMMENFASSUNG.....	181
REZUMAT.....	184

Вступ

Пам'ятки культового будівництва, в тому числі й дерев'яного, становлять вагомую частину багатой культурної спадщини українського та східно-романського (молдавського, румунського) населення Буковини. Будучи свідками життя народу і розвитку його традиційного світосприйняття, вони відіграють важливу роль у пізнанні вітчизняної історії, вихованні почуття патріотизму, відданості рідній землі, а також поважного ставлення до народів-сусідів, які внаслідок спільної історичної долі та конфесійної приналежності виступали творцями такого самобутнього явища традиційної культури як буковинська дерев'яна церковна архітектура середини XIV – початку XX ст.

Своєрідність етноінтеграційних процесів на території Буковини сприяла поширенню в даній зоні специфічного “хатнього” типу дерев'яної церкви, який привертав увагу дослідників переважно у зв'язку з виникненням і відтворенням найбільш архаїчного зразку сакральних споруд з простим спадишим дахом без бань, аналогічним покрівлі профанної житлової архітектури. При цьому дослідники не приділили уваги цілому спектру формоутворюючих елементів цих будівель, що обумовлювалися взаємодією церковних канонічних регламентацій та вікового досвіду народу. Недостатньо вивчена ґенеza архітектурних форм та планувальної структури дерев'яних храмів краю в історичному аспекті. З огляду на це дослідження дерев'яного церковного будівництва на Буковині в середині XIV – на початку XX ст. залишається актуальною проблемою.

У монографічному дослідженні вперше конкретизовано наукові уявлення стосовно проблеми взаємовпливів народних традицій і церковних канонів у правовій організації спорудження, утримання, постачання та обігання дерев'яних культових будівель Буковини; здійснено аналіз формотворення буковинських дерев'яних храмів та співвідношення канонічного і традиційно-народного при формуванні й опорядженні їх сакрального простору.

Об'єктом дослідження виступає дерев'яне культове будівництво українського та східнороманського (молдавського, румунського) населення Буковини, а предметом є канонічно регламентована і народно-традиційна практика спорудження, утримання, формоутворення та обладнання дерев'яних культових споруд на Буковині в середині XIV – на початку XX ст.

Хронологічні межі роботи охоплюють середину XIV – початок XX ст., коли землі над Сучавою, Сіретом, верхнім Прутом, середнім Дністром та Черемошем були складовою Молдавського воєводства (до 1774 р.) та

монархії Габсбургів (з 1774 р. до 1918 р.). Нижня межа дослідження визначається ступенем збереженості найбільш давніх дерев'яних культових пам'яток краю, верхня припадає на час завершення формування основних архітектурних типів споруд у буковинському дерев'яному храмубудівництві, що в хронологічному плані співпало з остаточним завершенням оформлення нормативних засад патронального права в рамках австрійського державного законодавства.

Територіально дослідження охоплює землі історичної Буковини, що включала нинішні Вижицький, Глибоцький, Заставнівський, Кіцманський, Путильський, Сторожинецький, частково Герцаївський та Новоселицький райони Чернівецької області України, а також Сучавський повіт та два села (Рогожешти та Киндешти) Ботошанського повіту Румунії.

Методологічною основою дослідження є суцільний (так званий "щільний") аналіз документальних свідчень, так чи інакше пов'язаний з обраними аспектами проблеми. Дослідження здійснене на основі загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення, а також спеціальних методів історико-етнографічного дослідження, як то критика джерел, історична реконструкція, порівняльно-історичний та проблемно-тематичний методи. Комплексне застосування різноманітних способів пошуку забезпечило можливість оптимально використати нові архівні матеріали, опубліковані джерела, наукові праці, а також оригінальні авторські польові дослідження.

Значною допомогою в методологічному аспекті стали праці М. Драгана, П. Юрченка, Г. Логвина, Д. Гобермана; Ю. Гошка, Р. Кирчіва, Л. Прибегі, Т. Кіщук, І. Могитича, П. Федаки [146; 175; 143; 150; 151; 163].

У пропонованій праці вперше на основі комплексного аналізу письмових, археологічних, речових, архітектурних та польових матеріалів і музейних колекцій з'ясовуються питання правової організації будівництва, утримання, постачання, обладнання та охорони дерев'яних культових споруд Буковини, а також відображення в їх формотворенні світоглядних уявлень жителів краю.

Результати та висновки роботи мають не лише науково-теоретичне, але й прикладне значення. Зокрема, їх можна використовувати при формуванні архітектурних та етнографічних експозицій у музеях народної архітектури та побуту, відповідних відділів історико-краєзнавчих музеїв, а також при спорудженні нових та ремонті старих дерев'яних церков, що визначають своєрідність історико-культурного обличчя буковинського краю.

РОЗДІЛ 1

ПИТАННЯ ДЕРЕВ'ЯНОГО ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА НА БУКОВИНІ В СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛ

1.1. Історіографічний огляд проблеми

Дерев'яне культове будівництво на Буковині має давню історичну традицію, однак вивчати його почали лише з другої половини XIX ст. Зокрема, у 1871 р. професор Московської духовної академії Є. Голубінський опублікував досить змістовне дослідження “Короткий нарис історії православних церков: Болгарської, Сербської та румунської або Молдо-Валаської”, в якому подав також окремі відомості про церкви Буковини [142].

Ряд аспектів дерев'яного культового будівництва на Буковині розглянув у книзі “Церкви руські в Галичині й на Буковині в порівнянні з храмами і будівлями у інших, переважно у давніх народів” (1877 р.) директор Коломийської чоловічої гімназії Т. Білоус. Уцілому, несхвально відгукуючись про зовнішній вигляд давніх буковинських дерев'яних церков, цей дослідник одним з перших звернув увагу на їх локальні конструктивні особливості, зауважуючи, зокрема, що вони є досить простими в побудові і складаються “изъ четырехъ угла 4-5 сажней длины, 3-4 широты, 2-3 высоты. До того придана от востока половина осмогранна, длины 1-1 1/2 и такой же широты, которая служит за пресвитерию. В позднейшем времени средняя часть, назначена для мужей, расширялась немножко, но не взирая на то целое зда-

ние покрыто простою кровлею, без башней, вышею от стен внешних, понеже она на 1-1 1/2 выстает поза теи стены и часом род внутренней башни восьмимигранной в себе скрывает” [136, с. 167-169].

Окремі згадки про дерев'яні церкви буковинської Гуцульщини, зокрема, про матеріал, з якого вони споруджувались, знаходимо в етнографічному дослідженні професора Чернівецької учительської семінарії Л. А. Симигіновича-Штауфе “Етнічні групи на Буковині”. У вміщеному тут нарисі про буковинських гуцулів дослідник повідомляє, що всі вони належать до православного віросповідання, а “їх церкви збудовано з стовбурів ялиць та дубових балок, причому останні служать підвалинами. Від старості і негоди церкви набувають темно-бурого кольору. Вівтар відокремлений від приміщення церкви, як у всіх грецьких церквах, іконостасом. Орган відсутній, як і кафедра, що сприяла б культурі населення” [202, с. 81].

Фахові дослідження дерев'яного культового зодчества Буковини започаткував директор Вищої реальної школи у Чернівцях, відомий архітектор і археолог К. А. Ромшторфер. У 1893 р. він опублікував розвідку про колишню монастирську церкву в с. Ревна біля Чернівців, у якій докладно описав цей давній одноверхий храм, додавши до

статті власні креслення та малюнок церкви [278, с. 65-67]. 1896 року у віденському архітектурному часописі дослідник опублікував солідну за обсягом розвідку про “Молдавсько-візантійське будівельне мистецтво”, в якій побіжно торкнувся особливостей дерев’яної церковної архітектури на Буковині [279, с. 99]. Того ж року у Відні побачило світ узагальнююче монографічне дослідження К.А. Ромшторфера “Церковне будівництво на Буковині”, окремий розділ якого автор присвятив дерев’яним церквам. Він зробив загальний огляд архітектурних форм дерев’яних культових храмів Буковини, подав цінні відомості з історії їх будівництва, а також вмістив плани та малюнки цих споруд, виконані ним власноруч [199, с. 27-28]. 1899 року у Відні в багатотомній серії “Австро-Угорська монархія в слові та образках” вийшов друком том “Буковина”, до якого К. А. Ромшторфер написав статтю про мистецькі традиції краю, в тому числі і в галузі храмового будівництва. В цій розвідці дослідник дещо розширив раніше опубліковані матеріали з історії дерев’яного церковного будівництва краю середини XIV – XIX ст., доповнивши їх новими даними про церкви у Путні, Вамі, Заставні, Слободі-Комарівцях [277, с. 437]. Як цісарсько-королівський консерватор, К. А. Ромшторфер публікував також стислі повідомлення про стан давніх дерев’яних церков Буковини у “Повідомленнях центральної комісії з історичних та мистецьких пам’яток” у Відні та у “Щорічниках Буковин-

ського крайового музею” в Чернівцях [79, с. 87; 80, с. 104; 81, с. 120]. Певна інформація про технічний стан старовинних дерев’яних культових споруд на Буковині міститься у нарисі етнографа і священика із Дорошівців отця О. Манастирського [219, с. 522-540].

Окремі публікації з історії спорудження дерев’яних церков на Буковині, а також в Чернівцях та міських околицях, робили наприкінці XIX ст. чернівецькі науковці Ф. А. Вікенгаузер [204, с. 168], І. Пашкан [262, с. 3; 263, с. 3; 264, с. 3], Р. Ф. Кайндль, а також дослідник з Сучави С. Ф. Маріан [269, с. 3; 270, с. 3].

Побіжно звертався до буковинської культової архітектури відомий російський дослідник сакрального мистецтва І. Грабар. Розглядаючи у фундаментальному дослідженні “Історія російського мистецтва” дерев’яне церковне зодчество Прикарпатської Русі, він стверджував, що тип давніх буковинських дерев’яних храмів відмінний від галицьких і досить точно нагадує “клітські” церкви російської півночі. Пізніші ж дерев’яні храми Буковини витримані у стилі звичайному на Гуцульщині [144, с. 361-370].

Значний інтерес становлять праці і окремі публікації кінця XIX – початку XX ст., присвячені висвітленню деяких аспектів організаційних, обрядових та канонічно-правових засад буковинського дерев’яного церковного будівництва в період молдавського та австрійського володарювання. Особливої уваги з-поміж інших заслуговують дослі-

дження І. Воробкевича [211, с. 758-772; 210, с. 254-258], В. Мордвинова [158; 224, с. 580-592, 649-663], Т. Тарнавського [203, с. 43-44, 59-116; 225, с. 50-58, 124-131, 187-192, 258-264, 329-334, 396-401, 469-476, 542-548, 606-613], Т. Юцковського [260, с. 30-37,], І. Ончула [275, с. 129-144; 272, с. 155-156], М. Галіпа [213, с. 660-669], Д. Дана [182; 265, с. 635-643, 710-718, 787-796], К. Бринзана [208, с. 304-307, 356-368, 492-505, 567-584, 644-658, 719-732, 794-813], Н. Котлярчука [180, с. 10-39, 40-45] та І. Ністора [160, с. 11-12].

Вагомий внесок у розробку проблеми дерев'яного культового будівництва на Буковині зробили в першій половині ХХ ст. українські історики мистецтва брати Вадим та Данило Щербаківські. Ще у 1910 р. В. Щербаківський здійснив низку експедицій по Буковині і Галичині, під час яких обмірював і фотографував старовинні дерев'яні церкви [172; 173]. Під час Першої світової війни, в 1916 р., обстеженням і фотофіксацією буковинських дерев'яних храмів займався також Д. Щербаківський. Результати цих обстежень лягли в основу першого та другого випусків багатоліюстрованого видання "Українське мистецтво" [173; 174]. Зокрема, в другому випуску цієї праці, який безпосередньо торкався церковної архітектури Буковини, укладачем тому, Д. Щербаківським, було введено в науковий обіг термін церкви "буковинського типу". Описуючи його типологічні риси у вступній частині до видання, дослідник зазначав: "В цій томі "Українського мистецтва"

дано декілька зразків "буковинського типу" дерев'яних церков, який стоїть осторонь від відомих типів і відповідає так званим "клетським" церквам російської архітектури" [174, с. V].

Цікаві відомості про історію спорудження та реставрацію дерев'яної церкви св. Дмитрія в Сіреті, а також ряд даних про дерев'яні церкви Чернівців містяться в історико-краєзнавчих публікаціях професора Чернівецького університету С. Релі [201, с. 119-125; 200, с. 25-33]. Є окремі згадки про чернівецькі дерев'яні церкви в праці О. Боканецу "Історія міста Чернівці в молдавський період" [177, с. 51, 70]. Цінний фактологічний матеріал з історії буковинських скитів та монастирів, зокрема дерев'яних монастирських храмів ХVII – ХVIII ст. містить дослідження професора Вищого православно-го реального ліцею у Чернівцях отця Е. Гостюка [189, с. 17-126]. Унікальні дані, що стосуються історії спорудження та архітектоники дерев'яної церкви св. Василя в Корчештах подано у брошурі Г. Крамарюка "Одна церква з Буковини", виданій у Бухаресті 1939 року [181, с. 2-7].

У кінці 30-х – 80-х рр. ХХ ст. розгортається широкомасштабне дослідження культової архітектури Буковини українськими дослідниками. Так, певні особливості архітектури буковинських дерев'яних церков та дзвіниць висвітлені у працях М. Драгана [146] та В. Січинського [226]. Зокрема, В. Січинський зазначає, що Буковину можна поділити на дві частини: "один тип будов близько стоїть до Гуцульщини, другий зливається з будівництвом по-

дільським. Крім того є ще спеціальний тип церков (який деякі дослідники називають "хатнім"), що постав внаслідок чисто господарських відносин – матеріальної неспроможності бідніших осель (Ширівці Долішні, Трустинці, Карапчів, Волока та ін.). Загалом же на Буковині поширений так званий український тип тридільної церкви з трьома або одною банею, при чому цей тип набув деяких питомих "буковинських" особливостей" [226, с. 264-265]. Варто зауважити, що обидва автори при розгляді буковинських храмів взяли за основу праці братів Щербаківських.

Інший український дослідник В. Нагірняк, опираючись на студії К. А. Ромшторфера та Д. Щербаківського, зробив загальний огляд архітектурних форм дерев'яного культового будівництва на Буковині та дав короткий критичний аналіз його історіографії. Так, аналізуючи працю Щербаківського про буковинські та галицькі дерев'яні церкви, автор зауважує, що вона "хоч і надзвичайно цінна і майже унікальна, однак охоплює далеко не всі типи буковинських церков та не висвітлює деталей певних будівельних елементів, важливих для дослідження шляхів розвитку народного будівництва Буковини" [221, с. 607-611]. У зв'язку з цим згадана проблема, на думку дослідника, потребує більш ґрунтовних студій.

Помітний внесок у вивчення дерев'яної культової архітектури Буковини зробили радянські історики архітектури та мистецтва. Серед них варто згадати праці П. Юрченка [175; 176], Г. Логвина [150, с. 332-339, 342-359, 375-376; 132, с. 183-186],

Ю.Хохла, Ю.Ковальова [171, с. 15], Д. Гобермана [214, с. 123-146; 141, с. 14-112]. Окремі згадки про дерев'яні культові будівлі на Буковині містяться у колективній праці чернівецьких істориків "Нариси з історії Північної Буковини" [160, с. 82-83].

У 1986 р. в Києві побачив світ багатотомний ілюстрований довідник-каталог архітектурних пам'яток України. В четвертому томі цього видання, серед іншого, вміщено також добірку матеріалів з описами, зображеннями та планами ряду давніх дерев'яних культових споруд Чернівецької області [161, с. 334-368].

Окремі питання, що стосуються архітектурних форм дерев'яних церков та дзвіниць буковинської частини Гуцульщини розглядалися у колективних монографіях "Гуцульщина" [145, с. 185] та "Народна архітектура Українських Карпат XV – XX ст." [143, с. 210-232].

Деякі аспекти дерев'яного монументального зодчества північної частини Буковини знайшли своє висвітлення в колективній праці сучасних чернівецьких істориків "Буковина. Історичний нарис" [137]. Певні історичні відомості про дерев'яні церкви Чернівців містяться в праці О. Масана та І. Чеховського "Чернівці: 1408 – 1998" [156, с. 17, 19].

Ряд проблем, що стосуються особливостей розвитку архітектури дерев'яних культових споруд південної частини Буковини, знайшли відображення у монографії львівського дослідника В. Слободяна "Церкви українців Румунії". У ній автор робить спробу з'ясувати походження

архаїчних буковинських безбанних церков та аргументовано спростовує досить поширену в науковій літературі легенду про турецьку заборону на спорудження в Молдавському воєводстві храмів з одним або кількома верхами [165, с. 15-45]. Торкався цей дослідник питання культового будівництва на Буковині і в інших своїх публікаціях [228, с. 54]. Зокрема, ним було укладено також покажчик дерев'яних церков північної та південної частин Буковини, які збереглися донині [227, с. 140-156].

Окремі питання, пов'язані з архітектурою та декоративним оздобленням дерев'яних культових споруд на Буковині, розглянуті у розвідках В. Мокрого [157], П. Єсіна [216, с. 85-95] та О. Болюка [206, с. 83-86; 207, с. 162-158]. Зокрема, В. Мокрий вказує на тісний зв'язок буковинського культового будівництва з церковною архітектурою Молдови та на схожість дерев'яних церков Буковини з молдавськими мурованими храмами XV – XIX ст. [157, с. 56].

Важливе значення для вивчення канонічно-нормативних засад інституту ктиторства на Буковині мають публікації М. Морозова [220, с. 252-256] та Б. Боднарюка [205, с. 25-51], присвячені виникненню та оформленню ктиторського права у Візантії.

На окрему увагу заслуговують праці сучасних румунських дослідників. Зокрема, значний фактологічний матеріал про дерев'яні церкви Буковини міститься в монографічних дослідженнях Н.Грігораша та Н. Капрошу "Давні церкви і монастирі

Молдови", Г.Братіловяну та М.Спину "Пам'ятки дерев'яної архітектури з Сучавського повіту", а також праці Дорінела та Флоріки Ікім "Дерев'яні церкви історичної Молдови" [188; 178; 190]. Серед інших публікацій слід згадати статтю І. Солкану про дерев'яну церкву в Путні [280, с. 95-100] і невеличке дослідження М. Пахомі з історії скитів та церков Чернівецької волості [276, с. 321-337].

Насамкінець варто зазначити, що ряд питань розвитку дерев'яного сакрального будівництва на Буковині в XVII – XIX ст., проблеми спорудження, обладнання, утримання та збереження культових пам'яток розглядалися також у дисертаційному дослідженні і наукових публікаціях автора монографії [191-258].

Таким чином, завершуючи огляд історіографії з проблеми дерев'яного культового будівництва на Буковині, можемо зробити висновки про тривалий і різноманітний досвід її розробки. Водночас, необхідно зауважити, що маючи значну наукову цінність відносно архітектурного аналізу пам'яток, окремі публікації про культове зодчество Буковини містять неточності в їх датуванні та слідує хибним уявленням про виникнення різних типів храмів. Спостерігається також відсутність цілісного, узагальнюючого історико-етнографічного дослідження стосовно проблеми організаційно-обрядових засад будівництва, а також архітектурних особливостей та обладнання літургійного простору дерев'яних культових споруд Буковини середини XIV – початку XX ст.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження є надзвичайно різноманітною і складається з писемних та матеріальних пам'яток.

Переважна більшість писемних джерел – це рукописи, написані церковнослов'янською, старомолдавською, румунською, німецькою мовами, що зберігаються в фондах Державного архіву Чернівецької області (ДАЧО). Найбільш повними зібраннями рукописних першоджерел з досліджуваної теми є архівні фонди Окружного управління Буковини (Ф. №1) та Буковинської митрополії (Ф. №320). У них зберігається листування щодо одержання дозволів на спорудження церков, а також оригінальні матеріали, що стосуються будівництва, обладнання, обстеження, постачання та ремонту дерев'яних культових споруд Буковинської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст. (листи, інвентарні описи, акти та протоколи візитацій, грамоти, послання). Чималою є добірка рукописних першоджерел, що складається з проектно-кошторисної документації та листування австрійської адміністрації, Чернівецької духовної консисторії, чиновників будівельного департаменту і громад відносно спорудження, реставрації та страхування дерев'яних культових споруд краю у XIX – на початку XX ст. Ці матеріали зберігаються в архівних фондах Крайового управління Буковини (Ф. №3) та Чернівецького повітового управління (Ф. №4 с.ч.) [1-50].

Ще один комплекс рукописних, графічних та фотоматеріалів зберігається у фондах наукового архіву Чернівецького музею народної архітектури і побуту. Це описи і світлини дерев'яних культових споруд краю, зібрані співробітниками обласного скансену в ході етнографічних розвідок в населених пунктах Сторожинецького, Кіцманського, Вижицького та Путильського районів Чернівецької області протягом 1980-х – 1990-х рр. [52-55].

Окрему групу джерел складають опубліковані матеріали. Чільне місце серед них посідають грамоти молдавських воєвод [82; 83; 100; 101; 103], а також законодавчі і регламентаційно-правові акти, послання, розпорядження, що стосуються різних аспектів діяльності православної церкви на Буковині в австрійський період. Багато з них безпосередньо стосуються питань культового будівництва та утримання церков. Церковні та державні розпорядження публікувалися головним чином в “Листку розпоряджень” православної консисторії у Чернівцях [74-77; 104-114]. Окремий збірник нормативних актів щодо діяльності Буковинської православної єпархії за період з 1777 по 1886 рр. уклав і видав в 1887 р консисторський архимандрит Мирон Калінеску [119].

Цінний фактичний та статистичний матеріал містять “Шематизми” – єпархіальні довідникові покажчики,

які виходили в Чернівцях щороку, починаючи з 1844 р. Вони містять детальну інформацію про церкви, парафії та клір Буковинської православної єпархії впродовж 1844 – 1914 рр. [121-127; 78].

Окремі повідомлення щодо освячення нових дерев'яних храмів, надання православним релігійним фондом субвенцій та дотацій на ремонт та будівництво церков містяться в рубриці єпархіальної хроніки у церковно-літературному журналі “Candela” (“Світильник”) [91-99]. Там же публікувалися святкові промови з нагоди посвяти церков, іконостасів, дзвонів та подавалися короткі звіти про здійснення цих чинопослідувань в різних місцевостях Буковини [69; 71]. Значний інтерес становлять також звіти Центральної комісії з охорони історичних і мистецьких пам'яток, що публікувалися у щорічниках крайового музею в Чернівцях [79-81].

З-поміж наративних джерел за-слуговують на увагу літописи Г. Уреке, М.Костіна, І. Некулче, Н. Костіна [128; 89; 118; 90], “Опис Молдавії” Д. Кантеміра, опис Буковини К. фон Енценберга, анонімний опис під назвою “Буковина перед 1801 р. за алфавітним порядком” [68; 102; 120], парафіяльні хроніки кінця XIX – початку XX ст. [186; 187], а також подорожні нотатки різних діячів, що протягом другої половини XV – початку XX ст. відвідували Молдову і Буковину (серед них записки Д.М. Анджолетто, П. Бакшича, К.Я. Гільтебрандта, Е.Г. Шнайдера фон Вайсмантеля, Й. Босковича, Франца І, А. Неале, В. Кельсієва, Є. Де-Вітте) [84-87; 64; 65; 67; 117; 129].

Свідчення інших писемних джерел стосовно будівництва та освячення дерев'яних церков на Буковині у XIX – на початку XX ст. суттєво доповнюють матеріали тогочасної преси (газетна хроніка та рекламні оголошення “Буковинських Відомостей” [56-63].

Важливою групою джерел є іконографічні зображення церков, їх плани та фотографії в книгах і на поштівках. Останні дають нам уявлення про зовнішній вигляд дерев'яних храмів Буковини, які здебільшого уже не існують. До згаданої групи джерел належать також сучасні світлинами храмів та їхніх інтер'єрів.

Важливе значення для з'ясування першооснов дерев'яного культового будівництва на Буковині мають дані археологічних досліджень, що проводилися на півдні і півночі краю наприкінці XIX та у XX ст. [138; 162; 168; 218].

Особливу цінність становлять самі дерев'яні культові пам'ятки, які збереглися в різних місцевостях Буковини і продовжують використовуватися православними релігійними громадами краю за своїм прямим призначенням. У них зберігається значна кількість давньої церковної утварі та інших культових речей, що дають уявлення про обладнання дерев'яних храмів в минулому. За матеріальними джерелами ми можемо уточнити також датування окремих дерев'яних культових пам'яток, оскільки в деяких з них містяться донаційні написи з повідомленням про ктитора, будівничого та дату будівництва. Зокрема, такі вирізьблені

інскрипції наявні на архітектурних деталях церков у Долишньому Городніку, Якобештах, Дубівцях, Берегометі над Прутом, Горішньому Лукавці, Оршівцях, Бурдеї. У дерев'яному храмі с. Веренчанка донаційний напис про те, що **"СІЯ ЦЕРКОВЬ УСПЕНІЯ претнія вци создала иждивенеієм капитана Зоти В. А. 1794 Півнія"** міститься на таблиці під храмовою іконою над входними дверима.

На сьогодні в північній та південній частинах Буковини є понад 100 давніх дерев'яних культових споруд. Це переважно церкви XVIII – початку ХХ ст. Найдавнішою дерев'яною церквою Буковини, що збереглася з середини XIV ст., звичайно з чисельними переробками, традиційно прийнято вважати церкву Драгоша (Свято-Введенську) в Путні (перенесену в це село з Волівця молдавським воеводою Штефаном Великим).

Деякі культові споруди музеєфіковані. Так, в Сучавському скансені встановлено для огляду Вознесенську церкву з Вами. Своєрідною музейною пам'яткою стала також путнянська церква, що знаходиться на цвинтарі поблизу монастиря. У 1966 р. перевезено до музею народної архітектури у Львові Троїцьку церкву, що стояла в передмісті Клокучка у Чернівцях [138, с. 79]. В експозиції Чернівецького музею народної архітектури розміщено церкву св. Миколая з с. Драчинці (1810 р.) та дзвіницю з с. Берегомет Кіцманського району. В чернівецькому скансені зберігаються також фрагменти іконостасів, давні ікони, богослужебні

книги, сакральна утварь, тканини, церковні грамоти тощо [233, с. 194]. Чимало культових речей містяться в фондах та експозиції Чернівецького краєзнавчого і художнього музеїв.

Важливе значення для вивчення культової архітектури Буковини мають матеріали особистих спостережень автора під час етнографічних експедицій в населених пунктах Чернівецької області України та Сучавського повіту Румунії. В них зафіксовано результати обстеження дерев'яних культових споруд середини XIV – початку ХХ ст.

Отже, джерельна база проблеми є досить широкою. Окремі аспекти, що стосуються будівництва, обладнання, постачання та ремонту дерев'яних культових споруд Буковини знайшли своє відображення в листах, інвентарних описах, актах, протоколах канонічних обстежень, проектно-кошторисній документації, що зберігається в фондах ДАЧО, а також містяться на сторінках літописів, подорожніх щоденників, в описах, пресі, статистичних матеріалах та інших опублікованих джерелах. Цінним джерелом до проблеми є матеріальні пам'ятки та музейні зібрання, оглянуті автором в процесі дослідження.

Таким чином, аналіз різних типів джерел засвідчує наявність широкої джерельної бази для всебічного вивчення проблеми дерев'яного культового будівництва на Буковині в середині XIV – на початку ХХ ст., що досі висвітлювалася дослідниками фрагментарно і не носила комплексного характеру.

Воєвода Драгош

Воєвода Олександр Добрий

Воєвода Василе Лупу

Воєвода Штефан Великий

Воєвода Георгій Дука

*Воєвода Костянтин Кантемір
з сином Антіохом*

Воєвода Димитріє Кантемір

Воєвода Ніколає Олександр Маврокордат

Воєвода Константин Маврокордат

Воєвода Іоан Теодор Калімахі

Воєвода Григорій III Гіка

Руджієр Йосип Боскович

Цісар Йосип II

Генерал Карл Енценберг

Цісар Франц I

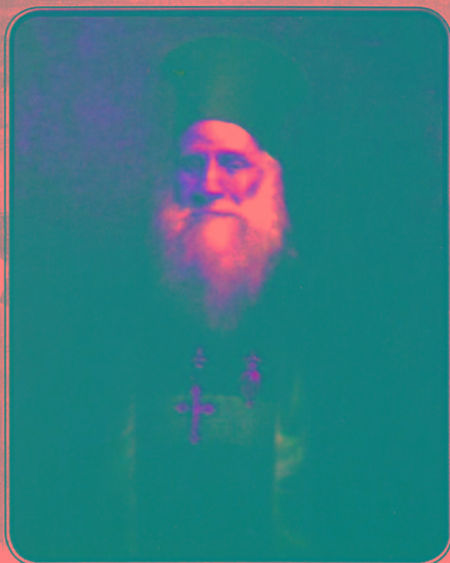
Єпископ Досифей Хереску

Єпископ Даниїл Влахович

Єпископ Ісая Балошескул

Владика Євгеній Гакман

Митрополит Теофіл Бенделла

Митрополит Теоктист Блажевич

Митрополит Сильвестр Морарю Андрієвич

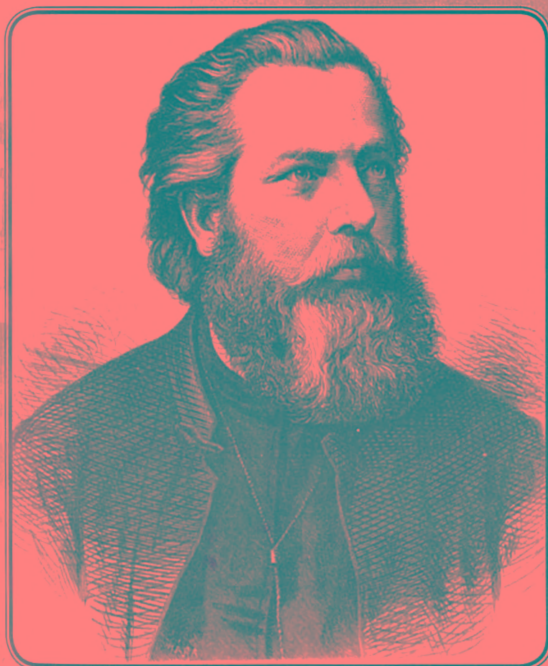
Митрополит Аркадій Чуперкович

Митрополит Володимир фон Рипта

Священик Кіфа. Ктиторський портрет із Заставни

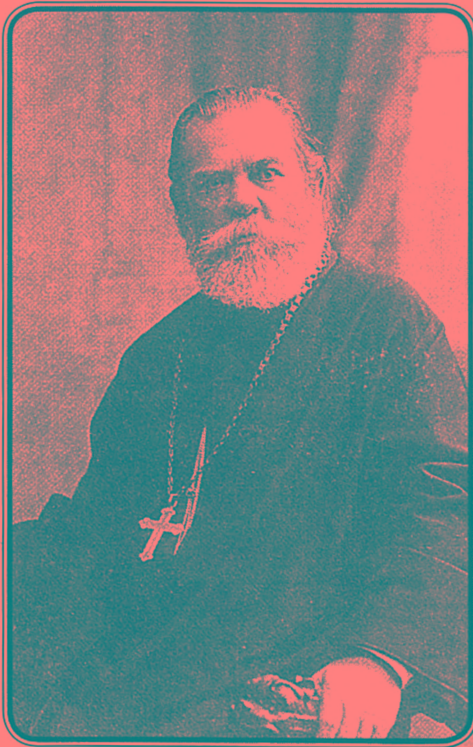

Протоіерей Ісидор Воробкевич

Юрій Федькович

Протоієрей Мелетій Галін

Священик Самоїл Пітровський

Священик Олександр Манастирський

Закладення монастиря в Путні

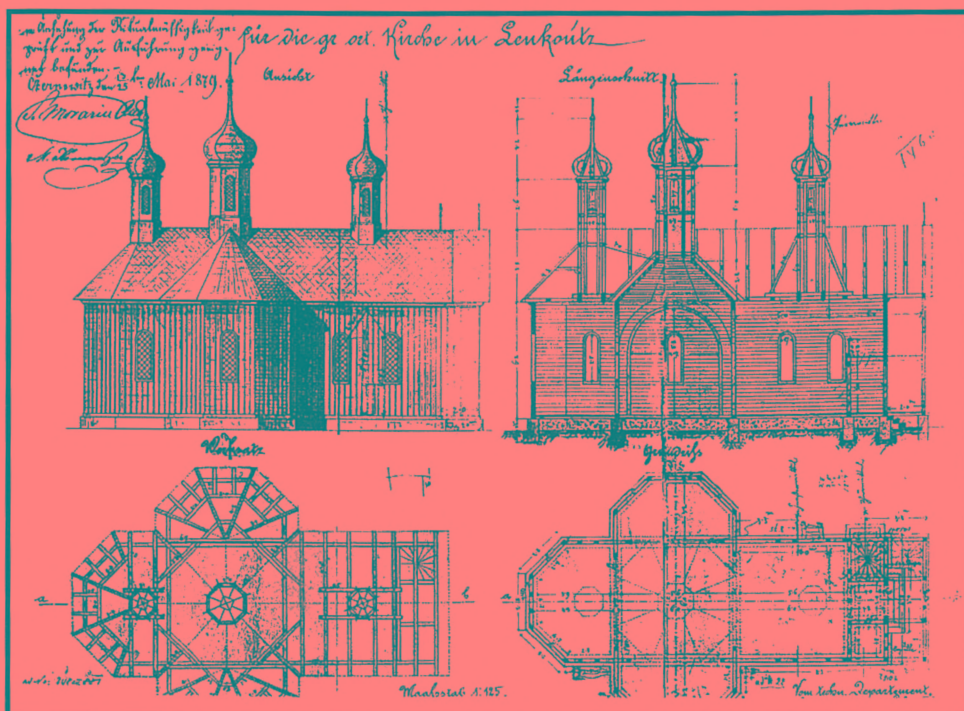

Єпископ в одязі для освячення храму

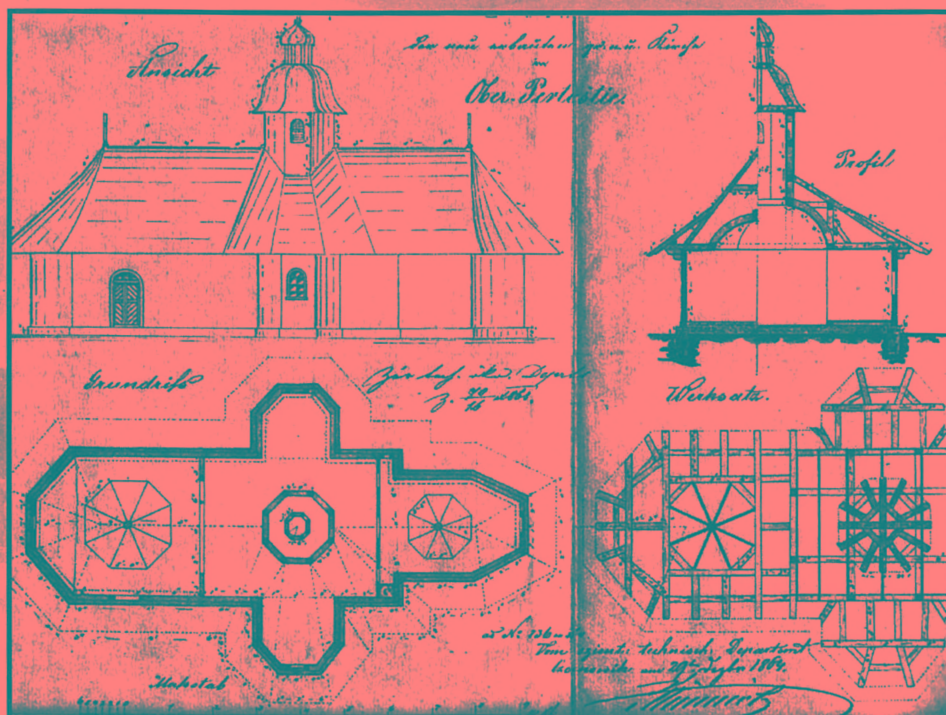

Священик в одязі для освячення храму
1882 р.

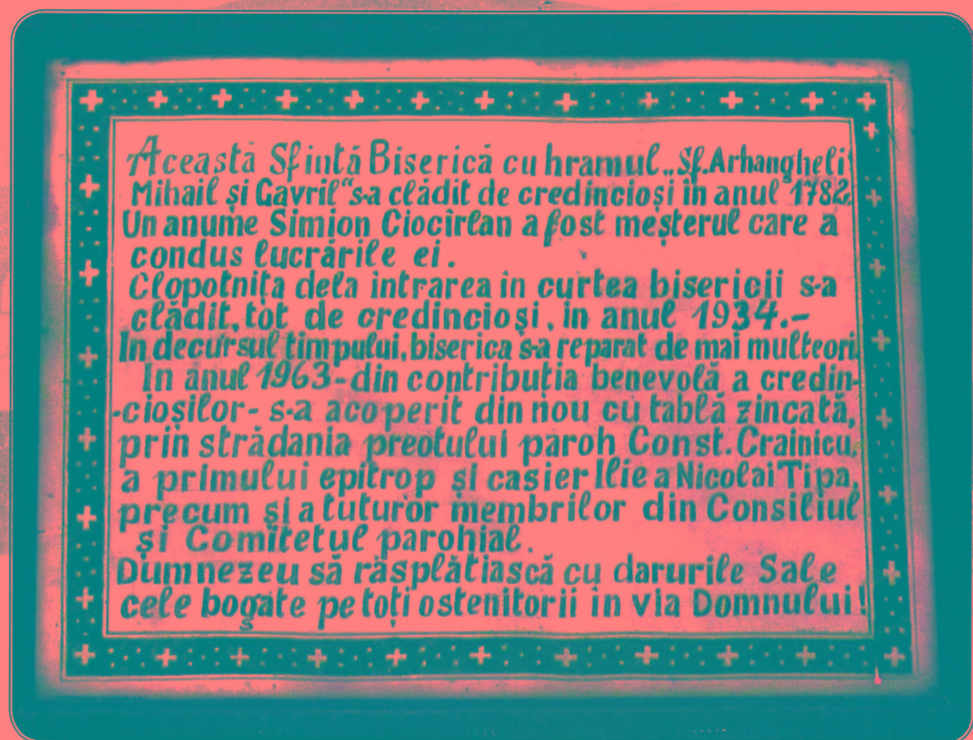
Проект церкви в Ленківцях

План церкви в Горішніх Партештах

Вотивний напис на церкві в с. Веренчанка

Вотивна таблиця на церкві в с. Тодирешти

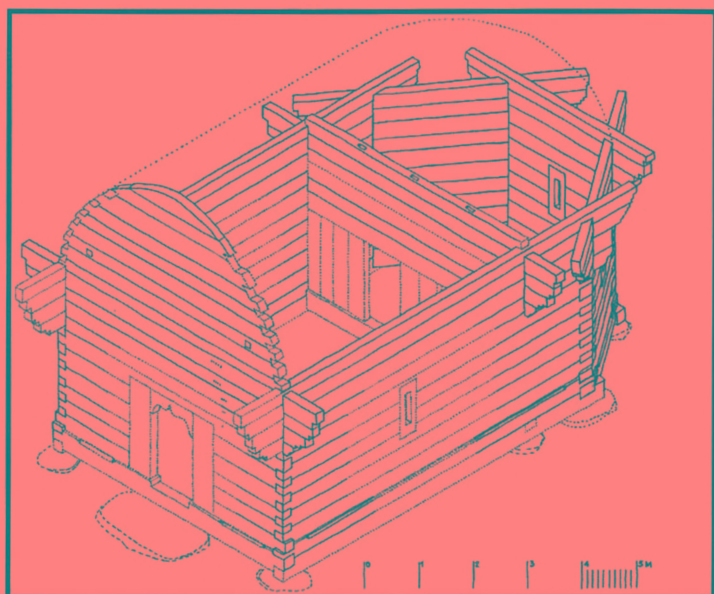

Будівництво церкви в с. Черногузи

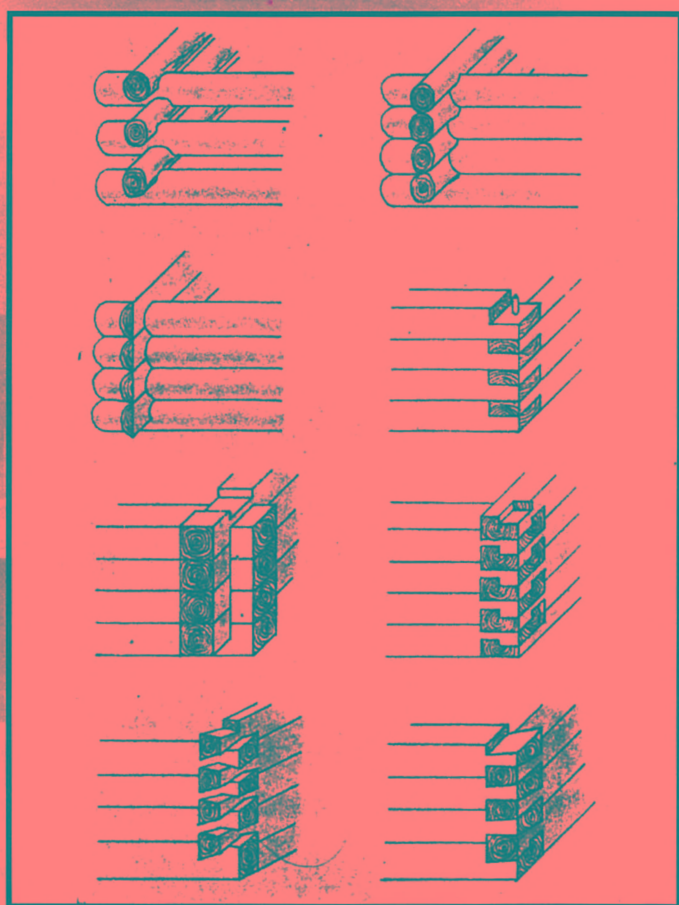

Храмове свято в с. Кам'яна

Конструкція стін церкви в с. Путна

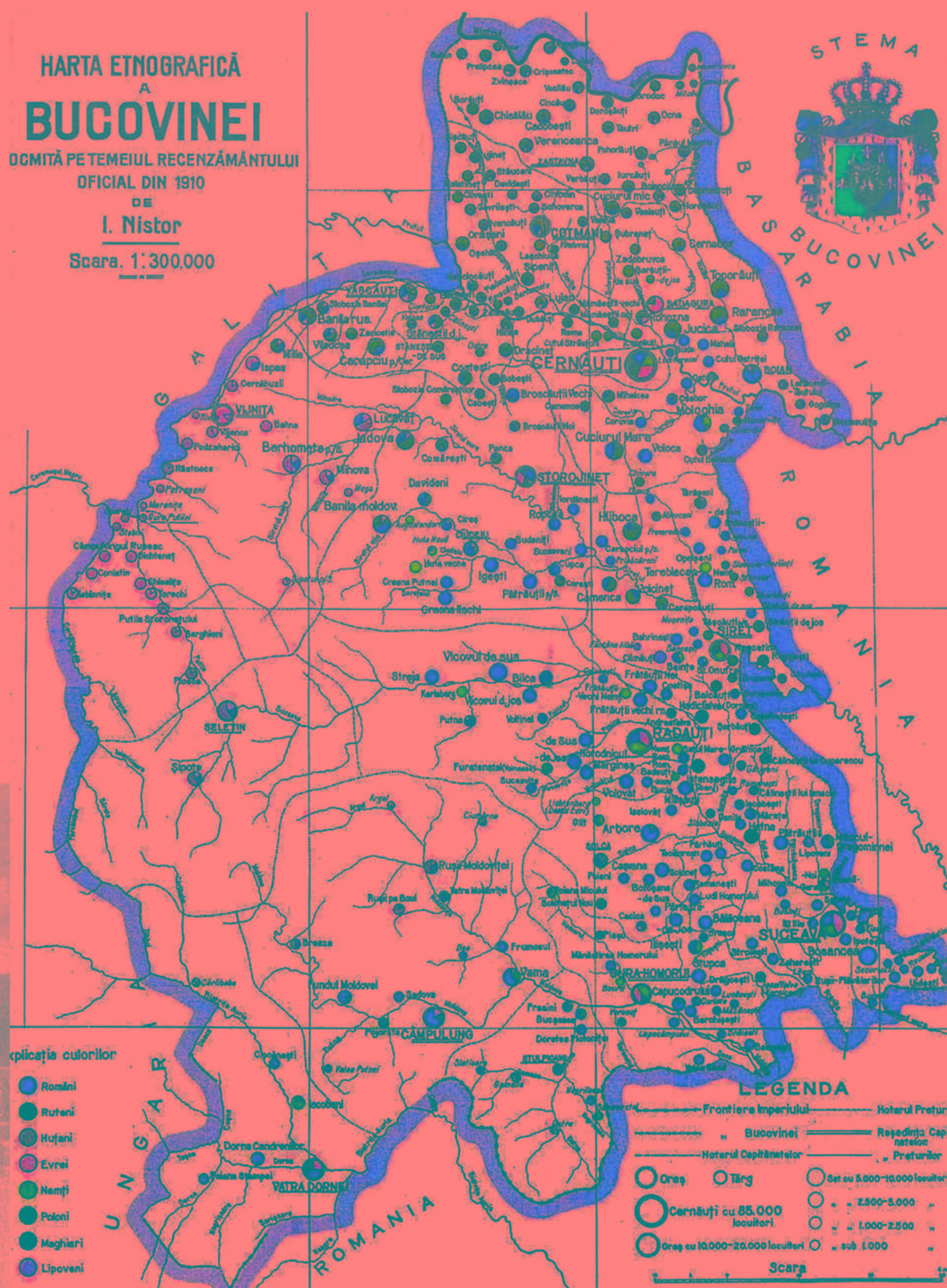
Види зрубів

HARTA ETNOGRAFICĂ
A
BUCOVINEI
OCMITĂ PE TEMEIUL RECENZĂMĂNTULUI
OFICIAL DIN 1910
DE
I. Nistor
Scara: 1:300.000

STEMA

ROMANIA

Карта Буковини (1910 р.)

РОЗДІЛ 2

КАНОНІЧНО-РЕГЛАМЕНТАЦІЙНІ ОСНОВИ І ТРАДИЦІЙНА ПРАКТИКА
БУДІВНИЦТВА ТА УТРИМАННЯ ДЕРЕВ'ЯНИХ КУЛЬТОВИХ
СПОРУД НА БУКОВИНІ В СЕРЕДИНІ XIV – НА ПОЧАТКУ XX СТ.2.1. Поява та поширення дерев'яних храмів в краї під час молдавського
та австрійського володарювання

Обрядово-релігійна культура Буковини належить до православної культурно-релігійної традиції, яка в Середні віки поширилася від греків до народів, що жили в Карпато-Дунайському регіоні [148, с. 7, 157-169, 190-195, 337].

Як засвідчують археологічні матеріали, поширення християнства на теренах Пруто-Дністровського межиріччя припадає на XII – XIII ст. Саме до цього періоду належать рештки найбільш давніх дерев'яних та мурованих церков, виявлених археологами під час розкопок поблизу с. Вікно та у літописному Василеві над Дністром [168, с. 138-148; 218, с. 37; 138, с. 91, 121-122; 162, с. 174-182].

У середині XIV ст. на територію краю, під проводом своїх “кнезів”, стали переселятися марамороські волохи. Згодом вони створили власне воєводство з центром в Баї. Пізніше столицю Молдавської землі перенесли до Сірету, і зрештою до Сучави, що на півдні Буковини [68, с. 4, 23; 259, с. 124-126].

За свідченням джерел, вже в перші роки існування Молдавської марки один з її перших воєвод – Драгош збудував у с. Воловець найдавнішу дерев'яну церкву на Буковині, яка

будучи перенесеною господарем Штефаном Великим в 1468 р. до Путни, збереглася там до наших днів [90, с. 175-176; 118, с. 99; 83, с. 23; 279, с. 99].

Виборовши на початку XV ст. у Константинопольського патріарха право на власну православну митрополію з центром у Сучаві, молдавські правителі та знать розпочали на теренах “Горішньої землі” значне за масштабами церковне будівництво [256, с. 174-176]. За свідченням жалуваних грамот, менше ніж через століття, у 1490 р. в Чернівецькій та Сучавській волостях існувало вже понад 70 церков. Більшість з них були підпорядковані єпископії в Радівцях, менша частина належала до Сучавської митрополії та володінь монастирів [100, с. 406-408, 418; 121 с. 13].

Переважає число цих храмів були дерев'яними. Зокрема, італієць Джовані Марія Анджолетто, який як турецький бранець побував 1476 року в Молдові засвідчує, що в Сучаві “хати та церкви дерев'яні і покриті дранкою” [84, с. 137]. Каголицький єпископ П. Бакшич, описуючи в 1641 р. Сучаву теж повідомляв, що там, окрім муро-

ваних церков в центрі, були також “інші з каменю і дерева” [85, с. 239]. Пастор К. Я. Гільтебрандт, який у складі шведського посольства 1657 року побував проїздом в Сучаві та інших місцевостях Молдавської землі, зауважує, що в церквах цієї країни, “як і в турецьких мечетях, є круглий купол і переважна частина їх побудована з дерева” [85, с. 594].

Колишній молдавський воєвода Д. Кантемір на початку XVIII ст. так само констатував, що в Сучаві, яка колись була столицею всієї Молдови, налічувалось “40 церков з каменю та декілька дерев’яних” [68, с. 23]. За свідченням єзуїта Й. Босковича, який разом з англійським послом Д. Портером відвідав Чернівці в липні 1762 р., в місті на той час було три церкви [87, с. 487]. З пізніших джерел відомо, що всі вони були дерев’яними [16, арк. 1].

На момент прилучення Чернівецької та Сучавської волостей Молдавського воєводства до імперії Габсбургів (1774 р.) в краї знаходились 241 церква та 36 монастирів [72, с. 40]. Після остаточної демаркації австрійсько-турецького кордону число монастирських обителів скоротилося з 36 до 28 [102, с. 496-497; 256, с.179]. У 1784 р. новостворена Буковинська єпархія налічувала 239 парафій і 247 церков [194, с. 210]. Два роки по тому в єпархії було 186 парафій, в яких знаходилося 207 парафіяльних та 38 філіальних церков, а також три монастирі [119, с. 64; 224, с. 650].

Як засвідчував у своєму описі краю тодішній військовий адміністратор Буковини, генерал-майор К. фон Енценберг: “Церкви в цілому краї, за винятком згаданого монастиря в Сучаві”, були “дерев’яні, звичайно дуже тісні, і для натовпу недостатні, тому у великих населених пунктах їх є декілька” [102, с. 460]. Це підтверджує також автор анонімного опису “Буковина перед 1801 р.” [120, с. 32]. У Чернівцях на той час, приміром, було вже чотири дерев’яні церкви [16, арк. 1, 8, 21], хоча А. Неале, який побував у місті в 1805 р., помилково стверджує, що їх було три [117, с. 151]. Про наявність великого числа дерев’яних храмів на Буковині свідчить у своїх подорожніх нотатках за 1817 р. й австрійський цісар Франц І. Він, зокрема, повідомляє, що бачив такі невеликі православні церковки у Руському Банилові, Вашківцях, П’ядиківцях, Берегометі над Прутом, Старих Мамаївцях, Жучці, Чернівцях, Вамі, Молдавському Кимполунзі, Садові, Якобенах та Дорна Кандренах [129, с. 436-440, 446, 452, 480-482, 492, 494].

Впродовж XIX ст. кількість самостійних парафій на Буковині збільшилася зі 173 до 221 [154, с. 18-19]. Отож, станом на 1878р. в Буковинській архієпархії налічувалося вже 284 церкви (242 парафіяльних та 42 філіальних) [121, с. 128]. Переважне число храмів залишалися дерев’яними. Наприклад, у 1896 р. в краї налічувалось 233 дерев’яних церкви [122, с. 45-161].

На початку ХХ ст. до них додалося ще 11 храмів, збудованих з дерева. Загалом, станом на 1914 рік на Буковині було 394 церкви (150 мурованих і 244 дерев'яні) [127, с. 172].

Наявність великої кількості дерев'яних храмів, більшість з яких мали досить поважний вік хвилювала церковні власті краю. Зокрема, митрополит Буковини та Далмації Сильвестр Морарю-Андрієвич, що був добре поінформований про стан справ в цьому вельми болючому для консисторії питанні, в одному із пастирських послань зауважував: "Більша частина церков наших парафіяльних по селах дерев'яними" і "переважно близько або й понад сто років мають" [104, с. 121]. Тому влади́ка закликав парафіян подбати, де це необхідно, про будівництво нових і просторих мурованих храмів у візантійському стилі.

Ці слова митрополита знаходили позитивний відгук лише в заможних громадах краю. Бідніші громади Буковини вдавалися або до ремонту старих, підупалих церков, або ж зводили нові дерев'яні храми, оскільки цьому сприяла наявність добротної будівельної деревини, простота в побудові та певна економія коштів на будівельні роботи. Зведення дерев'яної церкви обходилося замовнику в середньому на 3000 золотих дешевше, ніж мурованої [104, с. 122].

За свідченням російської публіцистки Є. Де-Вітте (1903 р.), більшість храмів в краї були

збудовані "в ім'я св. Миколая" [65, с. 29]. Однак це твердження вимагає певного уточнення. Так, згідно з єпархіальними покажчиками початку ХХ ст., на Буковині знаходилися 59 дерев'яних церков св. Арх. Михаїла і Гавриїла, 58 – св. Миколая, 40 – Успення Пресвятої Богородиці, 35 – св. Дмитрія, 29 – Різдва Пресвятої Богородиці, 16 – Воздвиження чесного Хреста, 11 – св. Георгія, 11 – св. Іоана Хрестителя, 10 – Покрова Пресвятої Богородиці, 9 – Зішестя Св. Духа, 8 – св. Параскеви, 7 – св. Іоана Нового Сучавського, 6 – св. Іллі, 6 – Вознесіння Господнього, 6 – св. Васи́лія, 5 – Св. Трійці, 4 – св. Марії, 4 – Трьох святителів, 4 – євангеліста Іоана Богослова, 4 – св. Петра і Павла, 2 – св. Спиридона, 2 – Всіх святих, 2 – св. Варвари, 2 – Косми і Даміана, 1 – Хрещення Христа, 1 – Різдва Христа, 1 – Усікновення глави Іоана Предтечі, 1 – св. Онуфрія, 1 – св. Сімеона, 1 – св. Прокопія, 1 – св. Анни [109, с. 6-216; 112, с. 5-144].

Отже, наявність в достатній кількості деревини, а також проста конструкції та відносна дешевизна робіт сприяли домінуванню в буковинському церковному будівництві середини ХІV – початку ХХ ст. дерев'яних культових споруд над мурованими. Більшість дерев'яних храмів краю були присвячені св. Арх. Михаїлу і Гавриїлу та св. Миколаю.

2.2. Середньовічне візантійське ктиторське право і організаційно-обрядова практика дерев'яного церковного будівництва на Буковині в XV – на початку XX ст.

В основі традиційної практики спорудження, утримання та реставрації дерев'яних культових будівель на Буковині впродовж XV – останньої чверті XVIII ст. лежало нормативно оформлене низкою законодавчих актів Молдавського воеводства давнє візантійське ктиторське право, витoki якого слід шукати у канонах (постановах) вселенських і помісних соборів, а також римському праві [205, с. 33].

Правила Халкидонського собору (канони 4-й, 8-й та 24-й) започаткували серію нормативних заборон на створення монастиря без дозволу єпископа місцевої церкви [70, с. 337, 347, 384]. Права ктитора, тобто засновника культової споруди, тут ще ніяк не окреслювалися – він лише зобов'язувався до кінця облаштувати обитель, яку заборонялося перетворювати на мирську установу. Таким чином, церковне законодавство розглядало ктиторство як обов'язок, що покладался на засновника культової будівлі в інтересах церкви.

Світське право і перш за все ранньовізантійське законодавство на перших порах визнавало за суб'єкт права лише кафедральну церкву. За імператорським законодавством IV ст. саме вона користувалася правом власності. Решта церковних установ, за твердженням М. Морозова, набували своїх прав

шляхом поступового відділення від кафедри і мали, з огляду на це, похідну від неї природу. Це були локальні і парафіяльні церкви. Благодійні установи і монастирі навпаки розглядалися як приватні колегії.

Перша вказівка, спрямована на зближення монастиря з церковним інститутом, належить до кінця V ст., коли імператор Анастасій I поширив на нього указ щодо невідчуження церковної власності. Закон імператора Зенона вперше згадує про власність, призначену на побудову храму. За цим законодавчим актом, управління майном, заповіданим на богоугодні цілі (наприклад, на будівництво церкви), здійснювалося за власною волею заповідачів, але за встановленими правилами успадкування згідно із заповітом. Єпископ лише наглядав, щоб ктитор і його спадкоємці не змінювали характеру пожертви. В іншому разі він міг усунути управителя й самого ктитора. Подальше законодавство імператора Юстиніана I (527 – 565) розвинуло цю постанову [220, с. 252-256].

За 67-ю новелою Юстиніана, ктиторське право – це сукупність прав, які отримувала фізична чи юридична особа на підставі спорудження або поновлення церковної устано-

ви. Відносили ктиторства набували чинності з моменту формальної передачі (дарування) ктитором майна певній церковній інституції, яку на ці кошти будували, утримували чи ремонтували.

Законодавство Юстиніана встановлювало для засновника церкви право носити почесний титул ктитора, можливість рекомендувати єпископу кандидатуру своїх кліриків на місце священика до фундованого ним храму, проте вибір ктитора не був обов'язковим для владики. Ктитор також користувався правом "зовнішнього управління" закладом, порядкуючи його майном через управителя або особисто. Через ктитора як юридичного опікуна церква отримувала пожертви, котрі, однак, фундатор не мав право відчужувати.

Отже, згідно з юстиніанівським законодавством, ктитор мав лише почесний титул й окремі права в управлінні, які були мінімальними, оскільки вся юрисдикція на практиці концентрувалася в руках владики [213, с. 661; 180, с. 4-7; 205, с. 37-38].

У 897 р. 131-ша та 5-та новели Юстиніана увійшли до складу "Василісків" імператора Лева VI, котрими визначено правила передачі майна, заповіданого на спорудження богоугодних закладів. Відповідно до них, єпископ, який брав участь у закладенні підмурівку храму, або уповноважений ним пресвітер встановлював на місці майбутньо-

го вівтаря хрест і після прочитання відповідних молитов давав дозвіл на будівництво [205, с. 36-37].

За своїм змістом ктиторство мало багато спільних рис з патронатом, оскільки визначалося як особливий привілей світської чи духовної особи, котра збудувала храм. Різновидом патронату у Візантійській церкві XI – початку XII ст. був харистікаріат [205, с. 34].

На території Буковини практика ктиторства відома з XV ст., коли її запозичив з Візантії разом з іншими інституціями тодішній молдавський господар Олександр Добрий (1400 – 1432). Зокрема, документи, датовані часом правління цього воєводи, вже засвідчують появу на теренах краю цілої низки ктиторських монастирів. Наприклад, у грамоті від 13 квітня 1415 р. зазначається: "† **м(с)тію бжією мы алезандръ воєвода господръ земли молдавской чины(м) знаменито ис съмъ листомъ нашимъ кто нанъ оузритъ или его оуслышитъ чтѹчи понеже благоприволи гсвои бгымъ монмъ произволениемъ и въ задшнє стопочившемъ родителемъ нашимъ и въ задшнє и здравіє гсвами и дѣтен гсвами и додо(х) монастирѹ пана ивана дворника оуспеніѹ стонъ вци еже є(ст) на хоморю єдно село на врѣхъ солонця где є(ст) былъ татомиръ"** [101, с. 116].

Однак, коли з плином часу окремі засадничі принципи ктиторського права через незнання і забуття за-

знали на теренах Молдови значних змін, його наново врегулював молдавський господар Іо Григорій Гіка. У виданому ним 15 липня 1764 р. хрисові зазначалося: виходячи з 67-ї новели Юстиніана, яка вимагала, щоб “єпископ потурбувався не лише про тих, кому завжди надається дозвіл на побудову церкви, але й про таких, які неспроможні забезпечити церкву потрібними коштами і святими церковними облаченнями, що необхідні для прикрашення церков, а також для підтримки священників і церковнослужителів відповідно до 17-го канону Сьомого собору, який проголошує: “Хто хоче побудувати церкву чи монастир, не маючи потрібного для здійснення цього і насмілиться це чинити, нехай буде йому заборонено від місцевого єпископа. А коли має потрібне для завершення: то намір свій нехай доведе до кінця”. Це наказуємо виконувати також і Ми стосовно церков та їх побудови” [182, с.7].

З огляду на згадані вище нормативні акти, у молдавський час та на початку австрійського правління в краї, фізичні та юридичні особи, які хотіли збудувати церкву чи заснувати монастир, змушені були діяти в рамках зазначених приписів та канонів ктиторського права, які поширювалися на територію Чернівецької та Сучавської волостей у XV – останній чверті XVIII ст.

Будівництво храмів та монастирів вважалося в ті часи богоугодною

справою, яка давала надію на порятунок душі у потойбічному світі. Тому задля відпущення гріхів молдавські господарі, бояри, служилі люди та заможні парафіяни жертвували на спорудження церков кошти, землі, будівельні матеріали, виступаючи таким чином в якості їхніх ктиторів [276, с. 321; 82, с. 86]. В історичних джерелах збереглися чисельні свідчення про ктиторську діяльність православних жителів Буковини в ті часи. Так, завдяки пожертвам ворніка Теодора Калмашула (Каллімахі) та його сина, майбутнього воєводи Молдови, Іоана Каллімахі споруджено церкву св. Миколая в Кимполунзі (1698 р.). Стараннями молдавського господаря Ніколає Олександра Маврокордата між 1709 і 1715 рр. збудовано Успенську церкву біля Турецької криниці у Чернівцях [199, с. 27, 30; 200, с. 29]. Чернівецький староста Думітру Пара та мазилі Георгіца Ончул, Думітраш Гафенко, Теодор і Григораш Костя, Іоніца, Николай та Мирон Купаренки, Ілля і Танасій Цинта та Ієнакій Хереску виступили фундаторами церкви в скиті Замостя (1723 р.) [276, с. 331]. На пожертви боярина Леки [22, арк. 2; 200, с. 27] зведено дерев'яну церкву св. Параскеви у Чернівцях (1724 р.) [23, арк. 4]. Коштом чернівецького старости Строеску споруджено Миколаївську церкву (1748 р.) в Чернівцях, розташовану на куті Селище. Молдавський і Сучавський митрополит Антоній став фундатором дерев'яної

монастирської церкви в скиті Гореча (1730 р.), Радівецький єпископ Миколай Васілевич виступив засновником церкви у скиті Вижниця (1694 р.) [189, с. 117]. Ктитором монастирської церкви св. Миколая у Ревні (1744 р.) був проігумен Манявського скита ієромонах Ісайя. Будівництвом церкви св. Михаїла у Берегометі над Сіретом (1773 р.) опікувався мазиль із Лукавця Олександр Василько. В ролі ктиторів Успенської церкви у Кулівцях (1779р.) виступили резеші Теодор Каутиш та Іван Масек.

Особливо активною ктиторською діяльністю відзначався в другій половині XVIII ст. Радівецький єпископ Досифей Хереску, який був засновником церков у Вадул-Владичній під Радівцями (1773р.), Долішньому Вікові (1777р.), а також Троїцького храму в Чернівцях (1774р.), котрий заснував разом з братом Іллею Хереску – чернівецьким старостою і великим медильничером.

Траплялися в буковинському краї також випадки, коли церковне будівництво фінансувалося релігійними громадами. Приміром, на кошти парафіян було збудовано церкви у Рогізній (1680 р.), Ропчі (1684р.), Ставчанах (1700 р.) [122, с. 45, 47, 49, 59, 110, 115, 121, 125, 136, 141, 150], Кам'янці (1760 р.), Панці (Клинівка) (1775 р.), Йорданештах (Підлісне) (1780 р.) [122, с.111, 115, 121], а також церкви в Русько-Довгопільському околі [180, с. 22]

Попередніх проектів для спо-

рудження дерев'яних церков буковинські зодчі в ті часи не розробляли; храми зводили за давнішими зразками та власним досвідом. Взірцем для будівництва з середини XIV ст. служила дерев'яна церква воеводи Драгоша у Волівці (1346р.), в 1468 р. перенесена до Путни [136, с. 169], а також муровані храми Молдови та дерев'яні церкви Прикарпаття й Поділля, що суттєво вплинули на етнічну виразність архітектурних форм дерев'яних культових споруд Буковини молдавської та австрійської доби.

Подібна організаційно обрядова практика дерев'яного церковного будівництва зберігалася в Буковинській єпархії до 1786р., коли 29 квітня австрійський цісар Йосиф II видав “План врегулювання духовенства, церкви та шкільництва на Буковині”, більше відомий як “Духовний регламент” [119, с.28-134]. Згідно з цим декретом будівництво та матеріальне забезпечення буковинських церков передбачалося цілковито перекласти на створений з церковно-монастирських володінь єпархіальний фонд, як тільки його можливості це дозволять. А доти обов'язки по будівництву та утриманню храмів покладалися на інститут церковних патронів (інститут церковного патронату проіснував на Буковині до 1925 р., коли його було скасовано румунською владою відповідно до “Закону про уніфікацію Румунської православної церкви” (Див.:

Foiaa Ordonanțelor Consistoriului arhiepiscopesc în afacerile Arhidiecezei ortodoxe a Bucovinei. Anul 1925. – Cernăuți, 1925. – Р. 46). Правом патронату над тією чи іншою церквою, залежно від юрисдикції громади, користувалися землевласники, парафіяни або місцева адміністрація (у містах та державних маєтках). Безпосереднє піклування про зовнішній вигляд церков і постачання їх необхідним начинням у “Регламенті” віднесено до обов'язків єпітропів.

Єпітропи спільно зі священниками повинні були складати інвентарні списки парафій, вести облік прибутків і витрат усього церковного майна. Витрати з церковної каси на суму понад 6 крейцерів здійснювалися ними лише з дозволу місцевої адміністрації чи землевласників, які користувалися правом патронату або єпархіального єпископа. На церковних патронів покладалися також обов'язки пильнувати разом з поліцією, щоби під час освячення нових церков і храмових празників, упродовж цілого дня, не допускалося на церковних майданах жодних громадських розваг [224, с. 657, 661; 158, с. 42].

16 жовтня 1788 р. урядовим розпорядженням за № 23562 було врегульовано права й обов'язки буковинських патронів. Імперський декрет визначав патронат як церковне звання, що об'єднує певних осіб, покликаних займатися сприянням офіційній церкві.

Різниця між поняттями ктитор і патрон полягала в обставинах будівництва та утримання культових споруд. Ктиторами церков ставали за власним бажанням. Ця обставина була умовою того, що ктитор як власник маєтку повинен був, згідно з австрійським законодавством, виконувати й обов'язки патрона розміщеної у його маєтку церкви [265, с. 641-642].

Статус церковного покровителя визначався чітким колом прав та обов'язків, окремі з яких сягали ще доавстрійських часів. Церковному патрону, наприклад, належало право подання та іменування кандидата у священники для підопічної йому церкви. Патрон-ктитор мав право на розміщення у притворі спорудженої ним церкви настінної таблиці з його ім'ям, на ктиторський портрет як індивідуальний, так і сімейний (зокрема в церкві с. Заставна це право реалізував священноієрей Кіфа (Никифор Єремійович), зображення якого нині зберігається в Чернівецькому обласному художньому музеї), на поховання всередині храму (за переказами воєвода Драгош був похований в фундованій ним церкві у Волівці [90, с. 176]). Останній привілей скасовано цісарським декретом від 23 січня 1785 р. Надалі патронів-киторів ховали біля церкви, в межах церковної огорожі.

У випадку, коли патрон-ктитор перебував у матеріальних нестатках, він мав право претендувати на

надлишок з прибутків церковної та парафіяльної каси. Згідно з урядовим розпорядженням 1795 р., патрон одержав право разом з єпітропами винагороджувати та зміщувати церковних даскалів (співаків) і пономарів (служителів).

Патрон мав першість серед мирян при розподілі дори (просвіри), помазанні св. миром під час літії, в процесії, прийнятті св. таїнств, при розподілі свяченої верби, ладану, кропленні св. водою тощо [265, с. 713-717, 787-788].

Головним обов'язком церковного патрона було внесення відповідного паю на будівництво нової церкви або парафіяльного будинку, а також ремонт останніх. Окрім цього, патрон зобов'язувався постачати церкву необхідним начинням та обладнанням [265, с. 789].

Оскільки інститут церковного патронату реально пов'язувався із земельним володінням, тогочасне австрійське законодавство поділяло патронів на приватних (у приватних маєтках) та громадських (у містах та володіннях православного релігійного фонду). Приватний патронат репрезентувався власниками маєтків, а громадський – адміністрацією, яка представляла цісаря [265, с. 642].

Як засвідчують протоколи обстежень буковинських парафій, наприкінці XVIII – на початку XX ст. переважна більшість парафіяльних, філіальних і локальних церков Буковинської єпархії знаходили-

ся під патронатом землевласників або православного релігійного фонду. Так, у протоколі канонічної візитації Миколаївської церкви у Драчинцях за 1824 р. церковним патроном значиться власник села – барон Теодор Мустаца [17, арк. 1], а в протоколах обстеження церков у селах Нові та Старі Мамаївці за 1828 р. – релігійний фонд як власник маєтку [20, арк. 9; 19, арк. 5].

Починаючи з 1843 р., здійснення таких патрональних обов'язків, як будівництво церкви чи парафіяльного будинку, придбання під їх спорудження земельної ділянки, відшкодування квартирних витрат священикові розподілялися на основі співучасті (конкурентності) між власником маєтку, патроном і громадою парафіян: 1/3 частину вносили патрон, 1/3 – домінія і 1/3 – парафіяльна громада. Було також нормативно окреслено види робіт та перелік будівельних матеріалів, які повинні забезпечити кожна із названих вище сторін.

У зв'язку з прийняттям Закону про зміну поземельних відносин від 7 вересня 1848 р., постала потреба й у зміні порядку участі. У 1857 р. крайова адміністрація запровадила нові правила, згідно з якими обов'язки із надання контрибуції на будівництво церков і парафіяльних будинків розподілялися між патроном, громадою парафіян, колишньою домінією, якщо власник маєтку належав до православної

конфесії, та платоспроможними членами громади. Грошова квота на придбання необхідних будівельних матеріалів та транспорту була поділена на 2 частини таким чином, що половину вносив платоспроможний патрон і половину – громада парафіян спільно з патроном або власником маєтку. Робота оплачувалася громадою, а опорядження церкви необхідним начинням покладалося на патрона. Обов'язки щодо придбання місця під церкву чи парафіяльний будинок та грошової оплати за нічліг для священика були розподілені між патроном (1/3) і громадою (2/3).

Такий розподіл коштів був змінений крайовою адміністрацією у 1862 р. Відповідно до нового рішення крайової влади, патрон вносив лише 1/6 частину коштів, а 5/6 мала вносити громада. Згадані правила були особливо сприятливими для патронів.

В інструкції 1870 р. міністерство віросповідань ще раз врегулювало права й обов'язки патронів, встановивши в цьому питанні статус-кво. Зазначений циркуляр зобов'язував патрона забезпечувати церкву вбранням, начинням та богослужбовими книгами. Інше обладнання – ікони, процесійні речі, страни, дзвони – патрон постачав з допомогою громади.

У зв'язку з тим, що право патронату над церквою реально пов'язувалося з великим земельним володінням, то обов'язки патрона у випадку продажу маєтку переходили

до іншого власника, нерідко чужинця, а подекуди навіть єврея [265, с. 789-792]. Характерною особливістю інституту церковного патронату на Буковині в XIX – на початку XX ст. було те, що патронами православних храмів у приватних володіннях могли бути особи не лише православного віросповідання, а й інших християнських конфесій. В окремих громадах краю поруч з патронами-християнами фігурують і патрони-їудеї. Так, в шематизмі Буковинської православної архієпископії за 1896 р. патроном парафіяльної церкви у Ставчанах значиться римо-католик Антон Кохановський рицар фон Ставчан [122, с. 136], багаторічний бургомістр Чернівців, який володів маєтком у цьому селі. Патроном парафіяльної церкви у Шишківцях був вірмено-католик Миколай рицар фон Ромашкан [122, с. 136], а в с. Боянчук поруч з патронесою місцевої церкви Ольгою Тарнавською згадується як церковний патрон їудей Кіссіель Сокол [122, с. 146].

Щоби стати церковним патроном, власникові маєтку потрібно було звернутися до крайової адміністрації в Чернівцях з проханням про занесення його особи до списків церковних патронів Буковини. Як це, наприклад, зробив 1882 р. буковинський поміщик Д. Рейзен [10, арк. 1-2].

Ухвала про будівництво нової церкви приймалася ктитором або загальною сходкою парафіян. Під час останньої нерідко збирали

також перші грошові пожертви. Ініціаторами збирання таких грошових внесків нерідко були відомі й авторитетні у громадах люди. Зокрема, в 1869 р. збір коштів на нову церкву у гірському селі Сторонець-Путилів організував тодішній путилівський двірник, письменник Йосип (Юрій) Федькович, який на дошці у центрі села написав оголошення про початок цієї акції [36, арк. 102]. Даскал Юрій Скраба, Чучко та інші свідчили О. Маковею, що будучи головою громади, він також призначав на будову нової церкви усі гроші зі штрафів, які накладалися на п'яниць та тих, котрі жили "на віру", так само як і пожертви зібрані церковними братчиками-колядниками [153, с. 245]. А на спорудження нового храму у Витилівці збирав громадські пожертви по всій Буковині 1895 р. ієромонах монастиря Путна Доримідонт Нікітович [58, с. 4].

Місце під будівництво храму намагалися придбати в центрі поселення, на узвишші, як правило, неподалік старої церкви. Воно мало бути сухим, бо від цього фактора залежала довговічність культової споруди. Наприклад, коли навесні 1884 р. релігійна громада с. Сторонець-Путилів виявила на подарованій паном Г. Айвасом ділянці під нову церкву мочари, то вирішила будувати храм поблизу старої церковної будівлі (стара церква стояла позаду теперішньої, на відстані 12-

15 сажених від центральної дороги). Для цього парафіяни просили у митрополита посприяти їм у придбанні цієї, більш придатної для будівництва, ділянки, що належала одному єврею [36, арк. 171]. Через підтоплювання у 1893 р. було також перенесено та перебудовано парафіяльну церкву в Слободі-Банилові [124, с. 148].

Траплялися випадки, коли культові споруди зводилися на місці старих сакральних будівель або пам'ятних подій. Зокрема, в 1898 р. священник М. Купчанко збудував дерев'яну церкву св. Анни на горі біля Вашківців, що була об'єктом народного паломництва через легенду про дівчину Анну, яка там, рятуючись від татар, стрибнула в розколину у землі [266, с. 125]. Церква у Виженці була збудована на місці де, за народними переказами, колись розбили татарську орду [161, с. 135].

Деревину для будівництва церков використовували, як правило, нову. Найбільш довговічним вважається будівельний матеріал заготовлений у листопаді-лютому. Зазвичай, ліс купляли на корені за певною ціною. У 1893 р. за 1 кубометр будівельного ялинового та ялицевого лісу платили 1 золотий 50 кр., дубового – 6 золотих. Вартість деревини залежала від її товщини та довжини [73, с. 203-204].

У XIX ст. постачання дерева для будівництва церкви здійснювалося відповідно до пра-

вил конкурентності. Одну частину матеріалів давали церковні патрони, а іншу – багаті парафіяни. Приміром, в 1897 р. на будівництво ювілейної церкви в Горішньому Лукавці церковний патрон Миколай рицар де Василько пожертвував 30 дубів вартістю 300 кор. та 3000 кор. готівки, землевласниця Олімпія Глушкевич подарувала 20 ялиць вартістю 50 кор., а господар Іван Кисилиця Олексів – 10 дубів вартістю 50 кор. [97, р. 858-859].

Подекуди під час будівництва церковних споруд громаді допомагали землевласники сусідніх громад. Так, у газеті “Буковинські Відомості” від 2 (14) лютого 1897 р. повідомлялося: *“Високоблагородний пан Георгій барон Василько, дідич берегометського фунденкомесу подарував для нової православної церкви в Горішньому Лукавці 40 тис. драниць вартістю 300 зол. р.”* [60, с. 3].

Іноді в цілях економії на будівництві використовували також добротну деревину зі старих культових споруд. Скажімо, на спорудженні в 1893 р. парафіяльної церкви у с. Слобода-Банилів (Панська Долина) для будівництва використали весь придатний матеріал із старої церкви 1792 р., яку розібрали [124, с. 148].

Перед початком будівництва громада повинна була подбати також про заготівлю каміння для підмурівку храму. Наприклад, у протоколі обстеження парафії Сторонець-Путилів за 1876 р. зазначено: *“Громада декларується*

протягом цієї зими камінь на фундамент церкви скласти на місці її спорудження” [36, арк. 126].

Важливим етапом підготовки до будівництва було замовлення проекту церкви в архітектора. В Чернівцях було кілька інженерів, які займалися проектуванням культових споруд (В. Коритинський, Т. Коссовські та ін.). З джерел відомо, що план для спорудження, зокрема, нової дерев'яної церкви у Зеленеві виготовив в 1901 р. цісарсько-королівський інженер в Чернівцях Т. фон Коссовські [98, с. 650].

Коли громада та церковний патрон зібрали достатню суму грошей, вибрали і придбали придатне місце, а також підготували необхідні будівельні матеріали (каміння, дерево) та замовили проектну документацію для будівництва храму, громадські представники зверталися за дозволом на початок будови до духовних та цивільних властей краю.

Як можна побачити з листування громади Молдавського Кимполунга з Чернівецькою консисторією, окружним управлінням Буковини та Галицьким губернаторством в 1798 р. щодо одержання дозволу на будівництво нової дерев'яної церкви Успення Пресвятої Богородиці, така дозвільна процедура була запроваджена австрійськими властями ще з кінця XVIII ст. [1, арк. 1].

У XIX ст. розроблений архітектором план церкви та її кошторис необхідно було погоди-

ти спершу з будівельним департаментом крайової адміністрації, опісля проект подавали на розгляд консисторії та владики. Зокрема, подібним чином відбувалася процедура затвердження проекту дерев'яної православної церкви у Ленківцях (проект розроблено в 1879 р. чернівецьким архітектором Вінцентом Коритинським). Із резолюцій на ньому видно, що 28 лютого 1879 р. проект був спершу погоджений у технічному департаменті крайового управління Буковини, і аж 13 (25) травня 1879 р., після схвалення консисторією, завізований митрополитом Сильвестром Морарю-Андрієвичем [11, арк. 98].

Після залагодження всіх формальностей укладався контракт з підрядчиком про будівництво. Часто траплялися випадки, коли будували без проекту, а за зразком вже існуючих храмів. Так було у с. Ростоки Вижницького повіту, коли консисторія, аби надалі не затягувати для громади справу з будівництвом, дозволяла *“обрядовое основание проектовой церкви въ Ростокахъ въ отношеніе къ рапорту Протоіерейскому отъ 8/20 февр. 1872. Числ. 33 съ тѣмъ прибавленіемъ да церковь оная, если еще планъ относительный отъ краевого правительства неодобрень, то по плану одной изъ выбудованныхъ оуже церквей делается, и чтобы пастырѣ духовный въ счете громадске касательно будованя церкви не вмешивался,*

за чимъ Протоіерейство надзирати имеетъ” [26, арк. 121].

Освячення місця під церкву входило до компетенції архієрея [74, с. 34], але він міг за власним бажанням делегувати здійснення цього акту окружному благочинному чи уповноваженому протоієрею із Чернівців.

Відповідно до *“Чину освячення храмів”*, під час закладання нової церкви владики чи уповноважений для проведення цього послідування священнослужитель після звичайного початку служби і співу тропаря на честь святого, якому присвячувався храм, мав прочитати молитву, в якій випрошував *“благословення та благоспінності творцям і зміцнення сил будівничим”* [223, с. 731]. Відтак, він повинен був покласти в основу майбутньої церкви перший (наріжний) камінь, накресливши ним зображення хреста на місці, куди його покладає, та промовити слова зі святого Писання: **“Основа и вышній. Богъ посреде его, и не подвижнѣтся, поможетъ ему Богъ утро за утро”** [223, с. 731]. На завершення чину священнослужитель встановлював на місці майбутнього престолу церкви дерев'яний хрест і виголошував відповідну молитву, щоби *“Господь силою и действомъ честнаго и животворящаго креста освятилъ место сіе во отгнаніе демоновъ и всякого сопротивнаго”* [223, с. 731].

З 1874 р. зберігся досить докладний опис закладення церкви в с.

Сергії, зроблений путилівським благочинним протоієреєм Іоаном Ганицьким, що брав безпосередню участь в цьому священнодійстві. За його словами: *“Сперва совершена в местной старой парохіальной церкви отъ Сергійовъ соборная св. литургія со призываниємъ святого Духа Протоієреємъ разомъ зъ місцевимъ парохомъ отцемъ Георгємъ Ганицькимъ и соседнимъ парохомъ изъ Сторонца отцемъ Никономъ Томнюкъ. На закінченні процесії предидущей со свещами церковного братства и епитропства и со звономъ въ усьи дзвони бысть восходъ священническаго собора, иже примноженная приходомъ пароха от Плоской отца Василия Товстюка, на место, где же имеетъ быти создания новая церкви, тут бысть, во-первыхъ последование малого освященія воды тижъ освящение креста для водруженія его на месте сооружаемого олтаря, по сему дадеся отъ местного душепастыря сему акту во всемъ отповедательное Евангельское слово, возбуждающее многочисленную присутствующую сход народа, щобъ ті доброохотно сложились во помощь, крім тихъ 600 гульденів, що дали напередодни. Въ кінці восхвалена бысть словомъ отъ Протоієрея. Сему последоваль чинъ благословенія і положенія въ тоуому углу, отъ востока камня основанія новой церкви по уставу церковному и тако оуже почаса*

созданіе новой церкви въ приходе Сергіяхъ” [30, арк. 146]

Подібним чином за участю делегата від консисторії архіпресвітера-ставрофора Георгія де Реус-Мірзи 28 травня (8 червня) 1895 р. відбулося заснування нового храму у Нових Бросківцях [37, арк. 15].

Під час закладання підвалин нової церковної будівлі, за давньою народною традицією, у кутки між балками теслі клали кілька монет, ладан, зерна освяченої пшениці та клаптики фелоні (риз) [235, с. 138]. Принагідно зауважимо: схожа будівельна жертва у різних її варіантах зафіксована дослідниками кінця ХІХ – початку ХХ ст. у буковинців рівнинної та гірської зон при спорудженні житла. У народному середовищі панувало переконання, що ці речі забезпечать добробут і щастя господарям та відлякуватимуть від оселі нечисту силу [267, с. 252; 185, с. 4; 193, с. 74]. Очевидно, згадані предмети подібні функції мали виконувати, за уявленнями народних будівничих, і в Божому домі.

Безпосереднім зведенням дерев'яних храмів займалися найняті за контрактом майстри. Імена окремих з них збереглися на архітектурних деталях споруджених ними церков та в усній традиції. Приміром, напис, вирізаний на одвірку церкви св. Арх. Михаїла і Гаврила в Морі (первісно збудована в Босанчі) сповіщає: “Цей святий храм... звели майстри Кирил

Унгурян та Кречун Казак з Уй-дешт, 1774” [178, с. 73]. Так само з напису на одвірку Миколаївської церкви у Вамі довідуємося, що її звів 1796 року Дергет Матей [178, с. 94]. У вівтарі церкви Успення Пресвятої Богородиці в Оршівцях вирізьблений напис про те, що цей храм збудував 1850 року місцевий майстер В. Дробико. Будівничим Дмитрівської церкви у Кічері (Червоній Діброві) народна традиція називає майстра Онуфрійчука [228, с. 141].

Особливо славилися своєю майстерністю теслі-гуцули. За твердженням мистецтвознавця І. Грабаря, серед них є “цілі родини, що займаються виключно спорудженням храмів, при чому технічні знання у них нерідко переходять від батька до сина впродовж цілого ряду поколінь, завдяки цьому в них живі ще традиції, і до останнього часу вони продовжують зводити у своєму народному стилі храми по всьому галицькому Поділлю й на Буковині” [144, с. 365]. Переказують, зокрема, що дерев'яну церкву в с. Кам'яна на Сторожинеччині збудували саме гуцульські майстри. В Шипоті над Сучавою теж існує переказ про будівництво місцевого храму св. Іллі теслями з галицької Гуцульщини. У Кошуліці (Кошелівці) старожили так само переказують, що церкву св. Дмитрія звели майстри-галичани.

Необхідно відзначити, що духовні та цивільні власті Букови-

ни постійно наглядали за якістю будівельних робіт та матеріалів, що використовувалися під час будівництва храмів. Тож з метою подолання недоліків у будівництві церков у державних маєтках та запобігання таким випадкам надалі, крайова адміністрація 8 квітня 1870 р. видала спеціальне розпорядження, згідно з яким у подальшому при “будівництві та ремонті церков парафіяльних будинків в маєтках релігійного фонду окрім нагляду технічного чиновника, створювався для контролю місцевий комітет, що складався з уповноважених парафії від належного керівництва маєтків релігійного фонду і місцевого священика”. А там, де громада разом зі священиком сама взяла на себе будівництво церкви, цей контроль мав здійснювати протоієрей разом з церковним епітропством [76, с. 42-46]. У джерелах є численні згадки про обстеження будівництва церков інженерами крайової адміністрації та представниками повітових властей. Наприклад, цісарський інженер Лукасевич за вказівкою крайового управління Буковини виїздив 25 грудня 1880 р. на обстеження церковного будівництва у с. Суховерхів. 14 червня того ж року він побував з аналогічною метою в с. Южинець Кіцманського повіту, про що доповідав крайовим властям у листі, прохаючи повернути йому витрати за обидва службові відрядження, котрі разом склали суму в 37 фл. 51 кр. [9, арк. 1]. Сторожинецький

окружний староста в листі від 25 січня 1877 р. теж інформував крайову адміністрацію в Чернівцях про службову поїздку окружного комісара Гаспарі на обстеження церковного будівництва в Барбівцях [2, арк. 50]. З матеріалів службового листування між окружними та крайовими властями довідуємося також, що роботами з будівництва церкви в цьому селі займався будівельний підрядчик Селіг Фішер [2, арк. 76].

Спорудження та опорядження нового храму іноді затягувалося на кілька років. Тривалість будівництва залежала від фінансової спроможності громади та патрона. І хоча будівництво дерев'яної церкви обходилося громаді й патрону в цілому дешевше за мурований храм, воно теж вимагало значних коштів. Так, загальна сума витрат на побудову церкви в Барбівцях становила, відповідно до розробленого в 1876 р. кошторису, 5459 фл. 91 кр. [2, арк. 39]. Трохи менше витрат передбачав кошторис для церкви у Ленківцях, який було складено 15 березня 1879 р. і затверджено будівельним департаментом в 1881 р. У ньому видатки на будівництво складали 3231 фл. і 56 кр. (з них на мулярські роботи передбачалося витратити 460 фл. 56 кр., теслярські – 2464 фл. 58 кр., столярні – 165 фл., слюсарні – 82 фл., склярські – 59 фл. 42 кр.) [11, арк. 3, 8-10].

Траплялося, що зібраних коштів не вистачало для завершення

будівництва, тоді звертались по допомогу до Буковинського православної релігійного фонду. Зокрема, так зробили в 1870 р. парафіяни с. Плоска, де зведена по вікна церква, за словами громадських уповноважених, “еще неокончена остаєть и окончанія ради ея просить громада помощи изъ фондушу релігійного” [29, арк. 71-72].

Окремі дерев'яні храми Буковини споруджувалися якщо не повністю, то частково на кошти фонду (приміром, церкви в Іпотештах (1829 р.), Мілієві (1855 р.), Старих Мамаївцях (1864 р.), Костиші (1875 р.), Ленківцях (1881 р.), Рівні (1883 р.), Шишківцях (1886 р.), Ревній (1889 р.), Кам'яній (1895 р.), Нових Бросківцях (1895 – 1897 рр.), Горішньому Лукавці (1898 р.) та ін.).

Розміри фондівських внесків на церковне будівництво були чималі. Наприклад, на спорудження церкви у Горішньому Лукавці фонд пожертвував 4000 корон [97, с. 858]. Загальна ж сума витрат релігійного фонду у вигляді контрибуцій та субвенцій на подібні цілі лише за один, 1889, рік становила 7100 флоринів. Загальний капітал фонду складав 654.095 флоринів 73 кр. [275, с. 332, 337].

Окремі пожертви на будівництво надходили безпосередньо від імені цісаря, який був патроном релігійного фонду. Так, на будову ювілейної церкви в с. Горішній Лукавець цісар Франц Йосиф I великодушно пожертвував аж 200 кор. [97, с. 858].

Коли храм було збудовано і підготовлено все необхідне до його освячення, патрон, громада, церковне епітропство та священник прохали консисторію, щоб єпархіальний архієрей дав благословення і дозволив посвятити церкву в день, який парафіяни окремо обумовлювали. У кінці XVIII – на початку XIX ст. це прохання громада передавала через окружного протоієрея [44, арк. 1-18]. Типовим прикладом подібного клопотання може служити лист парафіян с. Виженка до Черемоського окружного протопресвітера, в якому вони просять свого благочинного *“сотворити ходатайство до Причистнаго єпископа Нашого ащеби пришли и сотворили благословеніе нашей церкви, до которого благословенія совсемъ готово, что потребно есть, а что недоста- не шиби, то нехай озмутъ зъ собою, что они сами разумеють, а что за тое будетъ отдамо, только нашей день упрошаемъ, ащеби поблагословили нашу церковь Дня 13 или 14 сего месяца Марта 1798”* [25, арк. 1]. Благочинний, у свою чергу, адресував прохання до консисторії. Зокрема, протопресвітер з Терблечого Філіп Ієремєєвич передав до консисторії у грудні 1807 р. прохання парафіян із Корчештів (Корчівців), у якому ті висловлювали побажання поблагословити їхню новоспоруджену церкву 1 січня 1808 р. [181, с. 6].

Однак в XIX ст. така субординація часто порушувалася, тому 4 (16) липня 1897 р., з метою впорядкування

процедури внесення до консисторії подібних клопотань, митрополит видав розпорядження за № 3767, в якому зазначалось: *“Останнім часом трапляється, що прохання про благословення чи то новозбудованих, чи реставрованих церков вносять просто в Консисторію навіть не компетентні душпастирства але громадські уряди або будівничі комітети.*

Оскільки такі вчинки не є правильними, на майбутнє наказується наступне: Всі прохання про благословення церков мають вносити до Консисторії виключно компетентні душпастирі за посередництвом протопресвітерів.

Одержавши таке прохання, мають протопресвітери обов'язок вдатися на місце і переконатися, чи церква обладнана всім потрібним начинням і у всі ризи і чи знаходяться всі потрібні для благословення предмети, як подано їх у приписі про благословення церков; тоді спершу мають протопресвітери подати згадані прохання до Консисторії з доповіддю про сказане; після чого Консисторія розпорядиться з відповіддю для здійснення випроханого благословення церкви.

Що стосується посвячення основного каменю церкви, то мають вносити прохання до Консисторії також виключно компетентні душпастирі, але аж по закінченню переговорів про дозвіл і підтвердження на будівництво церкви” [106, с. 62-63]. У 1900, 1905

та 1906 рр. консисторія неодноразово нагадувала парафіяльним священикам про те, аби вони, у власних інтересах, завчасно (протягом 30-ти днів) подавали до неї рапорти про завершення будівництва та ремонту церков, “щоби уможливити свіденню о строеніяхъ въ семъ уряде” [108, с. 3; 111, с. 20].

Право освячення новозбудованої церкви, як і її заснування, належало винятково до компетенції єпархіального архієрея. Але іноді влади́ка делегував його своєму посланцю, який від імені духовного предстоятеля здійснював благословення церкви і покладав на її престол освячений архієреєм антимінс. Окремі парафіяльні церкви влади́ка їздив благословляти сам [75, с.32]. Є дані, що Буковинським митрополитом Сильвестром було власноруч освячено дерев'яні церкви у Суховерхові (1884 р.), Кошуті, Кошулівці (обидві – у 1889 р.) та Кисилеві (1891 р.) [91, с. 665; 93, с. 665-666].

За благословення храму з громади брали платню, розміри якої визначав єпархіальний архієрей. Наприклад, за освячення в 1808 р. парафіяльної церкви у Корчештах (Корчівцях) парафіяни заплатили досить значну на той час суму – 39 флоринів. Таку ціну встановив їм єпископ Буковини Даниїл відповідно до такси, визначеної “Духовним регламентом” [181, с. 6].

Проводився чин освячення новозбудованого храму Божого у відповідності до положень церков-

ного “уставу” (типіку), яким передбачалося влаштування в новій церкві св. престолу, виголошування молитов храмоосвячення, обмивання, миропомазання престолу і церковних стін, вбирання і прикрашення престолу, опорядження і скроплення св. водою жертovníка та належного до нього начиння, каді́ння вівтаря та окроплення св. водою стін і всього культового обладнання храму [211, с. 758-772; 260, с. 30-37]. На Буковині це священне дійство урочисто здійснювалося у великі релігійні свята при значному напливі віруючих та духовенства. Так, 1897 р., на свято Різдва Пресвятої Богородиці, проведено освячення церкви у Нових Бросківцях, для здійснення якого прибув “як митрополичий делегат” архімандрит-митрофор Володимир де Репта. За словами очевидця, “черезъ цѣлу дорогу витали о. архимандрита священники въ ризахъ с процесіями и множествомъ верныхъ въ Дубовцяхъ, Глиници, Драчинцяхъ, Бобовцяхъ, и т. д. Въ Брошковцяхъ самыхъ ожидала достойного гостя бандерія из 80 ѣздоковъ, а приезд его возвестили выстрелы изъ мортирей.

Благословение церкви одбулось съ властивымъ православно́й церкви торжествомъ и блескомъ, а вечеромъ того же дня одбулся въ честь о. архимандрита величавый походъ съ смолоскопами, въ котормъ принимали участь и члены соседнихъ громад. На границе Сторожинецкого повита о.

архимандрита повіталь мсьцевий староста" [61, с. 3].

Особливо урочистим було освячення спорудженої на честь 50-річчя правління імператора Франца Йосифа I парафіяльної церкви у с. Горішній Лукавець, що відбулося 14 (26) жовтня 1899 р. за участю митрополита Буковини і Далмації Аркадія.

В урочистостях взяли участь президент краю барон Бургіньон, радники консисторії Г. Ілясевич, Г. Ганицький, О. Манастирський, професор А. Скедль, російський консул Панчолузов, губернський консул Ф. Роллер, директор пошти Поск, прок. по фінансах Зубржницький, секретар Ясеницький, барон Сквінд, старости повітів Тавора, Відманн, Кзежньовський, Патак, протопресвітери, парохі і кооператори, а також близько 4000 людей із Вижницького, Путильського, Кіцманського, Заставнівського повітів. З нагоди освячення церкви владика хіротинізував в екзархи парохіа із Вижниці Теодора Семанюка та місцевого парафіяльного священика Віктора Захаровського. Після відправлення св. літургії останній звернувся до присутніх зі святковою промовою з нагоди благословення храму. Відтак, відбувся банкет, який влаштував на 200 персон місцевий церковний патрон Миколай рицар фон Василько.

Супроводжувала митрополита від залізничного двірця до церкви та палацу, а ввечері назад каваль-

када із 100 вершників, які прибули сюди з різних куточків Вижницького повіту [96, с. 823-824].

В урочистому освяченні нової парафіяльної церкви в Зеленеві, що відбулося 22 вересня 1902 р., окрім уповноваженого владикою делегата архіпресвітера-ставрофора Діонісія де Бежана та консисторського радника отця Олександра Манастирського, взяли участь 14 священиків та 2 диякони [98, с. 649].

Факт освячення храму владика підтверджував власноруч підписаною грамотою. Зразками таких актів можуть служити донаційні грамоти з сіл Букшою (надана громаді єпископом Буковини Євгенієм Гакманом 5 листопада 1860 р.) [186, с. 129; 187, с. 110-111], Южинець (підписана митрополитом Буковинсько-Далматинським Аркадієм Чуперковичем 26 вересня 1896 р.; тепер зберігається в експозиції Чернівецького музею народної архітектури і побуту) [235, с. 140-141] та Киндешти (видана 7 січня 1913 р. митрополитом Володимиром Рептою). Зокрема, у донаційній грамоті Свято-Дмитрівської церкви в Киндештах зазначалося: *"Володимир, Божою милістю православний Архієпископ і Митрополит Буковини та Далмації. За словом Господа і Бога нашого Ісуса Христа котре мовить, як збудує Церкву свою на камені віри і врата аду її не здолають і йшли святі Апостоли по всьому світу і навчали і хрести-*

ли народи, утвердиши найперше в Єрусалимі, вітак у градах Сходу і Заходу зібрання церковні християн, які з часом стараннями Богоносних Отців збільшили свої храми церковні, що є членами того самого тіла Правовірної і Православної Християнської Церкви, бо є єдина Свята, Соборна і Апостольська Церква Христова.

Таким чином і в громаді Киндешти парафії Рогожешти в окрузі протоієрейства Сіретського Богоспасаємої Нашої православної Архієпархії Буковини, ця церква побудована з матеріалу старої церкви з Нижніх Петрівців над Сіретом на кошти Буковинського релігійного фонду та парафіян у 1912 році, будучи облаштована всіма потрібними речами для Богослужіння, освячена сьогодні Нашим делегатом архієрейським, архіпресвітером-ставрофором Іоаном Гостюком, протопресвітером окружним і парохом в Балкауцах як церква філіальна з храмом св. вмч. Димитрія, хай відслужиться св. Літургія заради щастя земного і небесного порятунку душі всіх парафіян цієї святині та всіх християн загалом”.

День благословення церкви-храм – парафіяни святкували щороку, а особливо урочисто він проходив під час ювілею парафії. “Буковинські Відомості” писали з приводу відзначення в 1897 р. ювілейного храмового свята у с. Нижній Лукавець: “Праздникъ Св. Николая Чудотворця былъ сего

року въ Лукавци на Сирети особен-но торжественнымъ днемъ. Въ день сей припадалъ 100 летній юбілей основанія православного прихода и благословенія церкви в нижномъ Лукавци” [63, с. 3]. У церкві тоді було відправлено святкове богослужіння, а землевласник Василько влаштував урочистий обід.

Варто зауважити: після освячення нової церкви стару церковну будівлю, яка залишалася поза використанням, або розбирали, або ж продавали чи дарували біднішій парафіяльній громаді, котра такий храм перевозила на свою територію і вже там відновлювала чи споруджувала із його матеріалу новий [199, с. 27]. Ця практика, до речі, набула в буковинському краї значного поширення. До прикладу, у 1779 р., коштом графа Якова Логотетті перенесено у с. Долішні Ширівці колишню “князівську” церкву з Чернівців (1715р.) [123, с. 58]. А у 1787 р. перевезено до Садгори каплицю ліквідованого чоловічого скиту в Мамаївцях [122, с. 58]. 1789-1790 рр. на кошти господаря Максима Кокоянчука переміщено до Нових Мамаївців єпископську церкву з Вадул-Владичної (1773 р.) [20, арк. 9]. У 1797 р. перевезено до Хлівища стару церкву XVI ст. з Веренчанки. 1879р. перенесено до Іспаського Майдану стару церкву із Дихтинця, а 1887 р. перевезли з Кимполунга до Чумирни Миколаївську церкву (1698р.) [122, с. 99, 133-134, 137].

Ціна таких старих церковець була невисока. Приміром, господар Ми-

колай Пелипко 1899 р. купив стару церкву із Горішнього Лукавця для х. Лукавецький Майдан за 200 кор. [97, с. 859].

Окремі церковні споруди переміщували по кілька разів. Скажімо, колишню парафіяльну церкву з Калінештів над Сіретом переносили два рази, спершу в Негостину (1798 р.), а потім 1855 р. – до Бунештів [199, с. 27].

Будівництво церковних дзвіниць у краї наприкінці XVIII та у XIX ст. здійснювалося відповідно до державних та церковних приписів за рахунок церковних патронів та релігійних громад. Так, у 1863 р. на кошти релігійного фонду було збудовано нову дерев'яну дзвіницю у с. Старі Мамаївці, яке належало до володінь Буковинського православної релігійного фонду [19, арк. 45]. А в 1898 р. на засіданні архієпископської консисторії в Чернівцях обговорювалося питання про виділення земельної ділянки з фондівських володінь для зведення нової дзвіниці у Валя Путней, релігійна громада якої теж знаходилася під патронатом фонду [95, с. 346].

Дієву допомогу в справі будівництва нових церковних дзвіниць надавали й релігійні громади. Зокрема, коштом парафіян у 1787 р. було зведено дерев'яну дзвіницю у Нових Мамаївцях [20, арк. 3]. А на початку XIX ст. при фінансовій підтримці парафіяльної громади споруджено

дерев'яну дзвіницю у Берегометі над Прутом. Четверту частину коштів на її будівництво пожертвував, за народними переказами, церковний епітроп Іван Купчанко, щоб одужала його важкохвора дочка [53, арк. 2-3]. А 1823 р., також на кошти парафіян, збудовано дерев'яну дзвіницю у Селятині [13, арк. 7].

Варто відзначити, що в XIX – на початку XX ст. будівництво дзвіниць на Буковині розпочинали тільки після схвалення в крайовій адміністрації їхньої проектно-кошторисної документації. У 1877 р. такий проект та кошторис на суму 240 фл. 29 кр. було затверджено в технічному департаменті крайового управління Буковини для спорудження дзвіниці у громаді Шипот [5, арк. 1].

Як правило, дзвіниці в той час зводили одночасно з церквами. Матеріал для будівлі використовували переважно новий, хоча були випадки, коли застосовували і залишки старих споруд. Прикладом цього може служити побудова дзвіниці та церкви у Сергіях (1876 р.), де, за словами священника Г. Ганицького, із залишків колись занедбаного монастиря *“случаємъ ставлення теперешной святой церкви не только звоницу вибудовали, но и много матеріалу до самого устройства церкви употребили”* [30, арк. 160].

Як і інші сакральні місця (храми, каплиці, цвинтарі), кожна ново-

споруджена дзвіниця згідно з православними канонами підлягала обов'язковому освяченню. Процедура благословення нової дзвіниці розпочиналася з читання св. молитов, потім стіни будівлі окроплювали свяченою водою, помазували св. елеєм та обкурювали ладаном. Зокрема, 3 (15) листопада 1880 р. так було освячено церковну дзвіницю та дзвін у громаді Будинець. У церемонії їх освячення взяли участь архімандрит монастиря Путна о. Дисидер Козуб, п'ять священників та диякон. У зв'язку з цією визначною для села подією перед селянами зі святковою проповіддю виступив екзарх Самоїл Піотровський, парох у Красній. Подякувавши у своїй промові віруючим за здійснену ними богоугодну справу, він згадав добрим словом і подвижницькі заходи щодо спорудження щойно освяченої дзвіниці покійного сільського двірника Нікулуце Заме, котрий, за словами священника, *“що перед смертю хотів, щоби вірні цієї громади звели біля церковних воріт нову високу й дуже гарну дзвіницю, а в ній поруч із старим дзвоном встановили новий – великий і гучний дзвін”* [94, с. 784].

Таким чином, в основі традиційної практики спорудження дерев'яних культових споруд Буковині у XV–на початку XX ст. лежало нормативно оформлене цілим рядом законодавчих актів Молдавського князівства та Австрійської імперії

старе візантійське патрональне право, обов'язковими елементами якого були інституції церковного ктитора, патронату й епітропства. Спорудження дерев'яних сакральних будівель в середині XIV–XVIII ст. традиційно здійснювалося за давнішими зразками. Проектно-кошторисна документація на будівництво дерев'яних церков та дзвіниць стає обов'язковою лише з початку XIX ст. Обрядовий аспект спорудження дерев'яних культових споруд на Буковині ґрунтувався в досліджуваній період на відповідних положеннях церковного “уставу” та вироблених віками народних традиціях.

Отже, у формуванні та динаміці розвитку традиційної практики будівництва дерев'яних культових споруд на Буковині знайшли відображення соціально-економічні, суспільно-політичні, правові та етнокультурні фактори і явища різних періодів історії краю.

2.3. Традиційні способи утримання церковних будівель і дзвіниць

У період перебування Буковини у складі Молдавського воєводства та в перші роки австрійського правління в краї утримання та ремонт дерев'яних культових споруд здійснювалися ктиторами або їхніми нащадками – власниками маєтків, на території яких ці храми збудовано [272, с. 155]. Так у Чернівцях, що були князівським містом, церквою Успення Пресвятої Богородиці, збудованою біля Турецької криниці молдавським господарем Іо Ніколае Маврокордатом між 1709 і 1715 рр., опікувалися його сини, Костянтин та Іоан. Зокрема, господар Костянтин Маврокордат у 1732 р. видав грамоту, згідно з якою, “княжій” церкві кожного року щомісяця мало надаватися “по 2 ока лампадної олії та 30 драм ладану з господарської митниці” для його “вічного поминання” [83, с. 108-109]. Також священики цього храму користувалися низкою привілеїв та пільг, а також мали право брати з продавця за кожну продану в Чернівцях голову худоби чотири бані, а з покупця – два бані. До того ж різник повинен був видавати їм щонеділі з м'ясної лавки одно око м'яса. Ці пільги підтверджувалися молдавськими господарями в грамотах 1741 та 1743 років [192, с. 34-35]. Із напису на одвірку монастирського храму у с. Ревна дізнаємося, що його було оновлено 1764 р. за кошти Великого скита у Маняві, до володінь якого належала ця обитель [278, с. 65]. Благодійником жіночого скиту у Вишніці виступив чернівецький староста Костянтин Туркулець,

який згадується в написі на одній із сторінок “Апостола”, що належав цьому монастирю [189, с. 118].

У поселеннях, де храми не мали постійних покровителів в особі землевласників, обов'язки по опікуванню станом церковних будівель брали на себе безпосередньо церковні старости та релігійні громади. Цей варіант практикувався і в Чернівцях. Саме завдяки піклуванню церковного старости Георгія Димитровича та при підтримці парафіян у 1779 р. в тій частині міста, яка називалася Селище, було перебудовано дерев'яну церкву св. Миколая, зведену боярином Строеску [262, с. 3]. У ході цієї перебудови парафіяни підвели під споруду церкви кам'яний підмурівок [15, арк. 1]. Трохи згодом теж стараннями громади ремонтувався інший міський дерев'яний храм – церква св. Параскеви, збудована коштом боярина Леки [23, арк. 2].

Після впорядкування церковних справ на Буковині, здійсненого австрійським цісарем Йосифом II у 1786 р., церковні патрони виступали основними донаторами православних храмів на Буковині. Особливо ретельно ставилися до своїх патрональних обов'язків православні поміщики-румуни. За словами російської публіцистки Є. Де-Вітте, який відвідав Буковину в 1903 р., “вони дуже піклуються про храми. Без них бідний руський народ не зміг би ні збудувати, ні підтримувати своїх храмів”. Цей мандрівник також зауважує, що “у всіх православних парафіях Буковини

при церкві існує братство: браття і сестри піклуються про прикрашення храму. Головою братства завжди буває священник” [65, с. 29].

Варто зауважити, що церковне братство – епітропство не лише доглядало за постачанням церков необхідним культовим начинням, але також слідкувало за дотриманням у них порядку, займалося управлінням церковним майном. Саме на таких функціях епітропів наголошують законодавчі акти та церковні документи кінця XVIII – початку XX ст. Так, у протоколі канонічної візитації парафіяльної церкви у Яблоніці за 1884 р. повідомлялося, що церква “не має 12 образів на господські празники”, у зв’язку з чим візитатор дав вказівку “дабы сія старали епітропы о пристарание таковыхъ” [32, арк. 209].

Обирали в епітропи людей благочестивих і поважних у громаді. Ось як характеризує обраних на цю посаду осіб протокол обстеження церкви у Долішніх Станівцях над Черемошем за 1878 р.: “*епітропи церковнии суть мужіе избранние, имеют уверение отъ прихожанъ и исполняютъ свою службу верно*” [24, арк. 19].

Як засвідчують церковні джерела, кількість епітропів визначалося відповідно до розмірів громади і нараховувала від двох до шести. В різні роки їх число також суттєво різнилося. Наприклад, у парафії Долішні Станівці протокол ревізії згадує в 1878 р. лише двох церковних епітропів – Штефана Сорочана та Тодора Яцка [24, арк. 18], а в 1892 р. аж п’ятьох – Григорія Яцка, Штефана Сорочана, Івана Барановського, Георгія Харину та Георгія Собка,

яких, за повідомленням церковного протоколу, “*обирали и декретували*” згідно з циркуляром від 1 (13) лютого 1859 р. Ч. 2397 і з ними в церкві радяться [24, арк. 122].

19 (31) січня 1899 р. попереднє консисторське положення про епітропів було суттєво доповнене новим циркуляром консисторії за № 2121 ех 1898. Відповідно до нього, церковне епітропство складалося із священника, якого циркуляр настановлював головою цієї інституції та дванадцяти членів. Бути обраним в епітропи міг будь-який самостійний член громади, що досягнув 30-річного віку, якщо він не позбавлений громадянських прав через якийсь злочин. Циркуляр зобов’язував управляти церковним майном, турбуватися про необхідні при богослужінні речі (просфори, вино, світло, кадило, тощо), примножувати рухоме і нерухоме церковне майно, приймати або відхиляти дарунки, легати та фундації на користь церкви, укладати різного роду контракти, при потребі робити подаяння з церковного майна (останнє тільки з дозволу консисторії). Окрім цього, епітропи зобов’язувалися утримувати у належному стані кладовища та складати преліменарії про річні потреби місцевої церкви [107, с. 5-17].

Вони разом з священником та церковним патроном звертались від імені релігійної громади за благословенням до консисторії при потребі проведення ремонту або реконструкції парафіяльного храму. Так, священник та епітропи згорілої церкви св. Архістратига Михайла “*отъ града Вижницы*” писали у 1785 р. до генерального вікарія архімандрита Іоана Фольварі: “*Ча-*

емь благословенія Божия и Вашего, аще бы возможна дабы старой церкви дати поправу и дабы було служеніе въ ней до которого времени, зачемь до тоей неспособно ходити, до тоей церкви через воду” [25, арк. 7]. А священик із Долишніх Станівців над Черемошем Костянтин Шкраба, звертаючись до єпископської консисторії за дозволом поновити церковний престол, у листі від 5 липня 1798 р. зазначав: “Щоб церква знаходилася в доброму стані є тільки одна перешкода: як видно, оновлення потребує основа церкви, котра є вже непридатною, і св. моці, що знаходяться в ній. З поновленням основи церкви, св. престолу і моців є потреба і стан стовпів з цвяхами поправити.

Для того, ще раз уклінно просимо пречестну консисторію дати святійше благословення і дозволити обнови́ти ті речі вищезгаданої церкви” [45, арк. 1]. 6 липня 1798 р. єпископ Буковини Даниїл Влахович дав отцю Шкрабі таке благословення у власноручному листі [45, арк. 3].

Починаючи з 1787 р. духовна консисторія встановлює систематичний нагляд за технічним станом культових споруд краю через окружних протоієреїв та інспекторів-візитаторів. Зокрема, вказівку про проведення обов'язкових щорічних чотириразових ревізій парафіяльних церков в числі інших одержали 1 вересня 1787 р. від чернівецької консисторії сучавський протопоп Іванович та парафіяльний священик Феодосій Цуркан [41, арк. 1].

Однак і при такій опіці справа з проведенням вчасної реставрації парафіяльних церков навіть у другій

половині XIX ст. нерідко затягувалась настільки, що окремі будівлі перебували в аварійному стані роками [238, с. 207]. До прикладу стара парафіяльна церква св. Іоана Нового у Калинівцях над Черемошем. Про невтішний стан цього сільського храму в 1874 р. візитатор записав таке: “Стара покрівля церкви є такою слабкою, що при кожному дощі заливає церкву і шкідливо діє” [33, арк. 83]. У наступні роки церковний дах так і незремонтували, у зв'язку з чим у 1885 р. інспектор від консисторії зауважив, що церковний “престол онизився дуже, зігнув споду, ци слупи дубове в рогах дати на котрих верхня дошка стояла би, ци зо всім новий престол зробити відповідний” [33, арк. 95]. А огляд 1896 – 1897 рр. показав, що тепер церква у Калинівцях вже “потребує значної реставрації, подібно і дзвіниця”, але “через елементарні нещастя, що спіткали село в серпні цього року, нічого не розпоряджень” [33, арк. 111].

Завдяки втручанню парафіян трохи кращою виявилась ситуація з ремонтом парафіяльної церкви у Виженці. Тут, за свідченням канонічної візитації 1877 р., “церковна покрівля зовсім ослабла, а щоб церква зовсім не згнила громада своїм коштом зробила нову покрівлю в надії, що церковний патронат компенсує їй ці витрати” [25, арк. 51].

Варто зазначити, що у XIX – на початку XX ст. при здійсненні ґрунтовної переробки церкви для неї складався архітектурний план, котрий обов'язково узгоджувався з будівельним департаментом крайової адміністрації Буковини. Так, як це,

наприклад, було зроблено з планом перебудови православної церкви у Горішніх Партештах, завізованим у технічному департаменті 29 грудня 1864 р. [3, арк. 7].

Там же затверджувався і кошторис витрат на проведення ремонтних робіт. Про що, зокрема, свідчить лист кіцманського окружного старости до крайової адміністрації в Чернівцях від 18 травня 1880 р., у якому він висловлює прохання, щоб кошторис на поладження церковного даху в хуторі Бурдей був тепер до технічного департаменту переданий для затвердження на основі конкурентності [4, арк. 61].

Рішення про виділення коштів на проведення ремонту культових споруд (чи то з суми церковного (дискосового) збору, чи з Буковинського релігійного фонду) належало виключно до компетенції консисторії. Так, в 1886 р. на перебудову церкви у Виженці, необхідність у проведенні якої постала внаслідок ослаблення стін вівтаря, консисторією була визначена дотація з релігійного фонду в сумі 913 л. [25, арк. 51]. 1898 р. прийнято рішення про списання з суми дискосової данини 100 фл. на нове покриття церкви у Вамі, [95, с. 411], а в 1899 р. на засіданні консисторії обговорювалася пропозиція стосовно надання дотації з релігійного фонду в сумі 400 фл. для реставрації філіальної церкви в Лукачештах [96, с. 202].

Уцілому, за даними церковної статистики, завдяки різним джерелам фінансування протягом XIX ст. було відремонтовано, реконструйовано та розширено понад 55 дерев'яних парафіяльних, філіальних та локальних храмів

Буковинської єпархії. Серед них церкви у Слободі Паранче (перебудована 1823 р.), Станівцях над Сіретом (відреставрована 1826 – 1831 рр.), Будинці (відремонтована 1829 р.), Крайнічештах (розширена 1830 р.), Веренчанці (відреставрована 1831 р.), Калафіндештах (відреставрована 1832 р.), Рошоші (відремонтована 1833 р.), Гура Садовей (розширена 1842 р.), Долішніх Ширівцях та Луковиці (обидві відреставровані в 1845 р.), Верхньому Городніку (розширена 1853 р.), Тодорештах (відреставрована 1853 р.), Кажвані (розширена в 1854 р., 1878 р. в ній влаштовано новий кам'яний престол), Банчештах (відреставрована 1855 р.), Рогізній (перебудована 1857 р., розширена в 1875 р.), Гатні (Дерманешти) (розширена 1857 р., у 1887 та 1894 рр. проведено її оновлення), Шипоті над Сучавою (перебудована й розширена 1859 р.), Горішніх Партештах (розширена і оновлена в 1860–1861 рр.), Купці (відремонтована 1864 р.), Джеміне (відремонтована 1866 – 1867 рр.), Капу Кимпулуй (розширена 1867 р.), Новій Жучці (відреставрована і розширена 1867 р.), Коровії (наново покрита 1867 р.), Горлаті (відбудована 1868 р.), Слободі Банилові, Чорторії та Опрішенах (всі три відреставровані в 1868 р.), Вознесенська церква у Горечі (відремонтована 1869 р., 1892 р. здійснено її перебудову), Садгорі (реставрована і перекрита 1869 р.), Городніку-Калугериці (оновлена 1871 р.), Путні (відремонтована і розширена 1871 р.), Поєні коло Солки (відреставрована в 1871 – 1872 рр.), Літенах (1873 р. в ній замінено стіни та зроблено новий

дах), Рогожештах (відреставрована 1874 р.), Церква Різдва Христового в Кимполунзі (оновлена і розширена 1875 р.), Нових Мамаївцях (відремонтована і розширена 1876 р.), Задубрівці (відреставрована 1877 р.), Мазанештах (відремонтована 1879 р.), Вилавчому (тепер Коритне; відреставрована 1880 р.), Боянчуку (реставрована і розширена 1882 р.), Прилипчому (відреставрована 1883 р.), Давиденях (відреставрована 1883 р.), Нижніх Петрівцях (розширена і відреставрована 1883 р.), Комарівцях (відремонтована 1884 р.), церква св. Миколая у Чернівцях (наново покрита та розширена 1885 р.), Малому Кучурові (відреставрована 1885 р.), Раранчі та Волоці над Черемошем (обидві відреставровані 1886 р., останню в 1892 р. розширено), Тарашанах (відремонтована 1888 р.), церква св. Дмитрія у Сіреті (відреставрована в 1889 р.), Вижниці (відремонтована 1889 р.), Горішніх Синівцях (відреставрована 1892 р.) та Романештах (відремонтована в 1895 р.) [122, с. 55-121; 219, с. 536-537; 123, с. 45-175; 201, с. 125].

Необхідно зауважити, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. за проведенням ремонтно-реставраційних робіт у церковних спорудах краю, які мали історичну і мистецьку вартість, окрім консисторії та місцевих комітетів, наглядали також цісарські консерватори. Так, в 1891 р. консерваторами для Буковини були призначені шкільний радник Д. Ісopesку, шкільний радник Г. Клаузер та професор К. Ромшторфер. Ці ж особи “призначені консерваторами” для

герцогства Буковини й в 1900 р., про що повідомлялось “честному дієцезальному кліру” циркуляром від 21 січня (2 лютого) 1900 р., виданим на “прохання ц.к. центральної комісії для історичних монументів у Відні” [108, с. 4].

Освятивав відремонтований храм з благословення владики посланець консисторії. Здійснювався цей акт так само урочисто і за тим самим чинопослідуванням, як благословення новозбудованої церковної споруди. Наприклад, під час освячення престолу відреставрованої церкви Вознесіння Господнього в чернівецькому передмісті Гореча, яке урочисто здійснив 27 травня (8 червня) 1869 р. уповноважений владикою кафедральний протопресвітер, професор Миколай Гакман, були присутні бургомістр Чернівців А. Кохановський та офіціар магістрату Л. Рей [77, с. 55-56].

26 жовтня 1897 р., в день св. великомучениці Параскеви, подібним чином було проведено також освячення “нововідбудованої церкви” у Петрашах, яке здійснив митрополичий делегат о. архіпресвітер-ставрофор Іоан Прокопович з Чернівців. За повідомленням дописувача “Буковинських Відомостей”: “Вже вь понеділокъ около 2 години по полудні, ожидали на границі парохіи вь Товарниці кольканадцять гуцуловъ на коняхъ съ хоругвами митрополичого заступника, а при первой встрече раздались выстрелы из гуцульских пистолетовъ и стрельбъ, а коли походить рушилъ до церкви на коняхъ (...) то всегда не уставали выстрелы, мешавшиеся с восклицаниями: “вивать”, “ура!”

Понизше церкви играли съ ве-

трьох численні червоно-сини і чорно-жолти хоругви, прикріплені на рожно-цветных державках до построєних из смерековой зелени триумфальных воріт, на которых красовались надписи: “витаємь щиро” по одній і “многая Лета” по другій стороні”. Під час вранішньої, водоосвячення та літургії співали, а під час “многолетствий” за цесаря, митрополита та інших лунали постріли з мортир [62, с. 2].

Особливо урочистими були посвяти храмів за участю митрополита. Так, відреставровану парафіяльну церкву у Раранчі освятив 15 (27) серпня 1888 р., на престольне свято храму Успення Пресвятої Богородиці, сам Буковинсько-Далматинський владика Сильвестр [69, с. 326-327].

Постачання дерев'яних культових споруд краю необхідним сакральним начинням та обладнанням наприкінці XVIII та на початку XX ст. здійснювалося відповідно до державних приписів про церковний патронат та умови конкурентності за рахунок церковних патронів, релігійних громад окремих благочестивих донаторів. Це підтверджують дані архіву та інші джерела. Так, в 1824 р. поміщик з Горішніх Станівців над Черемошем Ілія Балешескул справив для парафіяльної церкви в Долішніх Станівцях новий “Апостол” [18, арк. 1], а 1895 р. “здешній патрон гр. Клементій Дедушецький” пожертвував для цього храму “переписану мирницю в цене 14 гульд.” [24, арк. 148]. У 1872 р. церковний патрон барон Алеко де Василько подарував для церкви у Берегометі над Сіретом фелонь, епітрахіль, 2

стихарі, пояс та покриття на престол [34, арк. 69]. 1870 р. для церкви в с. Сторонець-Путилів жертвував “едень совершенный ряд новой одежды в цене 88 л.в.а.” письменник “пань Іосифь Федьковичь” [36, арк. 116]. А в церкві с. Плоска-Приват “издержками господина Георгія Курыша, помещика здешнего, громадскою помощію и старанием місцевого душпастиря” [28, арк. 195], в 1885 р. було оновлено і вдосконалено іконостас. Наступного року завдяки благодійності того ж землевласника церква одержала в дарунок “хорошее “Евангеліе” въ бронзово позолоченномъ виде съ хорошими обрезами на окладниках въ блясе вартости 1000 гульд.” [29, арк. 195]. У 1892 р. для парафіяльної церкви у Вижниці “госпожа Олимпія де Табора подарувала літер сребный, позолочену чашу, дискось, копію, звезду и ложечку в вартости 400 коронъ”. 1898 р. церковний патрон “Николай рыцарь де Василько украсилъ престолъ въ юбилейной церкви” у Горішньому Лукавці [97, с. 590-858].

У 1871 р. для парафіяльної церкви в Селятині “громада купила за 75 левовъ едень кришталовий полікандр” [35, арк. 136]. Релігійна громада з Виженки в 1886 р. докладала всіх зусиль, щоби поправити “невиразне малювання іконостаса” [25, арк. 67]. Так само парафіяни з Долішніх Станівців над Черемошем “причинились до куплення нового сребряного литиера за 15 гульд.” [24, арк. 153], а громада з Вижниці придбала в складчину дзвін за 180 крон [97, с. 590].

Поряд з панами та громадою робили свій посильний внесок у справу прикрашення парафіяльних та

філіальних храмів Буковинської єпархії окремі сільські господарі, міщани та священнослужителі. Так, до церкви у Виженці місцева парафіянка Пелагея Стинка пожертвувала в 1885 р. “полікандр в женошникъ” за 60 зол., а парафіянин Олександр Горецький купив образ Спасителя за 30 зол. [25, арк 65]. Для церкви в Сторонці-Путилові 1870 р. господар Михайло Ісакович справив “Святое Евангеліе на святом престоле”, в 1885 р. селянин Олександр Герасимчук подарував для цього храму один срібний потир за 80 зол. 1895 р., господар Яків Маковійчук жертвував церкві “Псалтир” за 7 зол. і позолочений свічник за 50 зол., а парох Орест Козак – церковні ризи вартістю 110 зол. [36, арк. 116, 191, 228]. До церкви в Слободі-Комарівцях 1892 р. отець Віктор Захаровський пожертвував хоругву за 50 крон [97, с.858]. У 1896 р. до путильської парафіяльної церкви парафіянин Олексій Бовгарь подарував богослужбні ризи за 75 зол.; Яків Маковійчук жертвував літієр і два ручні хрести вартістю 57 зол.; Матей Дарій та Козьма Ямніцкий богослужбні ризи за 95 зол.; Михайло Чучко і Василь Дарій Ігнат'єв богослужбні ризи за 48 зол.; Миколой Зінич з Сергіїв – ручний хрест за 17 зол.; Пантелей Чучко – свічник за 16 зол.; Михайло Чучко, Остафій Логош та Василь Герасимчук – кадилицю вартістю 13 зол. [36, арк. 23]. 1874 р. до церкви у громаді Сергіях для покриття престолу парафіяни Захарія Логош, Петро Кречун та Іван Полек купили “щофъ изъ вовны и келтовали 20 л.в.а.” [30, арк. 151].

Для церкви у Долішніх Станівцях

над Черемошем в 1893 р. парафіянин Василь Фрунзе жертвував чотири свічники “з свічками помальованими ціною 24 золотих”. Два роки по тому парафіянка з Волоки над Черемошем Катерина Дудан жертвувала згаданій церкві дерев'яний “мальований позолочений Ківот в цене 13 гульд.” Параска Яцко купила ікону за 45 зол., а Деметрій Коча подарував процесійний хрест за 16 зол. [24, арк. 138, 153]. До парафіяльної церкви у Вижниці 1899 р. попадає Філомена Семанюк пожертвувала покривало на престол і завісу для іконостаса, а Петро Кременецький придбав за 200 крон амвон [97, с. 590]. Для чернівецької церкви св. Миколая в 1867 р. міщанин Георгій Іфтімієвич подарував образи Св. Трійці та Матері Божої вартістю 20 фл. [15, арк. 16], а міщанка Аглая Косович 1896 р. жертвувала дві дуже гарні хоругви за 110 фл.

На окремих пожертвуваних буковинським церквам предметах культу робились відповідні донаційні написи із зазначенням дати їх виконання. Так, на іконі “Собор Архангелів” з церкви у Селятині в нижній частині полотна міститься напис, з якого довідуємося, що цей образ виконано 1848 р. на замовлення Івана Домбівського. Напис на іншій іконі з цієї церкви, на якій зображено Розп'яття Ісуса Христа з пристоячими, сповіщає: “Сю икону сооружили раби Божіи Тимофій Илук жено своею Анно за здравіе и грехов своих года 1857” [236, с. 145]. Так само на процесійному хресті, що походить з церкви с. Діброва, під зображенням Розп'яття міститься напис: “Данасія Стаханскі. р. у. 1889” [134].

Про всі пожертви парафіян священники робили записи в церковних інвентарних книгах і повідомляли консисторію. Остання від імені владики висловлювала парафіянам-донаторам архіпастирську подяку та благословення.

Як це трапилось, наприклад, у випадку з парафіянином із Долішніх Ширівців Андрієм Муканом. У 1880 р. він подарував до місцевої парафіяльної церкви св. Спиридона ікону Св. Трійці вартістю 25 зол. Священик сповістив про це консисторію в Чернівцях. Невдовзі від неї надійшов лист, в якому зазначалось, що консисторія виявляє Андрію Мукану “за сію богопріємну жертву наше благодареніє... в имени Високопреосвященного Архієпископа и Митрополита Господина Сильвестра” [28, арк. 51].

Коли власних коштів на придбання культового обладнання у патрона чи громади не вистачало, священник та парафіяни клопотали перед консисторією про виділення грошової допомоги з Буковинського православного релігійного фонду, як вчинили жителі с. Плоска-Приват. У січні 1865 р. парафіяни цієї громади писали до Чернівецької консисторії: *“Тутешня церква є новозбудованою і потребує також і цілком нового іконостасу, оскільки цей є старий та замалий проти світлості нової церкви, тому просять тутешні мешканці для придбання нового іконостасу височайшу Архієпископську консисторію про субвенцію в 1000 золотих з релігійного фонду”* [29, арк. 91].

Залишалась поширеною також

практика комплектування нових парафіяльних храмів краю культовим обладнанням старих церков, що залишались поза використанням. Наприклад, у 1897 р. для опорядження нової церкви у Витилівці було використано значну частину церковного начиння зі старої церкви XVIII ст. [79, с. 87]. Непоодинокими були також випадки перенесення із старого парафіяльного храму до нового давнього іконостасу. Зокрема, в 1877 р. так вчинили у селі Сергіях, де іконостас *“з старої церкви перенесли до нової церкви”* [30, арк. 116]. Аналогічним чином вирішили питання про іконостас в Яблониці [32, арк. 192] та Плоскій [29, арк. 175, 195]. У бідніших релігійних громадах краю використовували старі іконостаси з інших давніх церков Буковини. Наприклад, іконостас монастирської церкви ліквідованого австрійською адміністрацією скиту Бабин в 1785 р. був подарований бідній громаді с. Дубівці [272, с. 207-208], а в церкві с. Присекаренни, згідно з протоколом канонічної візитації 1842 р., містився іконостас з парафіяльної церкви с. Карапчів [21, арк. 51].

Відомості про майстрів, які займалися малюванням та виготовленням іконостасів в період до початку XIX ст. дуже скупі і ґрунтуються переважно на автографах, що залишилися на їх виробках. Так із напису на іконостасі Хрестовоздвиженської церкви в колишньому скиті Калугериця (громада Долішній Городнік) довідуємося, що “1782, Василе Градул цей іконостас намалював, в іюлі 28 дня” [281, с. 8].

На початку XIX ст. образи для

церков Буковинській єпархії виконували місцеві маляри Теодор Рудніцький [183, с. 11] та Іван Фоляковський. Однак попит на майстрів, очевидно, перевищував пропозицію, тому у 1820 р. єпископ Буковини Даниїл Влахович рекомендував священикам, патронам та релігійним громадам краю звертатися при потребі у нових іконостасах до майстра Юсифа Штайнхаусера із Сомбора, що в Бачківському комітаті, який впродовж 23 років виготовляв іконостаси для церков Срему, Славонії та Банату [43, арк. 1].

Високохудожні ікони малювали також митці “Чернівецького кола”: Петро Дунаєвський, Михайло Паславський, Іван Адамович. Цей перелік продовжують менш відомі провінційні маляри. Серед останніх варто згадати Василя Жуковського з Чунькова, Лаврентія Фіялковського з Сучави, Теодора Сербенчука з Радівців, Карла Глушкевича з Киселиць, Івана Камінського з Путилова [252, с. 206-209]. Зокрема, чернівецький маляр М. Паславський виконав 1854 р. гарну хоругву із зображенням св. Миколая та Матері Божої для місцевої церкви св. Миколая в Чернівцях, яка обійшлася замовнику в 5 фл. [15, арк. 7].

У другій половині XIX – на початку XX ст. високомистецькі образи та іконостаси для буковинських храмів малювали дієцезальні малярі Карл Аренд, Фрідріх фон Шиллер, Епаміонда Бучевський, Євгеній Максимович, Микола Івасюк [41, арк. 40]. Художник Е. Бучевський, наприклад, виконав ікони Ісуса Христа і Богородиці, що знаходились колись у наві церкви св. Мико-

лая у Драчинцях [39, арк. 16] та образи для іконостасів парафіяльних церков у Ревній, Конятині та Суховерхові [271, с. 25].

Щоб виготовити в XIX ст. церковний іконостас, необхідно було скласти кошторис і розробити його план, який згодом затверджувався у технічному департаменті крайової адміністрації та в Чернівецькій архієпископській консисторії [7, арк. 40; 6, арк. 96, 98].

У зв'язку з тим, що священики та будівельні відділи на місцях нерідко передавали *“оновлення старих та малювання нових іконостасів церковних таким малярем, які не мають поняття про малярство східних церков і вигадують образи невідповідні... православному обряду, які цей духовний престол не може схвалити”* та покликаючись на *“високе рішення ц. к. міністерства просвіти і віросповідань”* від 26 січня 1874 р. Ч.11.784, 19 лютого (3 березня) 1897 р. Чернівецькою духовною консисторією було видано циркуляр, згідно з яким надалі малювати іконостаси та образи для новопоруджених церков Буковинської єпархії дозволялось лише кільком буковинським малярам, *“які довели достатньо, що можуть відповісти вимогам”* православного церковного обряду. А оновлення старих образів дозволялось проводити лише за окремого дозволу консисторії, *“при чому в кожному окремому випадку треба буде назвати маляра, котрому будуть передані роботи”* [106, с. 10-11].

Виготовлення нового іконостасу коштувало недешево. Приміром, вартість лише малярських робіт в іконостасі для церкви у селі Міговени-Бунінці (1882 р.) станови-

ла суму в 971 фл. [6, арк. 98]. У той час як оновлення старого іконостасу та пофарбування церкви всередині обійшлося громаді с. Раранче в 575 фл. [93, с. 322].

Говорячи про емоційний вплив майстерно виконаних іконостасів на душі віруючих, відомий буковинський письменник, композитор і релігійний діяч протоієрей Ісидор Воробкевич писав: “Хорошо мальований іконостас, то доказ любви Бога и веры самых членов церкви, бо хто любить Бога, тот любить и храм Божій и приносить в даре свою лепту, свою жертву, щоби дом Божій сияв красотою. Де мала, узка церковця, без всякого украшения, без хорошо и достойно змального иконостаса, там в сердцах верующих нема христианской ревности, нема пожертвования, тамь байдужисть и равнодушность в делах почитания Божого и спасения душе” [210, с. 255-256].

Необхідно відзначити, що починаючи з другої половини XIX ст. у крайовій столиці з'являються перші спеціалізовані заклади, де можна було замовити і придбати потрібні для церкви речі. Так, по вул. Головній, 9 у 1899 – 1900 рр. розміщувалась крамниця мануфактури Йозефа Вендера, в якій при потребі можна було придбати штоф для священничого вбрання та церковних орнатів [116, оголошення]. А в іншому закладі, який називався “Одиноке руське Артистичне Бронзовниче заведење Володимира Будзінського” і розташовувався в Чернівцях по вул. Руській 9, як зазначається у рекламному оголошенні, виконувалися “комплетні церковні урядження в різних стилях для православного

обряду” [66, оголошення].

Необхідні при відправленні богослужіння церковнослов'янські книги для церков Буковини у XVII – останній чверті XVIII ст. довозились, як правило, з-за кордону (з друкарень Львову, Києва, Москви, Почаєва), про що переконливо свідчать і матеріальні пам'ятки, і письмові джерела [238, с. 110-112]. Окремі слов'янські та молдавські церковні книги видавались в межах Молдавії і Валахії (у Сучаві, Радівцях, Нямці, Ясах, Римніку, Бузеу, Бухаресті) [277, с. 447; 238, с. 110-111]. Користувалися в Буковинських храмах і рукописними богослужбовими слов'янськими книжками місцевого походження. Так, у церкві с. Ростоки зберігалась рукописна “Мінея”, переписана монахом Паїсієм Дорошинським на замовлення Радівецького єпископа Варлаама у 1744 р. [131], а в Усть-Путилові – рукописний “Тріодь” [130].

Після прилучення Буковини до Австрії цісарська військова адміністрація дала в 1780 р. буковинському духовенству вказівку не купляти слов'янських богослужбових книг за кордоном [49, арк. 1], у зв'язку з чим Радівецький єпископ Досифей Хереску змушений був запитати військового адміністратора краю Енценберга, “звідки він інакше має православні книги для цієї єпархії діставати, де більша половина його пастви розмовляє слов'янською” [193, с. 104]. Наголошував на цьому владика й у листі до Надвірної канцелярії у Відні 27 квітня 1781р.: “На Буковині більш як половина греко-орієнтального населення говорить по-руському, то

потрібно руських книжок, які до нині спроваджувано з великими витратами із руських держав” [147, с. 7].

Врешті-решт, австрійська влада пішла на певні поступки у згаданому питанні, що пізніше дало підстави румунським дослідникам Дімітрію Дану та Іону Ністору робити закиди Буковинському єпископові Даниїлу Влаховичу, який 1789 р. змінив почившого в Бозі Досифея, що нібито він як серб з походження “переповнював єпархію слов'янськими церковними книгами, а також дяків і навіть священиків з Галичини і Росії заохочував, чим всіяко запроваджував і поширював на Буковині руські ідеали” [122, с. 10; 195, с. 121].

Починаючи з ХІХ ст., прагнучи взяти справу з церковними книгами в Буковинській єпархії під свій контроль, цісарські власті запроваджують друкування богослужебної літератури як церковнослов'янською, так і молдавською мовами на території Австрійської імперії. Наприклад, 1809 р. церковні книги для православних парафій Буковини купляли вже у друкарні Екхарда в Чернівцях [50, арк. 1-2]. Пізніше богослужебну літературу друкували в угорському Пешті, де при університеті існувала сербська друкарня [155, с. 20, 68]. А в 1885 р. дирекція видавництва ц. к. шкільної книгарні у Відні сповіщала духовенство Буковинської єпархії про видання нових церковнослов'янських православних богослужебних книг для Австро-Угорщини. Перелік назв та цін додавався. Так, наприклад, слов'янський Тріодіон коштував від 12 до 25 фл., Анфологіон – від 11 до 24 фл., Октоих 1,11 – від 13 до 23 фл.,

Пентікостар – від 9 до 21 фл., Служебник – від 5 до 11 фл., Требник – від 5 до 10 фл., Часослов – від 1 фл. до 6 фл. 94 кр., Псалтир – від 1 фл. до 1 фл. 58 кр., Євангеліє – від 13 до 23 фл. Ці книги рекомендувалося купляти коштом релігійного фонду тільки за посередництва Чернівецької консисторії [105, с. 75-78].

Але треба зауважити, що і в цей період значна кількість богослужебної літератури церковнослов'янською мовою продовжувала надходити на Буковину з Російської імперії. У період погіршення відносин між Австро-Угорщиною та Росією та значного поширення в краї москвофільства наприкінці ХІХ ст. нерідкими були випадки конфіскації церковнослов'янських богослужебних книг з Росії австрійською прикордонною сторожею на митному посту в Новоселиці. Про один із таких інцидентів, що трапився на новоселицькій митниці 1894 р., газета “Буковинські Відомості” в числі за 25 червня (7 липня) 1895 р. писала: “Конфіскація церковних книг із Росії (пересланих в Буковину мин. осени нашим земляком проф. И. А. Григоровичем из Киева через Новоселицу), котру зарядила поліція и котру потвердил дня 15 января с.р. чернивецкий краевий суд, зосталась знесена висшим краевим судом в Львові” [59, с. 3]. 1897 р. та сама газета сповіщала про новий інцидент: “Митарства с православными богослужебными книгами и молитвенниками изъ Россіи не устоят помимо, что есть решение высшего краевого суда во Львове, що книги те не заключають в себе ничего преступного, у проф. Ал. Ив. Григорови-

ча забрали в австр. Новоселиці прав. молитвеник печатанный в России и отдали в Чернівцях, но съ замаранными типогр. краскою месцями, где упоминается о царе и царствующом доме” [60, с. 3].

Та попри всі подібні прикри випадки, церковнослов'янські книги привозили на Буковину з Росії і в наступні роки.

Церковні дзвони для буковинських дзвіниць виготовляли переважно на території краю. Так, наприкінці XVIII ст. відливали дзвони на монетному дворі у Садогурі. Спеціалізувався на їх виготовленні майстер Іоган Християн Валентин. Зокрема, в 1773 – 1774 рр. ним було відлито два дзвони для монастиря Гореча [152, с. 28]. У XIX ст. діяла ливарня дзвонів у Петрівцях, яку створив майстер Михайло Фогораш [194, с. 12-14].

У 1869 р. на південній околиці Чернівців по вул. Семигородській 85 розгорнула виробництво дзвонів ливарня Андреаса Гейба (1832 – 1903 рр.). За 30 років у цій майстерні було відлито понад 650 дзвонів. Найвідомішим з його витворів був т.з. “Цісарський дзвін” з рельєфним портретом імператора Франца Йосифа I, відлитий 1886 року для церкви у с. Магала [116, с. 207; 156, с. 29]. В 1888 р. А. Гейб виготовив ще один дзвін із власною назвою – “Дзвін Святого Православ'я” для громади Раранче, який обійшовся парафіянам 736 фл. в.а. [93, с. 322].

Кожний придбаний для церкви дзвін підлягав обов'язковому освяченню. Як свідчать джерела, церемонія освячення нового дзвона була урочистою подією для

релігійної громади. Наприклад, благословення “Дзвона Святого Православ'я” у с. Раранче відбулося на храмове свято місцевої церкви Успення Пресвятої Богородиці (15 (27) серпня 1888 р.) [69, с. 326].

Особливо актуальним у сфері утримання дерев'яних культових споруд буковинського краю було їх оберігання від пожеж, згубної дії стихійних явищ та пограбувань.

На Буковині, де переважна більшість церков, збудованих в середині XIV – на початку XX ст., були дерев'яними, випадки пожеж церковних будівель траплялись досить часто. Так, у грамоті молдавського воєводи Штефана Великого за 1461 р. згадується дерев'яна церква з руським попом на Сучавському торзі, що згоріла від удару блискавки [103, с. 143]. В документі 1785 року повідомляється про пожежу дерев'яної церкви св. Арх. Михаїла у Вижниці [25, арк. 7]. У 1867 р. у тій же Вижниці згорів інший дерев'яний храм – церква Успення Пресвятої Богородиці [31, арк. 33]. У 1876 р. така ж доля спіткала парафіяльну церкву у Суховерхові [79, с. 665]. 1889 року згоріла Успенська церква в Іджештах, а в 1895 р. пожежі зазнала церква св. Миколая в Садгорі [122, с. 58, 112].

Причини пожеж були різні: залишена без нагляду запалена свічка, удари блискавки, тощо. За народними уявленнями, погасити вогонь, спричинений блискавкою, вважалося гріхом, бо її розряди ототожнювалися зі стрілами проти нечистого. Селяни були переконані, що там, куди вона б'є, переховувався нечистий і те місце є залятим [209, с. 22].

Щоб відлякувати лукавого від культових споруд і тим самим відвернути від них удари блискавки, у буковинських громадах здавна практикувалось дзвоніння під час грози. Однак цей засіб вже наприкінці XVIII ст. скептично сприймався як цивільними, так і духовними властями краю. 26 листопада 1783 р. австрійська адміністрація видала циркуляр, що заборонав населенню вдаватися до дзвоніння під час грози. Але згаданий наказ, очевидно, належним чином не виконувався, оскільки у грудні 1823р. австрійські власті знову змушені були повернутися до цього питання. Новий циркуляр австрійської адміністрації було доведено до відома духовенства краю 17 грудня 1823 р. у посланні єпископа Буковини Ісаї Балашескула, яким клірики зобов'язувалися повідомити народу з церковних амвонів *“наказ про заборону дзвонити у дзвони під час бурі та грози”* [42, арк. 1].

Натомість, починаючи з XVIII ст. в краї стали запроваджуватися інші засоби протипожежної безпеки. Зокрема, консисторія стежила за тим, щоб церковні подвір'я хоча би по краях обсаджувались деревами, які повинні були захищати дерев'яні церкви від пожежі та бурі [29, арк. 191].

Однак, незважаючи на це, навіть у другій половині XIX ст. окремі дерев'яні храми Буковини такого убезпечення не мали. Серед них протоколи канонічних візитацій називають церкви у Селятині [32, арк. 179], Яблониці [32, арк. 210], Плоскій [29, арк. 191], Присекаренях [21, арк. 135].

Причину подібної безпечності окремих релігійних громад щодо порушеного питання частково можна пояснити досить поширеним серед населення краю віруванням в оберегову силу проти вогню св. ікон. Коріння цього вірування, очевидно, пов'язане із неправильним розумінням простими людьми суті церковних образів. Застерігаючи віруючих від подібних хибних уявлень, парафіяльний священик у Сергіях Василь Яворовський писав у своїх *“Науках для народа”*: *“Пора вже розстатися раз с тым суевєрієм, яке панує еще межи нашим народом, котрий самым образом приписує яку то божественну незвычайну силу і особенно коли обносят при пожаре св. образы думаючи згасити тим огонь. При таких несчастных случаях не тримайте образы в руках и не обносит их, но старайтесь с сердечною молитвою на устах и власными силами причинитися до задушенья огню, бо кто руки прикладе, тому и Бог помагає”* [261, с. 736].

Така просвітницька робота парафіяльного духовенства мала позитивні наслідки, і починаючи з другої половини XIX ст. Буковину захопив рух по страхуванню церков і парафіяльних будинків на випадок пожежі чи стихійного лиха у асекураційних товариствах взаємних обезпечень. Як довідуємось із повідомлення радівецького повітового управління до крайової адміністрації у Чернівцях від 27 листопада 1881 р., резонанс цього руху досяг навіть *“громади Шипот та хутора Молдава, які застрахували свої церковні будівлі від пожежі у товаристві взаємних обезпечень”* *“Ду-*

най". Так само вчинили й парафіяни із Долішніх Партештів, котрі 6 червня 1880 р. застрахували у товаристві "Дунай" на сім років свою православну церкву. Захопив цей рух також і парафію Путна. Тамошня громада 8 червня 1880 р. застрахувала у товаристві взаємних обезпечень парафіяльний будинок [8, арк. 3]. Говорячи про наслідки цього асекураційного руху в 90-х рр. XIX ст., газета "Буковинські Відомості" писала в числі від 24 лютого (8 березня) 1895 р., що лише львівським товариством взаємних обезпечень "Дністер" протягом 1894р. було застраховано 952 церкви і 650 парафіяльних будинків. "Обезпечення походили з 2027 місцевостей (громад) в 57 повітах Галичини і Буковини" [56, с. 4].

Варто зупинитись ще на одному лихові, від якого страждали буковинські храми – це крадіжки, пограбування та реквізиції церковного майна. Хоча до середини XVIII ст. про факти крадіжок культової утварі з церков Буковини документальних згадок немає, однак, стаття щодо покарання лютою смертю святотатців, вміщена у "Румунській книзі настанов" молдавського воеводи Васіле Лупу (1646 р.), опосередковано вказує на їх присутність в повсякденних реаліях того часу [88, с. 136].

У народних уявленнях зазіхнути на добро Божих святинь, осквернити їх – вважалося великим гріхом, за який рано чи пізно Господь відплатить винуватцю. Так, за словами молдавського літописця Г. Уреке, кара чекала на господаря Деспота Геракліта, який розграбував церкви і з церковного срібла зробив

гроші [128, с. 89]. Інший хроніст І. Некулче повідомляє, що "воевода Васіле (Лупу. – М. Ч.), невдовзі перед закінченням терміну свого правління, згрішив перед Богом, і втративши розум через власну жадібність, зруйнував монастир Путна, сподіваючись відшукати гроші, але не знайшов. І взявся його відбудовувати як був, але не допоміг йому Бог. Бо почав будувати та дійшов до вікон – і забрав Бог його володарювання, оскільки повстав логофет Георге Штефан з військом і скинув його з престолу" [128, с. 274]. Літописець М. Костін з осудом описує захоплення в 1653 р. козаками Тимоша Хмельницького монастиря Драгомирна, "в якому вони повели себе не як християни, а були схожі більше на поганів", пограбувавши обитель та поглумившись з боярських і купецьких доньок та дружин, які там сховалися. Відплата за таке святотатство, як свідчить хроніст, не забарилася: Тиміш загинув під Сучавою від поранення в ногу, внаслідок "антонового вогню" [128, с. 140, 143].

З переходом Буковини під владу Габсбургів в краї також мали місце непоодинокі факти обкрадання церков. Так, в 1797 р. було обкрадено парафіяльний храм у с. Молодія [48, арк. 1]. У 1798 р. невідомий злочинець обікрав Миколаївську церкву в Кисилеві. Згідно донесення пароха Миколая Тарновецького та протопресвітера Сімеона Драчинського, в ніч з 30 вересня на 1 жовтня (за ст. ст.) з церкви цього села було викрадено два свічники, потир, дискос, звіздицю та ложницю [46, арк. 1-2]. З церкви св. Параскеви на Чернівецькому торзі, за

повідомленням парафіяльного священика Леонтія Ніколаєвича, 6 травня 1799 р. (ст. ст.) було вкрадено потир срібний, позолочений – вартістю 52 леви 30 кр., дискос срібний, позолочений – вартістю 10 левів, а також 19 левів готівкою [47, арк. 1-2].

Загроза кари за святотатство в земному житті, чи в потойбічному світі не спиняли злочинців. І це при тому, що в народному середовищі з метою запобігання крадіжок з церков, як свідчить автор анонімного опису “Буковина на початку 1801 р. за алфавітним порядком”, поширювалося багато чудесних історій “проти тих, які йшли красти, ніби їм щось бачилося і чулося в той час. У цьому розумінні злодій, або той, хто мав схильність до злочину, розглядався як такий, в якого вселився чорт” [120, с. 5].

У народному середовищі обкрадання церков було пов'язане не лише з прагненням поживитися цінними речами, але й спричинялося різними магічними забобонами. Про один із таких випадків, що стався 1898 р. у Шипоті над Сучавою, селятинський кореспондент “Буковинських Відомостей” писав: “Минувшої недели вломився в церковь в Шипоте неизвестный святотат, забрал из дарохранительницы Св. Дары и открутил от оловяного креста одну кульку. Что преступник не вломалоя в цели крадежи доказует обстоятельство, что грошей и ценных предметов онъ целкомъ не рушалъ. Мотивом сего святотатства суть забобони. Именно верять гуцули, що если в крестъ (стрельбу) насипати частиць изъ Св. Даровъ и олову изъ креста, то стрельба така будетъ дуже цельно стрелять. Свя-

тотата до теперъ не открыто и въ загалѣ никто его не пошукалъ, бо громада Шипотъ наложитъ до сихъ громадъ, в которыхъ вся власть въ жидовскихъ рукахъ, въ которыхъ отже вольно християнски церкви безкарно рабовати” [240, с. 204].

Тому справі захисту культових споруд краю від крадіжок та пограбувань духовні власті Буковини приділяли в той час особливу увагу. Так, за розпорядженням консисторії, при кожній парафіяльній, філіяльній чи локальній церкві повинна була утримуватися постійна сторожа. Її наявність чи відсутність ретельно контролювалась і фіксувалась в протоколах при кожному канонічному огляді. Наприклад, у протоколі візитації парафії Присекарени за 1862 р. відзначалося, що “сторожа коло церкви утримується постійно” [21, арк. 63]. А в розпорядженні про епітропів від 19 (31) січня 1899р. консисторія прямо застерігала управителів церковного майна, що “суми понад 50 злр. не слід тримати в церковній касі, але потрібно їх вкласти в яку-небудь ц. к. поштову касу чи до якоїсь іншої ошадної каси, або в банк”. Церковні каси, в яких зберігаються гроші, повинні мати три замки. Епітропи мали потурбуватися також про те, “щоби в кожній церкві була невдовзі залізна вогнебезпечна каса” [107, с. 12].

Суттєво впливали на комплектування православних храмів Буковини культовою утваррю періодичні випадки вилучення з них цивільними та духовними властями предметів культового призначення.

Зокрема, ще у 1679 р. ігумен монастиря Путна скаржився молдавсь-

кому господарю Георгію Дуці на колишнього коміса Тодерашка, який під час правління “Думітрашкுவоеводи” забрав з цієї обителі в рахунок гоштини срібну кадилицю [82, с. 69]. Багато культових речей було вилучено австрійською владою під час ліквідації у 1783 – 1786 рр. чисельних скитів та монастирів Буковини. Відповідно до виданого в 1786 р. “Духовного регламенту”, колишні монастирські церкви перетворювалися на парафіяльні, монастирські будівлі – на будинки для парафіяльного духовенства, а придатні для використання церковні облачення, утварь та інше культове майно переходило до нановозбудованих або інших бідних на культове обладнання храмів. Решта церковного добра передавалась до трьох діючих монастирів на Буковині – Путни, Сучавиці та Драгомирни [224, с. 590].

Зокрема, 1783 року було роздаровано біднішим парафіяльним церквам культову утварь скасованого скиту Бережниця. 1785 року єпископ Досифей Хереску передав до парафіяльної церкви в Дубівцях іконостас ліквідованого скиту Бабин. Іконостас зі скиту в Мамаївцях австрійські власті передали спершу до владичої каплиці в єпископській резиденції у Чернівцях, а пізніше – до філіальної церкви у с. Спаса. Церковне начиння скиту Лука передано бідним парафіяльним церквам, а монастирські дзвони австрійська адміністрація подарувала новій угорській колонії Цибени (Істенсегітс), що поблизу Радівців. Так само після скасування скиту Остра (1783 р.) монастирський

іконостас вартістю 130 фл. передали релігійному фондові, а церковні книги цієї обителі поділили між біднішими церквами [189, с. 20-99; 276, с. 326-336].

У ході війн з Наполеоном на початку XIX ст. австрійська адміністрація краю стала вилучати з парафіяльних церков для військових потреб монархії предмети культового обладнання з коштовних металів. Наприклад, 1 грудня 1813 р. вказівку про реквізицію золотих та срібних церковних речей для потреб Австрійської держави одержав через єпископа Буковини Черемоський окружний протоієрей [40, арк. 1-3]. Тоді ж було продано у приватні руки ряд маєтків Буковинського православного релігійного фонду [189, с. 15].

Під час Першої світової війни, в 1915 р., у австрійській армії знову виникла гостра потреба в кольорових металах. Через це з дзвіниць буковинських храмів зняли більшу частину старовинних дзвонів для подальшої їх переплавки. Правда, перед утилізацією з мистецьки оздоблених дзвонів наказувалося зробити відбитки написів та зображень, які слід було передати на зберігання до церковного музею, про що мала подбати Центральна комісія з мистецьких та історичних пам'яток [114, с. 2-3].

До середини 90-х рр. XIX ст. залишені поза використанням старі культові речі зберігались зазвичай по церковних скринях та шафах. Лише антимінси і богослужбні книги відбиралися до архієрейської ризниці та консисторського архіву. Так, за повідомленням ієромонаха

Емануїла Євгенія Воробкевича, в архіві буковинської православної консисторії зберігалися рукописні фоліанти “Літургікона” (1641р.), “Евфологіона” (1668 р.), “Орологіона” (1669 р.), а також антими́си, висвячені Радівецькими єпископами Гедеоном II (1701 – 1707рр.), Антонієм (1726 – 1729 рр.) та Досифеєм Хереску (1750-1782 рр.) [212, с. 294-296].

З метою розв'язання проблеми накопичення старих і непридатних для використання церковних облачень у сільських та міських парафіяльних і філіальних храмах, 23 червня (5 липня) 1897 р. архієпископською консисторією було видано розпорядження за № 3626, яким доручалося *“всім урядам парафіяльним и экспозитурамъ, щогодь случаемъ визитації Канонической свокупно съ протоіереємъ вибирати тіи поношени орнаты и потомъ щобы ихъ местцевый душпастырь на церковномъ цвинтари попалиль и пепель на чистомъ местци закопаль; но въ церковномъ инвентари де назначить протоіерей сіє расположение обявивши день и годъ того расположения”*. В кінці циркуляру робився особливий наголос на тому, що *“коли б знайшлися меже тими поношеними орнатами стофи витхїи и дорогие, здатніи для церковного музея, то должно ихъ послати Консисторіи”* [106, с. 63-64].

Майже кожна буковинська дерев'яна церква завдяки багатим пожертвам землевласників, патронів та парафіян володіла хоча би невеличким зібранням витворів мистецтва, що мали художню та історичну цінність. Частину цих

скарбів громади час від часу передавали до музеїв, а частина потрапляла до рук різних колекціонерів.

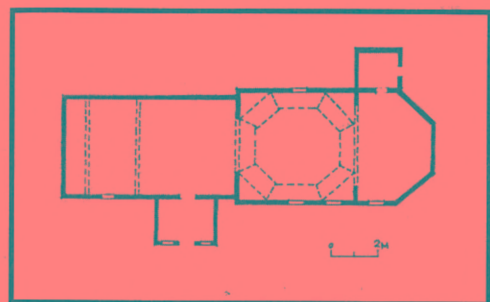
27 лютого 1899 р. “Ц. к. центральна комісія для монументів мистецької та історичної вартості”, яка займалася тоді пам'ятникоохоронною діяльністю в межах Австро-Угорської монархії, звернулася до буковинського митрополита Аркадія з проханням посприяти у виявленні історичних та мистецьких цінностей, що заховувалися по монастирях і церквах Буковини, для їх подальшої наукової оцінки та фіксації. У зв'язку з цим 10 (22) червня 1899 р. владика видав розпорядження кліру *“съ строгимъ приказомъ, щобы зарпортовано до 14 дней сей духовной власти о существованью монументовъ (памятниковъ) или документовъ (рукописей) мающихъ велику искусственну или историчну вартость, аби ихъ комисія нарочно призвана въ высше помянутой цели могла оценить по ихъ правдивой старинной вартости”* [107, с. 87-88]. А в циркулярі від 24 вересня (6 жовтня) 1899 р. особливо наголошувалось, що оскільки *“много церковныхъ вещей великой историчной вартости разделялось межи чужихъ любителей на шкodu новооснованого дієцезального музея”*, цим циркуляром категорично забороняється *“въ виду заосмотренья названого музея... переданье всякой церковной вещи безъ ведомаи архієпископской Консисторіи въ чужи руки, а душпастыре противуделяючи сему распорядженію будуть презванни къ отвечательности въ дисциплинарной дорозе”* [107, с. 97]. У 1901/1902 та 1908 рр. це роз-

порядження було повторено у нових циркулярах консисторії, що вказує на його неналежне виконання духовенством на місцях [110, с. 12; 112, с. 127].

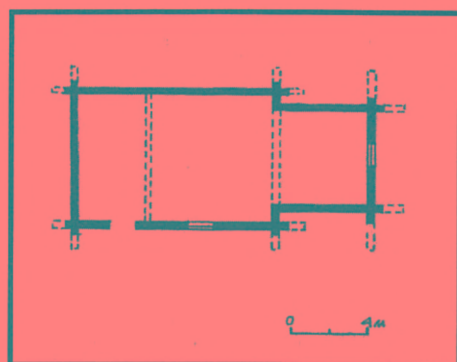
Згаданий церковний музей проіснував до 1940 р. У його збірці зберігалися давні церковні речі, грамоти, книги та ікони [233, с. 193]. Всі ці культові предмети складала вагомий частину матеріальних та духовних надбань українського та східнороманського населення краю.

Таким чином, в основі традиційної практики утримання буковинських дерев'яних культових споруд середини XIV – початку XX ст., як і їх будівництва, лежало нормативно підкріплене молдавським законодавством візантійське ктиторське право та законодавчо оформлений австрійськими властями інститут церковного патронату і епітропства. Починаючи з XIX ст. для проведення ґрунтовних ремонтних робіт була необхідна відповідна проектно-кошторисна документація. Обрядовий бік справи ґрунтувався на церковному “уставі” та народних традиціях.

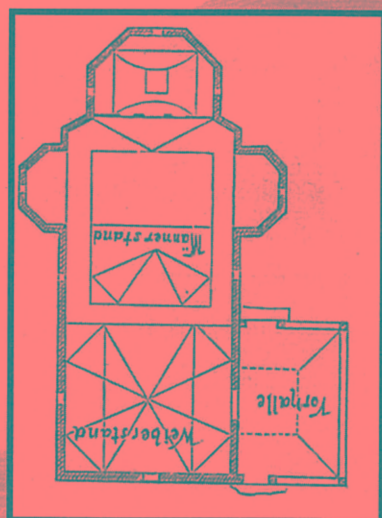
В справі оберігання дерев'яних культових споруд на Буковині від пожежі, стихійного лиха та пограбувань, практикувалися традиційні способи берегових обрядодій (дзвоніння під час грози і бурі, обнесення навколо церкви ікони, тощо). З кінця XVIII ст. під впливом австрійської адміністрації та просвітницької діяльності місцевого духовенства на Буковині спостерігається відхід від забобонів і перехід до більш раціональних та значно ефективніших методів оберігання церков від вищеназваних нещасть (обсаджування культових будівель деревами, дотримання протипожежної безпеки, утримання при церквах постійної сторожі, страхування церковних споруд в асекураційних товариствах). З другої половини XIX ст. були також започатковані перші заходи з пам'ятникоохоронної роботи та музейної справи стосовно збереження старовинних культових споруд краю та давньої церковної утварі.

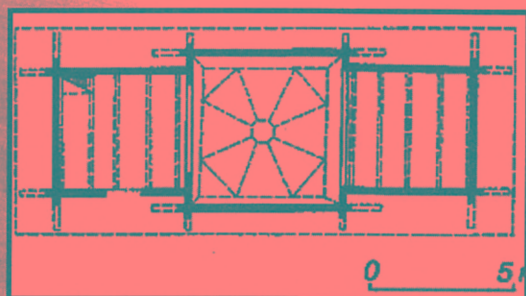
План церкви в Долишніх Ширівцях

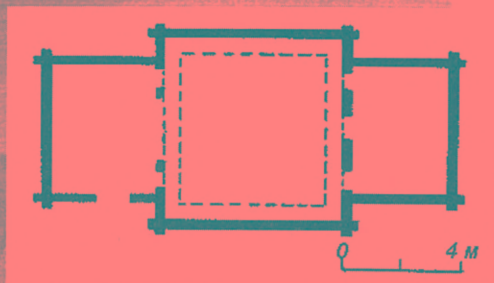
План церкви в с. Бурдей

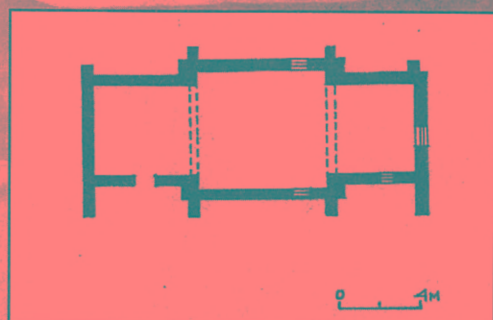
План церкви в с. Чумирна

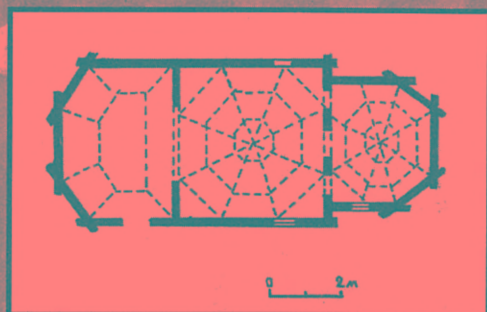
План церкви в с. Дубівці

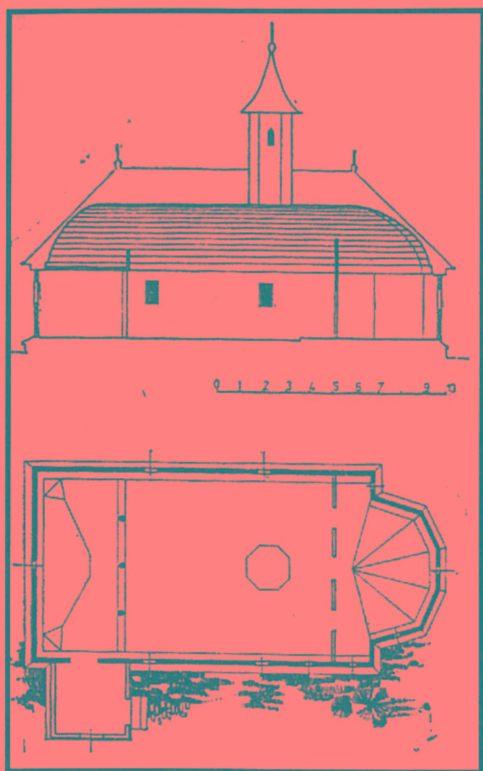
План церкви в с. Кабино

План церкви в с. Давидени

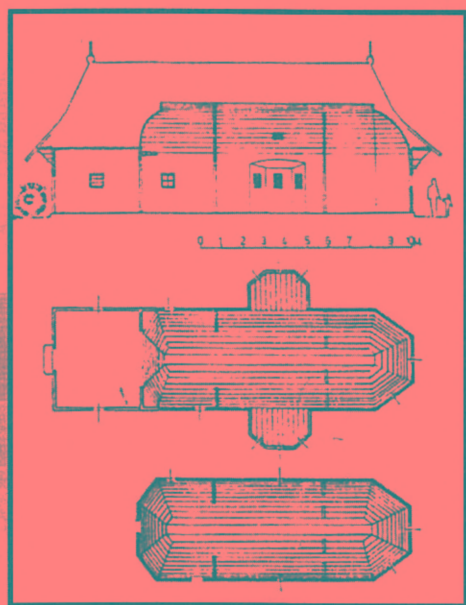
План церкви в с. Луковця

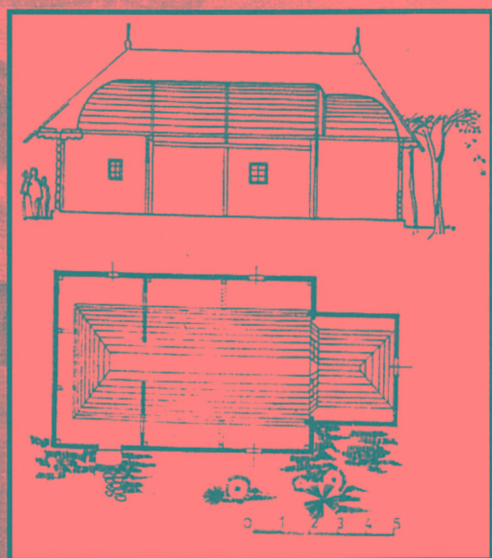
План церкви в с. Мора Ніка

План церкви в с. Калинєшти Єнакі

План церкви в с. Путна

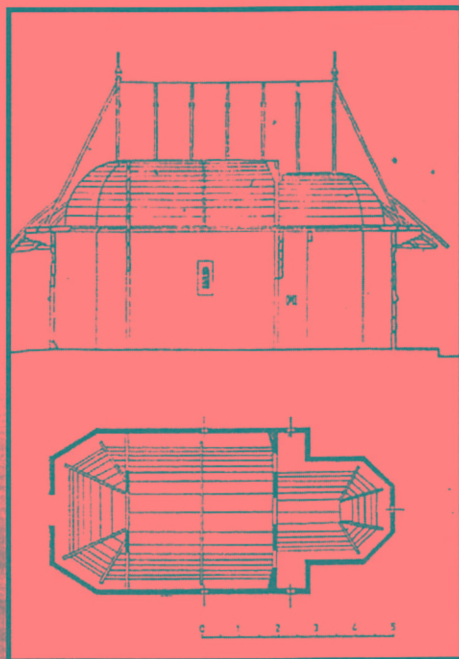
План церкви в с. Білка

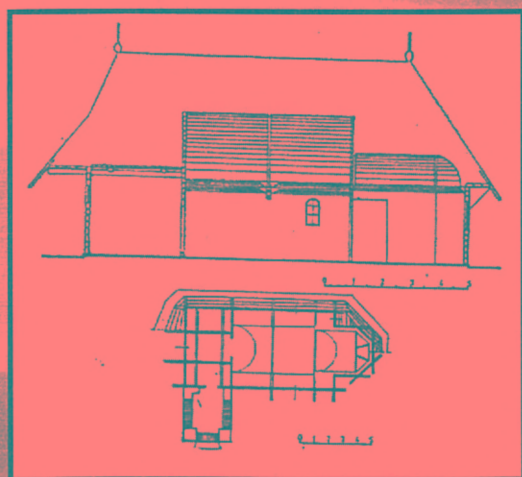

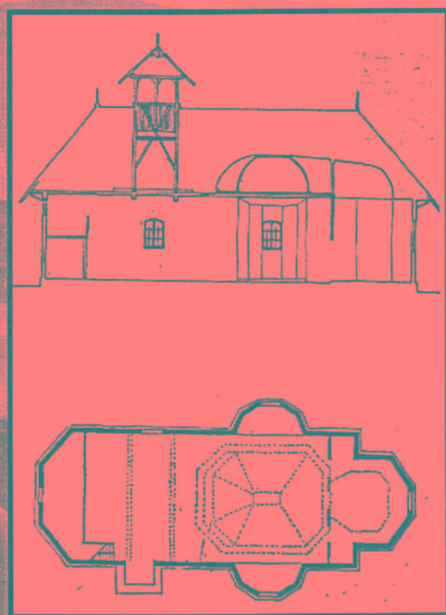
План церкви в с. Солонець

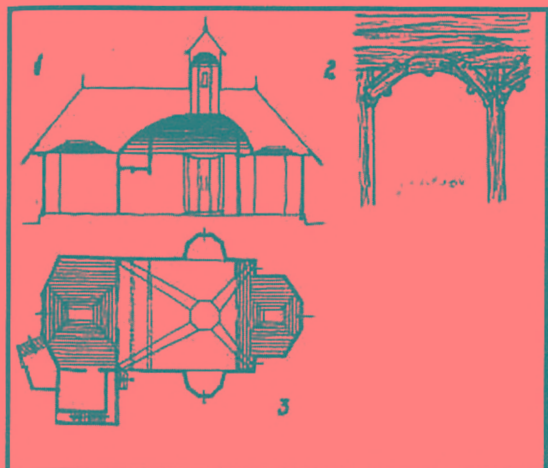
План церкви в с. Долішній Городнік

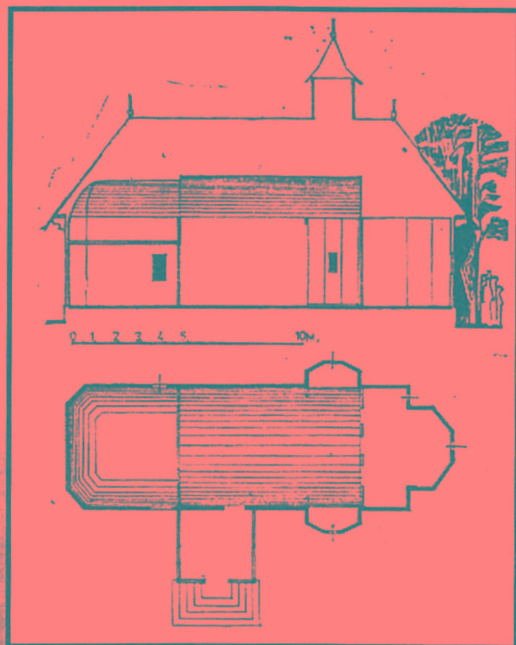
План церкви в с. Тодирешти

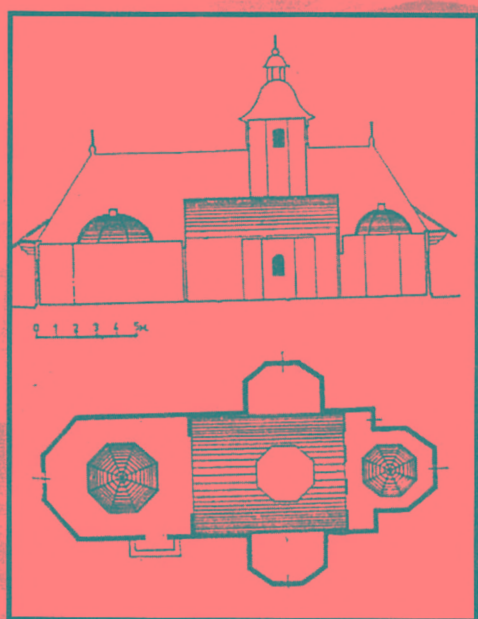
План Вознесенської церкви в с. Вама

План церкви в с. Ботошана

План церкви в с. Якобешти

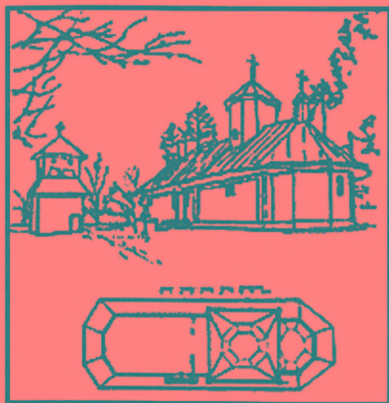

План церкви в с. Гориșні Партеїшти

План монастирської церкви в с. Ревна

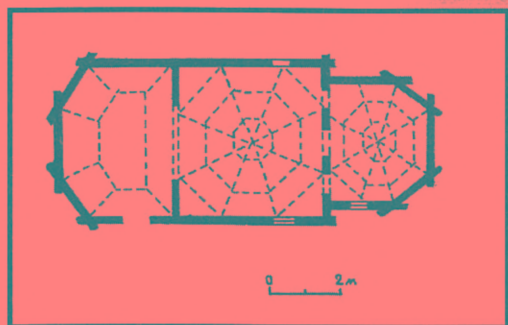

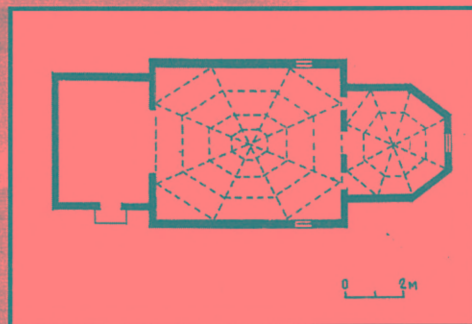
План церкви в с. Дерманешти (Гатна)

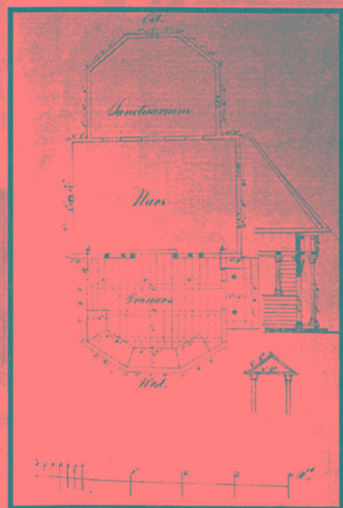
План церкви в с. Велика Ботошаниця

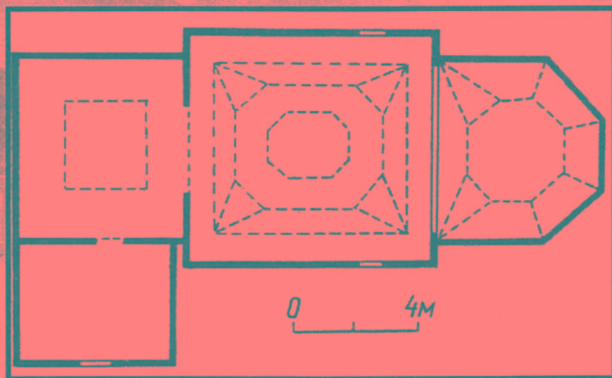
План церкви в с. Луковця

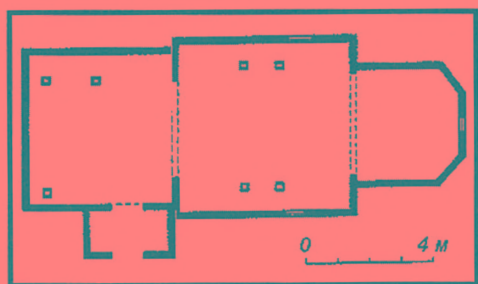
План церкви в с. Горішні Синівці

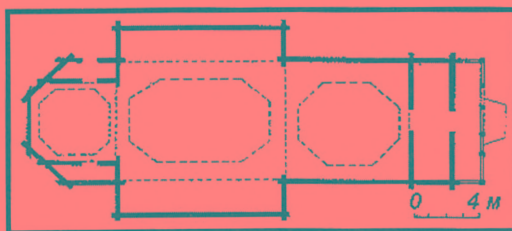
План церкви св. Миколая в Чернівцях

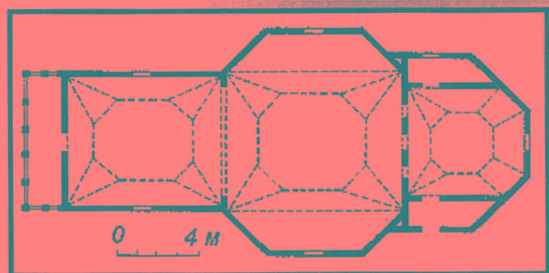
План церкви в с. Стара Жадова

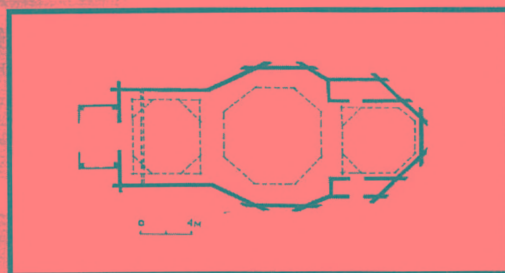
План церкви в с. Долішні Станівці

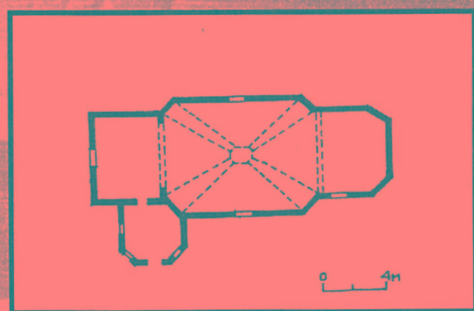
План церкви в с. Ростоки

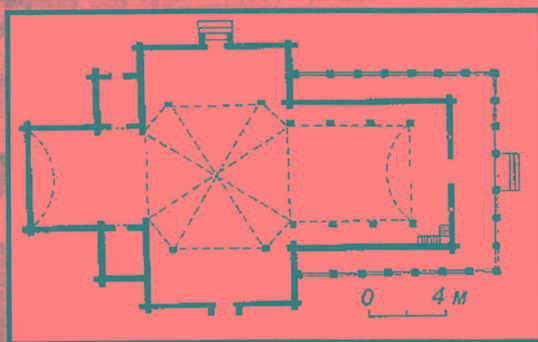
План церкви в с. Мариничі

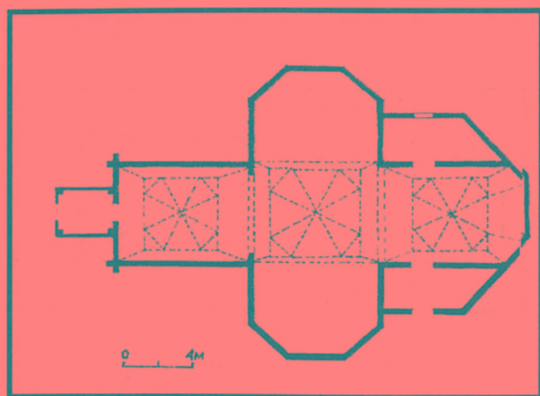
План церкви в с. Усть Путила

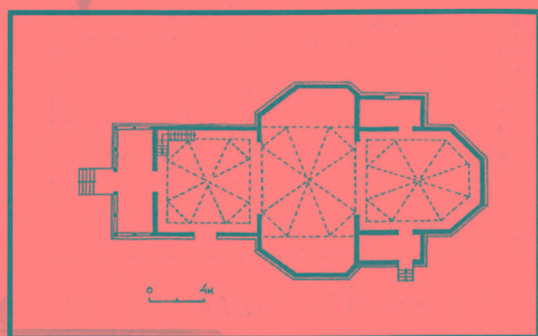
План церкви в с. Вали

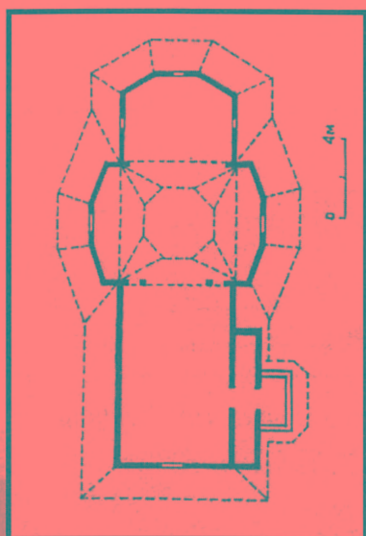
План церкви в с. Шипот над Сучавою

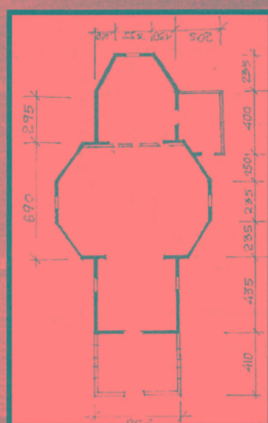
План церкви в Путилі

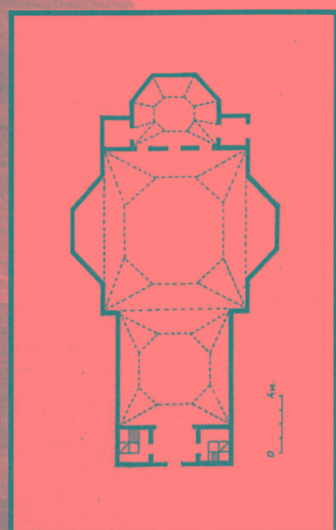
План церкви в с. Конятин

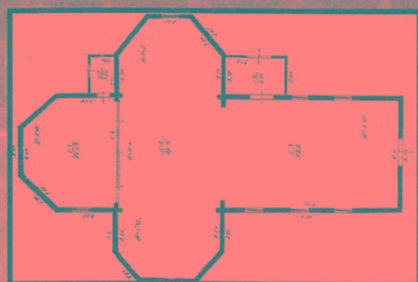
План церкви в с. Селятин

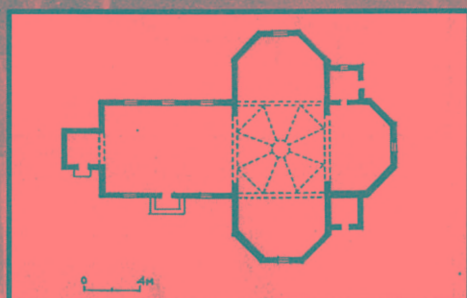
План церкви в с. Рівня

План церкви в с. Дихтинець

План церкви в с. Ревна

План церкви в с. Кам'яна

РОЗДІЛ 3

АРХІТЕКТУРНА МАТЕРІАЛІЗАЦІЯ СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ
БУКОВИНЦІВ В КУЛЬТОВИХ СПОРУДАХ
СЕРЕДИНИ XIV–ПОЧАТКУ XX СТ.3.1. Канонічна регламентація і народні традиції в членуванні пла-
нової структури буковинського дерев'яного храму

У процесі освоєння навколишнього простору буковинець намагався не тільки розв'язати питання господарсько-економічної життєдіяльності, але й матеріалізувати свої естетичні, світоглядні та релігійні уявлення. Найбільш повно йому вдалося цього досягти в будівництві дерев'яних церковних споруд, що, до певної міри, базувалося на традиціях народного житлового будівництва. Саме будівельні традиції робили схожим спорудження дерев'яної церкви і хати, адже храм так само розумівся в традиційній свідомості як дім, лише цей дім, з точки зору канонічної символіки, був місцем присутності Бога. Недарма св. Герман, архієпископ Константинопольський, розглядаючи у VIII ст. символіку церковної будівлі стверджував, що *“храм є земними небесами, де Бог небесний живе і ходить”*. Окрім того, сакральна споруда, за його словами, *“представляє розп'яття, поховання і воскресіння Христа”*, а її вівтар символізує печеру Різдва та гробницю [115, с. 27-28, 31-32; 169, с. 142].

Отже, дерев'яна православна церква була за своїм походженням не просто збільшеним сільським житлом. Вона, як і мурований храм, являла собою оселю Бога, образ вічного царства Христового на небі і на землі, місце молитовного зібрання всіх членів Христової громади,

які шукають в ньому свого спасіння. Це наклало відбиток як на структурне членування церковної будівлі, так і на її об'ємне вирішення [208, с. 358; 179, с. 294].

Будучи земним відображенням небесного архетипу, православний храм в усіх своїх частинах, в тому числі й в орієнтації, відображував уявлення про сакральний простір та співвідношення сторін світу з есхатологічними і богословськими поглядами людини. Орієнтація сакрального місця в християнському храмі визначалася за напрямком молитви, направленої з середини храму в бік, протилежний входу в дім Божий, тобто до вівтаря. Останній традиційно влаштовувався в східній частині сакральної споруди, бо схід для християн мав особливе символічне значення: на сході посадив Бог рай, місце щастя і світла, з якого людина через гріх змушена була переміститися на захід–місце лиха, темноти і морального занепаду; на сході зійшло сонце правди–Ісус Христос, на сході він помер і вознісся; зі сходу потрібно чекати і його приходу в судний день. Пророк Захарія, вказуючи на зв'язок Месії зі сходом, прямо заявляє, що *“Схід є ім'я Його”* (Захарія, IV, 12).

З огляду на цю канонічну традицію віруючі християни повинні відправляти своє богослужіння облич-

чям на схід і звідти очікувати пришествя Господа [208, с. 359; 115, с. 37-38]. У зв'язку з цим всі православні храми Буковини, відповідно до церковного передання та приписів, чітко орієнтовані вівтарем на схід.

Характерно, що поширення і утвердження християнства в народному середовищі змінило архетип священного місця в традиційному житті з опалювального пристрою на східну стіну, яку прикрашали образами. Можна припустити, що повздовжня орієнтація народного житла за віссю захід-схід, усталена в народному будівництві XIV-початку XX ст., так само виробилася не без впливу християнської церковної традиції [185, с. 6; 268, 253].

Влаштований відповідно до православних канонів храм складається, зазвичай, з трьох структурних частин: притвору, нави (корабля) та вівтаря [208, с. 361]. В принципі, притвору не повинно би було бути в християнському храмі, через те, що ніхто не повинен бути вигнаним з середньої частини церкви (нави). Але у збудованих згідно з канонічними приписами храмах притвор завжди влаштовувався, оскільки церква іноді забороняє парафіянам, які важко згрішили та відступилися від неї стояти в наві, а відсилає їх до притвору-місця покути.

Характерно, що в найбільш давніх дерев'яних православних культових спорудах, як наприклад церкві Драгоша (1346 р.) у с. Воловець, притвор добудовано пізніше [277, с. 437; 188, с. 10]. Цей факт дає нам підстави зробити висновок про тривалий шлях розвитку планової структури

буковинських дерев'яних храмів-від найпростіших дводільних споруд до масово поширених у XV-на початку XX ст. церков з тридільною плановою структурою.

Як дім Божий церква перебуває в тісному зв'язку з богослужінням-тому її зовнішній вигляд та планова композиція покликана нагадувати віруючим основні постулати Христової віри і вказувати на високе духовне призначення цієї будівлі. У зв'язку з цим основі християнського храму часто надавали форм прямокутника, корабля або хреста. Так чотирикутний план церкви мав нагадувати її відвідувачам ковчег Ноя, скинію Заповіту, Єрусалимський храм, а в більш широкому значенні-землю зі всіма її жителями, за яких Ісус Христос приніс жертву на хресті. Форма корабля повинна пригадувати віруючим, що церква є човном, на якому вони рятуються в життєвому морі; хрещатий план повинен служити доказом того, що віра Христова, церква й усе богослужіння базуються на хресті, який є знаряддям спасіння роду людського [208, с. 359-360].

У дерев'яному культовому будівництві Буковини прямокутна планувальна основа була втілена лише в Успенській церкві у Валяві (1778р.) та в колишній Миколаївській каплиці (тепер Покровська церква) х. Верхні Яловичори (1885р.) [161, с. 357]. Натомість тип плану з трапецієподібним вівтарем набув в буковинському сакральному зодчестві середини XIV-початку XX ст. досить значного поширення. Зокрема, його взято за основу при спорудженні церкви Драгоша у Волівці

(тепер Свято-Введенська церква в Путні), Успенської церкви в с. Ропче (1684р.), церкви св. Дмитрія в Киндештах (1912–1913 рр.), св. Косми і Даміана в Карапчеві над Сіретом (1816 р.), св. Дмитрія в Калинівцях Єнакі (первісно збудована в Старих Фратівцях в кінці XVIII ст.) (1884–1887 рр.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в с. Стерче (1887–1890 рр., первісно споруджена в Тереблечему 1777 р.) та Покровської церкви в Шпетках (1887–1894 рр.) [12, арк. 1; 161, с. 352; 165, с. 28]. А у церквах в с. Лопушна (1881–1890 рр.), Верхня Бродина (1904 р.) та Давидівка Новий Зруб (1910 р.) трапецієподібне завершення має не лише вівтарна частина, але й притвор.

Менш розповсюдженим, але так само архаїчним, був план з рівноширокими близькими до квадрату притвором та навою і вужчою, теж квадратною, вівтарною частиною. У XIX ст. цей планувальний тип було втілено у церквах Успення Пресвятої Богородиці в Білці (1744 р.; перенесена 1818 р. з Долішнього Вікова), св. Дмитрія в Поєні над Сіретом (тепер с. Буківка) (1800–1813 рр.), св. Миколая в Драчинцях (1810 р.), св. Дмитрія в Бурдеї (1827), св. Миколая в Малому Кучурові (1822 р.) та св. Дмитрія у Верхньолукавецькому Майдані Вільському (1886 р.) [161, с. 347].

Досить чисельну групу складають храми з планом, що складається з рівношироких прямокутних притвору і нави та вужчого полігонального вівтаря. Таку основу мають церкви св. Іллі в Чумирні (1698 р., первісно споруджена в Молдавському Кимполунзі), Вознесіння Господ-

нього в Горечі (перш. пол. XVIII ст.), Різдва Пресвятої Богородиці в Рогожештах (1761 р.), св. Миколая в Берегометі над Прутом (1781–1786 рр.), Троїцька в Багринештах (Багринівці) (1777р., первісно споруджена в Долішньому Вікові), св. Дмитрія у Гавренах (1782 р.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Іпотештах (1828р.), св. Миколая у Волоці над Дерелуєю (1829–1831 рр.), св. Миколая в Лашківці (1832 р.) та св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Брашці (1886р.), св. Петра і Павла в Димці (1903 р.), Миколаївська у Вамі (1797–1798 рр.), а також церкви св. Арх. Михаїла і Гавриїла у Баяшештах (1771 р.), Вознесіння у Стулпиканах (1823 р.), св. Петра і Павла в Джеміне 165, с. 17-45; 171, с. 339, 356; 190, с. 66-73].

Деяко модифікований план, порівняно з попередніми, мають Дмитріївська церква в с. Луковиця (1757р.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла у Горішніх Партештах (1779/1863р.), Вознесенська у Вамі (1783 р.) та церкви в св. Арх. Михаїла і Гавриїла Тодирештах (1782 р.), Успення Пресвятої Богородиці в Якобештах (збудована 1782 року в Капу-Кимпулуй), Хрестовоздвиженська в Долішньому Городніку–Калугериці (1717р.), св. Миколая в Солонці (1764/1781р.), св. Дмитрія в Ботошані (1810 р.). Їх основа складається з вузької полігональної апсиди та рівношироких квадратної нави і гранчастого притвору [161, с. 339; 51, с.22-23; 178, с. 65].

Своєрідністю планування вирізняються з поміж інших церкви св. Спиридона в Долішніх Ширівцях (1779 р., первісно споруджена біля Турецької криниці в Чернівцях

1715 р.) та св. Миколая в Комарівцях (1812 р.). Їх основа складається з рівних за шириною полігонального віктаря і квадратної нави та вужчого чотирикутного притвору.

Найбільшого поширення в краї у XVIII–на початку ХХ ст. набули культові споруди, планувальна основа яких складалася з широкої чотирикутної нави та вужчих прямокутних притвору і віктаря. Зокрема, у XVIII ст. таку планувальну основу втілено в церквах св. Косми і Даміана в Данилі (1736 р., первісно споруджена в Костині), Покрови Пресвятої Богородиці в Кабині (Ясенах) (1748 р.), Різдва Пресвятої Богородиці в Чорторії (1750 р.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Задубрівці (1765р.), св. Миколая в Онуті (1773 р.), св. Миколая в Заставні (1774 р.), Успення Пресвятої Богородиці в Кулівцях (1779 р.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Давидівцях (1781 р.), Успення Пресвятої Богородиці в Дубівцях (1782– 1785 рр.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Костинцях (1785 р.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Давиденях (Давидівка) (1786 р.), Успення Пресвятої Богородиці у Веренчанці (1794 р.). Такий самий план мали церкви, збудовані у ХІХ ст.: св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Будинці (1803 р.), св. Василя в Корчівцях (1808 р.), св. Миколая в Горішніх Станівцях над Черемошем (1835–1848 рр.), св. Євангеліста Іоана в Старих Мамівцях (1863 р.), св. Миколая в Гаврилівцях (1866–1891рр.), Різдва Пресвятої Богородиці в Петрашах (1863 р.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Бережниці (1871 р.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Давидівцях (1871 р.), св. Миколая в Слободзії

Прункулуй (1874–1877рр.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Білій (1881 р.), св. Євангеліста Іоанна в П'ядиківцях (1888 р.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Біскові (1881–1896рр.), св. Дмитрія в Слободі-Банилові (1893 р.), св. Георгія в Берегометі над Сіретом (1894р.), св. Євангеліста Іоана в Южинці (1895–1896 рр.), Хрестовоздвиженській (тепер Покровська) на х. Андрейчина Поляна поблизу Горішніх Станівців (1890 р.), Зішестя св. Духа у Витилівці (1897 р.), Троїцькій у Вивозі (Брусенках) (1899 р.) та Хрестовоздвиженській в Лукавецькому Майдані (1900 р.). На початку ХХ ст. аналогіна основа була характерна для церков Успення Пресвятої Богородиці в Кліводині (1903 р.), св. Миколая в Черешеньці (1905 р.), Покрови Пресвятої Богородиці в Новій Жадові (1905 р.), св. Іллі в Шипоті над Сучавою (1908 р.), св. Параскеви в Горбівцях (збудована 1908 року в Черепківцях; в 1916 р. перенесена на теперішнє місце) [160, с. 355-367; 164, с. 21; 219, с. 608]. А у церквах Успення Пресвятої Богородиці у Волоці над Черемошем (1784р.), св. Дмитрія в Арджелі (1784–1787 рр., первісно збудованій у Молдовиці), Успення Пресвятої Богородиці у Вашківцях над Сіретом (XVIII ст.) та Успення Пресвятої Богородиці в Стебнях (1861 р.) такий планувальний тип набув хрещатої форми внаслідок перетворення крилосів у бічні рамена [51, с. 66-67; 165, с. 32-35].

Значного поширення в досліджуваний період набув тип плану з широкою прямокутною навою та вужчими за неї прямокутним притвором і гранчастою апсидою. На-

прикінці XVII–XVIII ст. таку основу мали церкви св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Ставчанах (1700 р.), св. Миколая в Ревні (1744 р.), Покрови Пресвятої Богородиці в Нових Мамаївцях (1773 р., первісно споруджена у Вадул Владичній), Троїцька в Чернівцях (1774 р.), св. Миколая в Ошихлібах (1779 р.), Успення Пресвятої Богородиці в Чернівцях (1783р.), Хрестовоздвиженська в Горішніх Синівцях (1786–1790 рр.), св. Миколая (тепер св. Іоана Нового) у Виженці (1792–1798 рр.), Різдва Пресвятої Богородиці в Іванківцях (1794 р.), св. Євангеліста Іоана в Присекаренях (Просіці) (1798–1803рр.). Аналогічний план мали церкви збудовані в XIX ст.: св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Старій Жадові (1804 р.), св. Миколая в Долішніх Станівцях над Черемошем (1808 р.), Різдва Пресвятої Богородиці в Карапчеві над Черемошем (1816 р.), св. Миколая в Малому Кучурові (1820–1821 рр.), св. Параскеви в Мілієві (1855 р.), Успення Пресвятої Богородиці в Оршівцях (1850 р.), Покрови Пресвятої Богородиці в Неполоківцях (1873 р.), Успення Пресвятої Богородиці в Ростоках (1875 р.), св. Дмитрія в Кічері (Червоній Діброві) (1876–1882 рр.), св. Миколая в Кисилеві (1887–1891 рр.), св. Дмитрія в Кошулівці (тепер в межах с. Банилів-Підгірний) (1882–1889рр.), Різдва Пресвятої Богородиці в Шишківцях (1887 р.), св. Дмитрія в Привороках (1893 р.), Різдва Пресвятої Богородиці в Нових Бросківцях (1895–1897рр.) та св. Дмитрія в Череші (1898 р.), Зішестя Св. Духа в Снячеві (1907 р.) [276, с. 65-66; 219, с. 608; 158,

с. 80; 160, с. 344, 358, 360]. В окремих спорудах цього планувального типу (церкви св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Сторожинці (1796–1798рр.), Різдва Пресвятої Богородиці в Борівцях (1846–1853 рр.), св. Дмитрія в Панці (Клинівці) (1896–1900 рр.) та св. Миколая в Реваківцях (1898 р.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Зеленеві (1901–1902 рр.) основа набуває хрещатої форми, завдяки значним розмірам бічних ramen.

Окрему групу складають храми XVIII–початку XIX ст., в основу яких покладено широку прямокутну наву з вужчими гранчастими притвором і вітарем. До цього планувального типу належать Миколаївська в Чернівцях (1748 р.), Успенська в Кіцмані (XVIII ст., розібрана), Вознесенська в Гатні (Дерманешти) (XVIII ст.), св. Василя в Щербівцях (1774 р.), Зішестя св. Духа в Долішніх Синівцях (1802–1803 рр.) та Успення Пресвятої Богородиці в Маріцеї (1901 р.) [161, с. 340, 349; 165, с. 33].

Своєрідний план має церква Успення Пресвятої Богородиці в с. Ботошаниця Велика (1783 р.). Її основа складається з широкої зі скошеними гранями нави та вужчих полігональних притвору і вітаря [165, с. 19-20].

Певного поширення в культовому зодстві Буковини XVIII–початку XX ст. набув тип плану у формі латинського хреста з полігонально-завершеними навою та вітарем. В основу цього планувального типу було покладено простий триконх, характерний для середньовічної мурованої архітектури Молдавського воєводства [172, с. 236; 277, с. 437]. У

XVIII ст. подібна планувальна основа знайшла своє втілення у церквах св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Букшої (1751/1854 р.), св. Петра і Павла в Кирлибабі (1784 р., первісно споруджена в Чоканештах), св. Іллі в Шипоті над Сучавою (1786 р.). Аналогічний план мали церкви XIX ст.: Успенська в Чоканештах (1850–1851р.), св. Миколая в Фундул-Молдовеї (1809р.; тепер в с. Колаку), св. Петра і Павла у Валах (1825 р., первісно споруджена у Вилавчому (тепер Коритне), Різдва Пресвятої Богородиці в Селятині (1831 р.), Успення Пресвятої Богородиці у Дорні Кандренах (1858–1863 рр.), Різдва Пресвятої Богородиці в Молдавському Кимполунзі (1854 р.), св. Василя в Підзахаричах (1866 р.), Успенська у Вижниці (1867 р.), Вознесіння Господнього в Сергіях (1875 р.), св. Миколая в Малятинцях (1891–1892рр.), св. Василя в Садові (1875–1878рр.), Трьох Святителів в Суховерхові (тепер в межах м. Кіцмань) (1877–1882рр.), св. Іоана Хрестителя в Тораках (1877 р.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Яблониці (1877 р.), св. Петра і Павла в Плоскій (1911р.), св. Дмитрія в Руському Кимполунзі (тепер Довгопілля) (1877 р.), св. Василя в Конятині (1877 р.), св. Дмитрія в Дихтинці (1877 р.), Успення Пресвятої Богородиці в Барбівцях (тепер Брусниця) (1877 р.), св. Параскеви в Усть-Путилі (1878 р.), св. Симеона в Мариничах (1878 р.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Ленківцях (тепер в межах м. Чернівці) (1881–1884 рр.), св. Дмитрія в Рівні (тепер в межах м. Вижниця) (1883р.), Покрови Пресвятої Бого-

родиці в Миткові (1883–1885рр.), св. Миколая в Сторонці-Путилові (тепер Путила) (1884–1885рр.), св. Миколая в Ревні (1889 р.), св. Дмитрія в Острій (1889–1890рр.), св. Іллі в Шепоті над Сіретом (1891–1892 рр.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Рус Манастіорі (1884–1892рр.), Успення Пресвятої Богородиці у Молдовиці (1892р.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Кам'яній (1895–1897рр.), св. Дмитрія в Іджештах (Їжівцях) (1897 р.), св. Параскеви в Горішньому Лукавці (1898 р.), св. Дмитрія в Калинівцях над Черемошем (1898 р.) та св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Йорданештах (Підлісному) (1898–1900 рр.). На початку XXст. цей тип плану був характерним для Успенської церкви в Михальчі (1901 р.), св. Миколая в Долішньому Лукавці (1905 р.), св. Арх. Михаїла і Гавриїла в Хлівиці (1911р.), св. Іоана Нового в Мігові (1905 р.) [165, с. 27, 33, 37; 161, с. 363–365; 51, с. 92–94; 199, с. 28].

Більшість буковинських дерев'яних церков, споруджених у середині XIV–XVIII ст., були невеликими за розмірами. За словами К. А. Ромшторфера вони заледве сягали 10–12 м в довжину [277, с. 437]. Це підтверджують також і архівні джерела. Зокрема, у протоколі канонічної візитації дерев'яної церкви св. Параскеви в Чернівцях за 1837 р. зазначається, що довжина цього храму становить 8 1/2 саженив, а ширина–4 [23, арк. 23]. Інша чернівецька дерев'яна церква–Миколаївська–мала довжину 6 саженив 2 цілі та ширину 3 сажени 4 цілі [22, арк. 2, 4]. Т. Білоус в кінці 70-х рр. XIX ст. зауважував, що подібна до неї дерев'яна церква в

Кіцмані була трохи нижчою і мала 2,4 сажени довжини, 1,4 сажени ширини та 1,2 сажени висоти [136, с.179]. Церква св. Миколая в с. Ревна (1744 р.), згідно з обмірами К. А. Ромшторфера, разом з ганком мала 13 м довжини та 8 м ширини [278, с. 66].

Більшими розмірами відзначалися церкви XIX ст. Так, довжина церкви св. Василя в Корчівцях (1808 р.) становить вже 15 м, ширина вівтаря і притвору – 4,10 м, а нави – 5,50 м [181, с. 3]. Церква св. Дмитрія у Рівні (1883 р.) є ще більшою. Її довжина сягає 20,97 м, а ширина – 11,25 м [51, с. 94].

Таким чином, буковинський дерев'яний храм пройшов складний шлях розвитку від найпростіших дводільних до масово поширених у XV–на початку XX ст. тридільних

споруд. Основи православного храму на Буковині надавали, як правило, форми прямокутника, корабля або хреста. Планувальний розвиток споруди відбувався як в довжину, так і в ширину. Під впливом канонічно закріпленої східноорієнтованої традиції християнських храмів в краї виробилася також усталена східна орієнтація народного житла і, зокрема, канонізація його східної стіни, що прикрашалася іконами.

Отже, аналіз членування планової структури буковинського православного храму та принципів його просторової орієнтації засвідчує, що в ньому знайшли своє органічне втілення як традиційні, так і богословські уявлення людини про основні закони світобудови.

3.2. Традиційно-профанні та професійно-сакральні уявлення у формуванні вертикального простору церковних споруд

Як своєрідна модель Всесвіту, втілення людського розуміння законів світобудови обитель Бога пройшла тривалий шлях вдосконалення об'ємно-просторової композиції не лише по-горизонталі, але й по-вертикалі. Умовною гранню розмежування цих двох просторових величин є перекриття – стеля, якою в конструктивному плані обмежується висота приміщення.

У давнину людина співвідносила стелю та покрівлю з небесною сферою. Причому перекриття стелі [251, с. 293], уособлювало своєрідний пояс–горизонталь, за яким містився купол неба – місце, де перебував Бог.

При формуванні вертикального простору християнських храмів загальний символічний зміст подібних уявлень народних будівничих було підпорядковано певним церковним догматам. Відповідно до них, церква як дім Всевишнього мала бути вищою за інші будівлі, щоби показати неосяжність Бога. Центральна частина храму обов'язково перекривалася склепінням або куполом, які символізували духовне небо, місце, куди віруючі повинні підносити свої почуття [171, с. 360; 251, с.293].

У найдавніших буковинських церквах склепінчасте перекриття заховувалося під площинами спільного спадистого даху, подібного до

хатнього, і не мало зовні вираженого індивідуального завершення [277, с. 437; 126, с. 169]. Вплив соціально-економічних чинників та певні етнокультурні особливості краю призвели до того, що на Буковині храми з архаїчним хатнім дахом споруджувалися досить довгий час. Наприклад, таке покриття мали церкви у Волівці (1346 р.; тепер Свято-Введенська церква в Путні), Ропчі (1684 р.), Чумирні (1698 р.), Хрестовоздвиженська в Долишньому Городніку (1717 р.), Нових Фратівцях (1744 р.), св. Миколая в Чернівцях (1748 р.), Чорторії (1750 р.), Луковиці (1757 р.), Білці (1744 р.), Св. Трійці в Чернівцях (1774 р.), Гуморенах/Люди Гумору (1775/1833р.), Солонці (1764/1781 р.), Калафіндештах (1775р.), Тодирештах (1782р.), Успення Пресвятої Богородиці в Чернівцях (1783 р.), Горішніх Синівцях (1786–1790 рр.), Горішньому Городніку (1790 р.), Купці (1787 р.), св. Миколая у Вамі (1796 р.), Сторожинці (1796–1798 рр.), Просіці (1798–1803 рр.), Пожориті (1801–1806 рр.), Долишніх Синівцях (1802–1803 рр.), Джеміне (1811 р.), Драгоєштах (1816–1821 рр.), Якобенах (Чотині) (1817–1818 рр.), Лашківці (1832 р.), Червоній Діброві (Кічері) (1876–1882 рр.), Кошулівці (1882–1889 рр.), Привороках (1893 рр.), Куті Баїнському (1894 р.), Лукавецькому Майдані (1900 р.) та ін. [165, с. 16-18; 199, с. 27; 159, с. 79-80; 161, с. 339, 344-345; 136, с. 179; 174, с. VII].

Ці технічно недосконалі споруди не викликали особливого захоплення ні в іноземних мандрівників, ні у представників місцевого право-

славного кліру. Зокрема, російський письменник В. Кельсієв, побувавши на Буковині в 1866 р., так описував дерев'яні храми краю: *“Ці церкви жалюгідні і неймовірно зруйновані. Одна похилилась направо, інша похитнулась наліво, підперті вони якимось костурами”* [67, с. 288-289]. Двадцять років по тому буковинський священик О. Манастирський теж змушений був з жалем написати про вигляд таких старих підупалих культових споруд: *“Сумний, гідний жалю був стан православних церков в Буковині до 70-тих років. У містах і селах видно було, – за винятком тих святинь, які споруджено старанням покійного Митрополита Євгенія Гакмана, і тих історичних церков, збудованих із твердого каменя, котрі zostалися нам на згадку від володіння молдавських Господарів, – переважно тільки маленькі і тісенькі споруди церковні, які навіть не були схожими на місце богошанування. З середини і знадвору постає оку глядача будівля у вигляді – прости Господи цей вираз – великої шопи (стодоли), дах якої покрився мохом, а навіть і розпадався, знищена зубом часу і якби не ті три хрестики, звичайно викуті із заліза і встромлені на верху покрівлі, то ніхто не здогадався – би, що тут сходиться народ на молитву. Маленькі вікна, засклені шибамі різної величини, недопускали в церкву ясності навіть і в найгарніші й погодливі дні, але утримували в церкві півтемряву, яка сумно відбивалась в серцях християн, що приходили на молитву”* [219, с. 533].

Щоб надати покрівлі безкупольних храмів більшої ошатності, на-

родні зодчі ще у XVIII ст. запозичили з мурованого будівництва Молдавського воєводства такі архітектурні елементи як маківка та ліхтар [172, с. VIII]. Загалом, ця архітектурна новація не спливалася з храмовою традицією дерев'яного зодчества і відігравала роль декоративного аксесуару. На Буковині подібними декоративними елементами різної величини та форми прикрашено церковні дахи в Горечі (перша половина XVIII ст.), Долишніх Ширівцях (1715/1779 р.), Сиреті/Манастіорі (1730 р.), Данилі (1736р.), Гранічештах (1758 р.), Манастіорі біля Уйдешт (1760 р.), Рогожештах (1761р.), Задубрівці (1767р.), Баяшештах (1771 р.), Нових Мамаївцях (1773 р.), Стерчому (1777р.), Багринівцях (1777 р.), Морі біля Босанча (1774 р.), Кулівцях (1779 р.), Давидівцях (1781 р.), Капу-Кимпулуй (1782 р.), Берегометі над Прутом (1781–1786 рр.), Карапчеві над Сиретом (1816 р.), Карапчеві над Черемошем (1816 р.), Якобештах (1782/1938 р.). Дані елементи присутні також на покрівлях храмів у Ботошаниці (1783 р.), Волоці над Черемошем (1784 р.), Арджелі (1784–1787 рр.), Калинештах Єнакі (1887 р.), Давиденях (1786 р.), Веренчанці (1794 р.), Іванківцях (1794 р.), Гатні (Дерманештах) (XVIII ст.), Будинці (1803р.), Драчинцях (1810 р.), Геленештах (1849–1850 рр.), Ботошані (1810–1813 р.), Малому Кучурові (1821 р.), Вилавчому (1825 р.), Бурдеї (1827р.), Стулпиканах (1823 р.), Волоці над Дерелуєю (1829–1831рр.), Давидівцях (1871 р.), Слободзії Сучевей (1874 р.), Костиші (1875–1877рр.),

Негрилясі (1882 р.), Шпетках (1887–1894 рр.), Брашці (1888 р.), Маріцеї (1901 р.), Петричанці (1903 р.), Деї біля Фрумосу (1904 р.), Горбівцях (1908 р.), Киндештах (1913 р.), [51, с. 66-67; 165, с. 20-35; 221, с. 608; 161, с. 339-359; 146, с. 70-72].

Свого роду перехідний тип церков від безверхих до одноверхих становлять дерев'яні храми у Валяві (1778 р.), Виженці (1792–1798 рр.), Горішніх Станівцях над Черемошем (1835–1848 рр.) та Лопушній (1881–1890рр.). Зокрема, у церкви у Виженці перекриття центральної частини має форму зрізаної піраміди з заломом на рівні гребеня дахів західного та східного зрубів [51, с. 97-99]. А в церквах у Валяві, Горішніх Станівцях над Черемошем та Лопушній більш розвинутий верх нави прорізує загальний масив покрівлі, виступаючи з неї широким четвериком, який переходить у восьмирік з невисоким наметовим завершенням.

У XVIII ст. в окремих громадах Буковини поряд з архаїчними безкупольними церквами з'являються дерев'яні храми з добре розвинутими одним або трьома верхами. На формуванні вертикального простору таких споруд позначилися впливи професійного храмовбудівництва Молдавського воєводства та сусідніх українських земель Поділля і Галичини [174, с. VIII-XI]. Ілюзія висотності досягалася в них двома шляхами. Перший передбачав збільшення висоти стін культової споруди і перекриття її основного об'єму одним або трьома барабанами. Прикладом подібного конструктивного рішення є одноверхі церкви в Ка-

бині (Ясенах) (1748 р.), Романештах (1759р.), Онуті (1773 р.), Щербівцях (1774 р.), Горішніх Партештах (1779р.), Кирлибабі (1784 р.), Вашківцях над Сіретом (XVIIIст., згоріла), Долішніх Станівцях над Черемошем (1808 р.), Селятині (1831р.), Чоканештах (1850р.), Борівцях (1846–1853 рр.), Старих Мамаївцях (1863р.), Фрумосу (1863/1870р.), Садові (1875– 1878рр.), Брусниці (Барбівцях) (1877р.), Нижніх Яловичорах (1883 р.), Верхніх Яловичорах (1885 р.), Ревні (1889 р.), Малайтинцях (1891–1892 рр.), Киселеві (1891р.), Слободі Банилові (1893р.), Заболотті (Забагні) (1893– 1895 рр., осв. 1896р.), Андрейчиній Полянні (1890 р.), Кам'яній (1895–1897 рр.), Їжівцях (1897 р.), Йорданештах (Підлісному) (1897 р.), Калинівцях над Черемошем (1898р.), Вивозі (Брусенках) (1899р.), Новій Жадові (1905р.), Кліводині (1903р.), Верхній Бродині (1904 р.), Снячеві (1907р.), Верхньо-лукавецькому Майдані Вільському (1886 р.), Шипоті над Сучавою (1786 р.), Шипоті над Сучавою (1908р.). Аналогічне завершення об'ємів мали триверхі церкви в Букшії (1751/1854 рр.), Колаку (1809 р.), Беркишештах (1848р.), Геленештах (1849– 1850рр.), Різдва Пресвятої Богородиці в Молдавському Кимполунзі (1854р.), Підзахаричах (1866р.), Вижиці (1867р., згоріла), Ростоках (1875р.), Тораках (1877р.), Довгопіллі (1877 р.), Яблониці (1877р., згоріла), Дихтинці (1877р.), Суховерхові (1877–1882 рр.), Ленківцях біля Чернівців (1881– 1884рр.), Острій (1889–1890рр.), Шипоті над Сіретом (1891–1892рр.), Рус-Молдовиці (1892р.),

Поєні над Сучавою (1905р.), Плоскій (1911р.). Таке саме конструктивне рішення було характерне також для п'ятиверхих церков у Ватра-Дорней (1860–1863рр.), Дорна-Кандренах (1858–1863 рр.), Сергіях (1875 р.) [277, с. 437; 3, арк. 1, 57; 2, арк. 98; 165, с. 25-37; 161, с. 358-367; 173, с. 10; 146, с. 74].

Другий напрям, що склався під безпосереднім впливом української сакральної архітектури, для якої характерна розвинута ярусність в побудові верхів, передбачав збільшення вертикального простору храму шляхом заломів. Таке конструктивне рішення використано при будівництві одностовпних церков в Ставчанах (1700 р.), Ревні (1744р.), Ошихлібах (1779 р.), Дубівцях (1782–1785рр.), Костинцях (1785 р.), Старій Жадові (1804 р.), Комарівцях (1812 р.), Оршівцях (1850 р.), Гаврилівцях (1866-1891 рр.), Бережниці (1871 р.), Неполоківцях (1873 р.), Білій (1881р.), в Миткові (1883р.), П'ядиківцях (1888 р.), Біскові (1881–1896 рр.), Витилівці (1897 р.), Южинці (1895–1896 рр.), Димці (1902 р.), Давидівці Новому Зрубі (1910 р.), Хлівиці (1911 р.). Бані із заломами мали також триверхі храми в Заставні (1774 р.), Корчівцях (1808р.), Мілієві (1855 р.), Стебнях (1861 р.), Петрашах (1863 р.), Іспасі (1876 р.), Конятині (1877 р.), Усть-Путилі (1878 р.), Мариничах (1878 р.), Рівні (1883 р.), Сторонці-Путилові (1884–1885 рр.), Шишківцях (1887 р.), Берегометі над Сіретом (1894 р.), Нових Бросківцях (1895–1897 рр.), Панці (Клинівці) (1896–1900 рр.), Реваківцях (1898р.), Череші (1898р.),

Горішньому Лукавці (1898 р.), Михальчі (1901 р.), Зеленеві (1902 р.), Мігові (1905 р.), Долішньому Лукавці (1905р.), Черешеньці (1905 р.) [278, с. 65-66; 277, с. 437; 161, с. 358-363; 141, с. 78; 181, с. 3-4; 51, с. 92-94; 146, с. 26, 99].

Такі високі, просторі і гігієнічно здорові для кліру і парафіян храми, більшість з яких з'явилися після 70-х рр. ХІХ ст., за словами священика О. Манастирського, *“спричинилися до того, що пастирі більш радісно і легко виконували свої обов'язки, а святині Нового Заповіту вміщували велике число вірних, які знаходили свою утіху в православному обряді та співах”* [219, с. 540].

Традиційні та професійно сакральні уявлення буковинців виявились не лише у формуванні вертикального простору храмів, але й дерев'яних веж-дзвіниць. Значення останніх у православній церкві дуже велике, адже їх приміщення використовували для розміщення дзвонів за допомогою яких скликали віруючих до церкви на спільну молитву. Згідно з церковними традиціями, дзвони символізують голос Божий [208, с.416], а місце, де вони розміщуються—гору, з якої промовляв Господь до своїх людей. Тому за основу пізніших дзвіниць було взято споруди типу веж, які своєю добре розвиненою вертикаллю чи не найкраще відповідали таким сакральним уявленням.

В окремих випадках дзвіниці на Буковині розташовували не окремо від церкви, а над її притвором (як в деяких мурованих культових спорудах історичної Молдови та Букови-

ни). Таку вежу-дзвіницю над західним зрубом має церква Арх. Михаїла і Гавриїла у Іпотештах (1829 р.) [165, с. 45].

Трапляються також варіанти прибудови дзвіниці до церкви (наприклад, у Буківці/Поєні над Сіретом, Тодирештах, Ботошані). Останній варіант, до речі, був дуже поширеним на всій території історичної Молдови.

З другої половини ХІХ ст. під впливом романського архітектурного стилю на Буковині з'являються поодинокі дерев'яні церкви, західний фасад яких фланковано двома вежами-дзвіницями (церкви Різдва Пресвятої Богородиці у Фрумосу (1863/1870 р.), св. Дмитрія у Дихтинці (1877 р.), св. Миколая у Мальятинцях (1892 р.) та св. Миколая в Долішньому Лукавці (1905 р.).

В окремих буковинських парафіях починаючи з 70-х рр. ХІХ ст. старі підупалі дерев'яні дзвіниці замінюють на муровані стіни з отворами для дзвонів (наприклад, дзвіниці при церквах св. Миколая у Чернівцях [22, арк. 45-60], у Виженці [25, арк. 59], у Тораках, Стебнях, Довгопіллі).

Таким чином, при формуванні вертикального простору дерев'яних культових споруд Буковини загальний символічний зміст профанних уявлень народних будівничих про вертикальний розвиток традиційного житла було підпорядковано певним церковним догматам, відповідно до яких, центральне або бічні перекриття храму символізували небесну сферу. У найпростіших буковинських дерев'яних церквах склепіння не мало добре вираженого індивідуального завершення

і заховувалося під площинами чотирисхилого, схожого до хатнього даху. З часом в краї з'явилися храми перехідного типу від безверхих до одноверхих, а також споруди з добре вираженим індивідуальним завершенням. Ілюзія висотності в них

досягалася або за рахунок збільшення висоти стін і перекриття об'єму куполом, або через збільшення ярусності шляхом заломів. Розвиток вертикалі у вежах-дзвіницях визначався їх функціональним та символічним значенням.

3.3. Конструктивні особливості та техніка зведення дерев'яних храмів і дзвіниць

Всі буковинські дерев'яні церкви середини XIV–початку XX ст. зведені взруб. Конструкція стін в них представлена двома варіантами: 1) стіни з брусів (храми в Путні (первісно у Волівці), Джеміне, Горішніх Партештах, Дорна Кандренах, Вамі, Долішньому Городніку, Привороках, Панці, Череші, Слободі Комарівцях (первісно в Ревні), Усть-Путилі, Сергіях, Конятині, Сторонці-Путилові, Шпетках, Селятині, Шипоті над Сучавою, Берегометі над Сіретом, Давидівцях, Кошулівці, Слободі Банилові, Лукавецькому Майдані, Мілієві, Чорторії, Горішніх Синівцях, Ленківцях, Лашківці, Долішніх Станівцях над Черемошем, Зеленеви, Хлівищі, Кліводині, Южинці, Валяві, Витилівці, Онуті, Кулівцях, Реваківцях, Старих та Нових Мамаївцях, а також церкви св. Трійці, св. Миколая і Успення Пресвятої Богородиці в Чернівцях та ін.); 2) стіни з напівколод-протесів (церкви в Задубрівці, Заставні, Шишківцях, Гаврилівцях, Драчинцях, Дубівцях, Берегометі над Прутом, Бурдеї, Миткові, Ревній, Білій, Неполоківцях, Ошихлібах, Корчівцях, Костинцях,

Бережниці, Горішньому Лукавці, Долішньому Лукавці, Черешеньці, Іспасі, Руському Довгопіллі, Ростоках, Мариничах, Тораках, Петрашах, Біскові та ін.)

По довжині колоди з'єднувалися вставними чопами-тиблями. У кутах зруб з'єднувався зарубками. Найпоширенішим способом було в'язання кутів з лишком в прості "руські вугли": "в обло", "в охоп", "в охряпку". Досить широко застосовувались також врубки без лишку: "риб'ячий хвіст", "каня", "в канюк", "канюк з відкритим зрубом" [149, с. 57]. Випуски верхніх вінців зрубів культових споруд нерідко утворюють кронштейни-скосаки. Інколи майстри знімали фаску з ребер кронштейнів вздовж волокон чи у торці балки (Горішні Синівці, Буківка/Понені над Сіретом). У церкви в Буківці крокви з плавно заокругленими вирізами складають певний ритмічний образ піддашся. Застосовувались при будівництві церков й інші варіанти профільованих кронштейнів: окреслення профілю сегментними або заокругленими лініями зі знятою місцями фаскою (Валява, Ростокі).

Необхідно зауважити, що досить часто на одній церкві трапляються профільовані кронштейни різної конфігурації. На думку дослідника архітектурного декору дерев'яних культових споруд Буковини О. Болюка, це свідчить про певний творчий пошук майстрів, залучення в одну композицію кількох типів профільованих кронштейнів. З кінця XIX ст. у дерев'яному сакральному будівництві краю декоровані кронштейни трапляються вже досить рідко (Берегомет над Сіретом).

Загалом у церквах середини XIV–початку XX ст., декоровані кронштейни, що оточують споруду по периметру і виступають з-під її покриття, сприймалися не лише як конструктивно необхідні елементи будівлі (служать для утримання платів, до яких кріпилися крокви), але також як декоративні деталі [206, с. 83-84].

Зруби ставили, як правило, на кам'яну основу, тільки в окремих давніх церквах (наприклад, св. Миколая в Чернівцях) кам'яний підмурівок під основу споруди був підведений пізніше.

Нерідко стіни зрубу шалювали вертикально, зрідка горизонтально, дошками чи обшивали дранкою (Путна, Брашка, Молдавський Кимполунг, Чумирна, Джеміне, Верхні Партешти, Пояна Стампі, Стулпикани, Вама, Рус-Манастіора, Купка, Стирче, Багринешти, Карапчів над Сіретом, Лукавецький Майдан, Рівня, Виженка, Вилавче, Бережниця,

Слобода Банилів, Долішні Станівці над Черемошем, Горішні Станівці над Черемошем, Андрейчина Поляна, Карапчів над Черемошем, Волока над Черемошем, Барбівці (Брусниця), Ревна, Старі Мамаївці, Суховерхів, Малятинці, Неполоківці, Іванківці, Борівці, Витилівка, Валява, Гореча в Чернівцях, Долішні Ширівці, Кічера (Червона Діброва), Привороки, Будинець, Череш, Сторожинець, Комарівці, Йорданешти, Снячів, Стара Жадова, Нова Жадова, Нові Бросківці, Давидівка, Давидівка Новий Зруб, Кам'яна, Верхньолукавецький Майдан Вільський, Лопушна, Плоска, Шпетки, Конятин, Сергії, Селятин, Дихтинець, Сторонець-Путилів, Усть-Путила, Верхні Яловичори). Досить поширеною була практика часткового або цілкового тинькування і білення стін, як це зроблено, приміром, у дерев'яних храмах Вознесення Господнього на Горечі в Чернівцях, в Острій, Гатні, Долішніх Синівцях, Рогожештах, Киндештах, Букшої, Молдовиці, Ленківцях (у первісному варіанті шальована), Іпотештах, Дорна-Ватрі, Дорна-Кандренах (у первісному варіанті шальована), Маріцеї та ін. Підлога в храмах була дерев'яною або кам'яною. Причому останній варіант більш давній [278, с. 66].

Певний будівельний вплив сусідніх історико-етнографічних регіонів України помітний у зведенні високих буковинських церков з банями й віконними отворами над опасанням. Профільовані віконні лиштви та кронштейни надвіконних дашків,

що зустрічаються на теренах краю (Селятин, Долішні Станівці, Мариничі)–нескладної конфігурації. Тут, я і у формах декором інших частин споруди, присутні ламані й заокруглені лінії. Різьблення у зовнішньому оформленні буковинських церков та дзвіниць, окрім різьблених одвірків (Луковиця, Вама, Якобешти), зустрічається тільки в оздобленні верхнього поясу стіни церкви у Долішньому Городніку [206, с. 84; 176, с. 65-66].

Дахи й піддашся церков та дзвіниць Буковини традиційно покривали дранкою. Зрідка в давніших церквах південної частини краю джерела засвідчують також покриття з очерету та соломи. Зокрема, Т. Білоус у 1877 р. писав, що *“перед кількома роками в Русах (очевидно в с. Рус Манастіорі.– М.Ч.) та ще кількох селах в околицях Сочави бачили церковці соломою покриті”* [136, с. 179]. У новіші часи переважну більшість дерев'яних храмів краю перекрили цинковою бляхою.

Дерев'яні дзвіниці буковинських церков XVIII–початку XX ст. зводились, зазвичай як і в Україні, окремо від храму в межах церковного двору. За планово-просторовим вирішенням ці споруди можна умовно поділити на три основні типи: 1) дзвіниці типу четверик на четверику; 2) восьмерик на восьмерику; 3) восьмерик на четверику.

Характерними зразками першого варіанту можуть служити квадратні в плані двоярусні дзвіниці в Чернівцях на Калічанці, Клокучці (тепер не існує), монастирі Гореча, передмісті

Гореча Урбан, Долішніх Ширівцях, Ревній (тепер не існує), Кулівцях, Задубрівці, Погорилівці, Дубівцях, Лужанах, Валяві, Ошихлібах, Миткові, Білій, Бурдеї, Старих Мамаївцях, Неполоківцях, П'ядиківцях, Борівця, Витилівці, Лашківці, Гаврилівцях, Малятинцях, Кисилеві, Южинці, Шишківцях, Берегометі над Прутом (тепер в музеї народної архітектури і побуту у Чернівцях), Барбівцях (Брусниця), Долішніх Станівцях над Черемошем, Старій Жадові, Комарівцях; Сторожинці, Давиденях, Горішніх Станівцях над Черемошем, Вивозі (Брусенки), Карапчеві над Черемошем, Лопушній, Горішньому Лукавці, Бережниці, Іспасі, Іспаському Майдані, Рівні, Підзахаричах, Усть-Путилі, Біскові, Конятині, Шпетках, Плоскій, Верхніх Яловичорах, Кічєрі (Червона Діброва), Присекаренах (Просіка), Іджештах (Їжівці), Йорданештах (Підлісне), Купці, Багринештах (Багринівцях), Ропчі, Горбівцях, Новій Жадові, Міхальчі, Снячеві, Данилі, Кирлибабі, Садовій, Слободзії, Гавренах, Гатній, Колаку, Вамі (св. Миколая), Якобештах, Тодирештах, Морі Ніка, Костиші [165, с. 20-21, 23, 25, 31, 39].

Порівняно з попереднім, меншого розповсюдження в краї набув другий тип дзвіниць–восьмерик на восьмерику. До нього, зокрема, належать двоярусні дзвіниці у Селятині [236, с. 146], Дорна-Кандренах, Дорна Ватрі [199, с. 28], Вама (церква Вознесіння), Чумирні та Молдовіці [165, с.18, 38].

Третій тип дзвіниць–восьмерик на четверику–представлений у культовій архітектурі Буковини двоярусними дзвіницями у Корчештах, Будинці, Нових Брос-ківцях, Кошулівці, Мілієві, Усть-Путилі, Сторонці-Путилові, Сергіях, Середньому Міліївському Майдані, Ревній, Зеленеві, Реваківцях, Панці, Череші, Шипоті над Сучавою.

Поодинокими для буковинського краю є дзвіниці типу шестерик на шестерику (Арджел), восьмерик на двох четвериках (Берегомет над Сіре-том, Кліводин), два четверики на четверику (Оршівці, Нові Мамаївці, не існує), два восьмирики на четверику (Ростоки) та два восьмирики на восьмирику (Чорногузи).

Більшість дзвіниць Буковини збудовані в каркасній техніці. Їх нижня частина обшальована дошками, а у верхній влаштовано отвори-голосники. Зустрічаються на території краю і дзвіниці, перший ярус яких зведено взруб, а верхню частину виконано у вигляді каркасної галереї (наприклад, у Берегометі над Прутом, Дубівцях, Оршівцях, Кулівцях, Ростоках, Усть-Путилі, Сторонці-Путилові, Сергіях, Яловичорах, Шпетках, Лопушній, Бережниці, Неполоківцях, Рева-ківцях, Миткові, Ревній, Комарівцях, Панці, Малятинцях, Гаврилівцях, Їжівцях/Іджештах, Чумирні). В Киселеві, Букшої та Кулівцях нижня частина дзвіниці вимурована із цегли.

Варто також додати, що конструкція переважного числа бу-

ковинських дзвіниць передбачає розмежування ярусів широким круговим піддашшям–опасанням (виняток тут становить хіба що дзвіниця у Рівні). Покрито такі споруди, як правило, пірамідальним, зрідка стіжковим дахом, увінчаним кованим хрестом. Залежно від архітектурних форм кожної конкретної споруди він мав різну висоту.

Таким чином, у виборі матеріалів, а також техніці зведення та конструктивних особливостях дерев'яних культових споруд Буковини середини XIV–початку XX ст. знайшов своє найбільш повне втілення багатовіковий будівельний досвід народу, набутий в процесі спорудження житла. Будівництво сакральних об'єктів велось в традиційний спосіб, з брусів або протесів технікою взруб. Окремі архітектурні деталі культових будівель оздоблювалися різьбою та декоративними елементами, що надавало їм певної ошатності. До початку XX ст. буковинські церкви та дзвіниці перекривали дранкою, а в подальшому їх стали покривати бляхою, зважаючи на більшу довговічність цього матеріалу.

Отже, буковинський дерев'яний храм пройшов складний шлях розвитку від найпростіших дводільних до масово поширених у XV–на початку XX ст. тридільних споруд. Основи православного храму на Буковині надавали, як правило, форми прямокутника, корабля або хреста. Планувальний розвиток споруди

відбувався як в довжину, так і в ширину. Під впливом канонічно закріпленої східноорієнтованої традиції християнських храмів в краї виробилася усталена східна орієнтація народного житла і, зокрема, канонізація його східної стіни, яку прикрашали іконами.

При формуванні вертикального простору дерев'яних культових споруд на Буковині загальний символічний зміст профанних уявлень народних будівничих про вертикальний розвиток традиційного житла було підпорядковано певним церковним догматам, відповідно до яких, центральне або бічні перекриття храму символізували небесну сферу. У найпростіших буковинських дерев'яних церквах склепіння не мало добре вираженого індивідуального завершення і заховувалося

під спільним чотирискілим дахом, схожим до хатнього.

З часом в краї з'явилися церкви перехідного типу від без купольних до одноверхих споруд, а також храми з добре вираженим індивідуальним завершенням. Ілюзія висотності в них досягалася або за рахунок збільшення висоти стін і перекриття об'єму одним або трьома банями, або через збільшення ярусності шляхом заломів. Розвиток вертикалі у вежах-дзвіницях визначався їх функціональним та символічним значенням.

Таким чином, в архітектурі дерев'яних культових споруд Буковини середини XIV–початку XX ст. знайшли своє втілення як традиційні, так і богословські уявлення людини про основні закони світобудови.

Церква в с. Путна

Церква в с. Чумирна

Миколаївська церква в Чернівцях

Успенська церква в Чернівцях

Троїцька церква в Чернівцях

Церква в с. Луковиця

Церква в с. Нові Фратівці

Церква в с. Гуморені

Церква в с. Чортория

Церква в с. Червона Діброва (Кічера)

Церква в с. Верхній Городнік

Церква в с. Драгоєшти

Церква в с. Чотіна біля Якобен

Церква в Пожориті

Церква в с. Просіка

Церква в с. Горішні Синівці

Церква в Сторожинці

Церква в с. Купка

Церква св. Миколая у Вамі

Церква в с. Джемене

Вознесеньська церква у Вамі

Церква в с. Тодирешти

Церква в с. Нижній Городнік

Церква в с. Кут Байнський

Церква в с. Солонець

Церква в с. Лашківка

Церква в с. Білка

Церква в с. Бурдей

Церква в с. Буківка (Поєнь)

Церква в с. Шпетки

Церква в с. Долишні Синівці

Церква в с. Калафіндешти

Церква в с. Веренчанка

Церква в с. Мора Ніка

Церква в с. Волока над Черемошем

Церква в с. Кирилібаба

Церква в с. Драчинці

Церква в с. Іванківці

Церква в с. Ширівці Долішні

Церква в с. Давидівка

Церква Вознесіння. Гореча – Чернівці

Церква в с. Задубрівка

Церква в с. Данила

Церква в с. Гаврени

Церква в с. Ботошана

Церква в с. Нові Мамаївці

Церква в с. Привороки

Церква в с. Рогожешти

Церква в с. Костиша

Церква в с. Малий Кучурів

Церква в Калинєшти Єнакі

Церква в с. Кулівці

Церква в с. Капу Кімпулуй

Церква в с. Берегомет над Прутом

Церква в с. Карапчів над Черемошем

Церква в с. Петричанка

Церква в с. Якобешти

Церква в с. Брашка

Церква в с. Будинець

Церква в с. Багринівка

Церква в с. Вилавче

Церква в с. Гранічешти

Церква в с. Слободзія

Успенська церква в Чоканештах

Церква в с. Щербівці

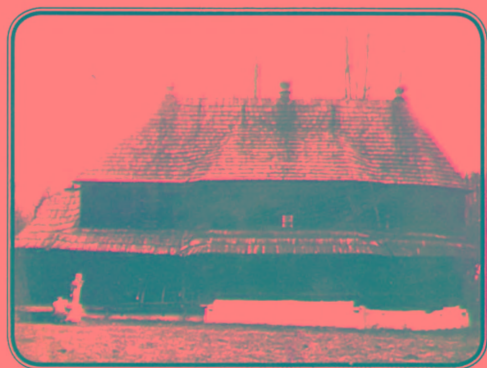

Церква в с. Долішні Партешти

*Церква в с. Каранців
над Сіретом*

Церква в с. Кошулівка

Церква в Лукавецькому Майдані

Церква в с.Киндешти

Церква в с. Баяшешти

Церква в с. Стерче

Церква в с. Маріця

Церква в с. Горбівці

Церква в с. Дерманешти (Гатна)

Церква в с. Геленешти

Церква в с. Беркишешти

Церква в с. Волока над Дерелуєю

Церква в с. Стулпикани

Церква в с. Виженка

Церква в с. Валява

Церква в с. Лопушна

Церква в с. Старі Мамаївці

Церква в с. Горішні Станівці над Черемошем

Церква в с. Борівці

Церква в с. Садова

Церква в с. Барбівці

Церква в с. Малятинці

Церква в с. Слобода Банилів

Церква в с. Долішні Станівці

Церква в с. Калинівці над Черемошем

Церква в с. Їжівці

Церква в с. Забагна

Церква в с. Йорданешти

Церква в с. Андрейчина Поляна

Церква в с. Вивіз (Брусенки)

Церква в с. Снячів

Церква в с. Верхній Лукавецький Майдан

*Церква св. Дмитрія в
Манастирі (Сірет)*

Церква в с. Стара Жадова

Церква в с. Нова Жадова

Церква в с. Букиоя

Церква в с. Колаку

*Церква Введення в Монастирі
(Уйдешти)*

Церква в с. Негриляса

Церква в с. Поєні над Сучавою

*Церква Різдва Богородиці в
Кимполунзі Молдавському*

Церква в с. Лукачешти

Церква в с. Кисилів

Церква у Вижниці

Церква в с. Підзахаричі

Церква в с. Тораки

Церква в с. Довгонілля

Церква в с. Суховерхів

Церква в с. Молдовця

Церква в с. Ленківці

Церква в с. Остра

Церква в с. Дорна Кендрені

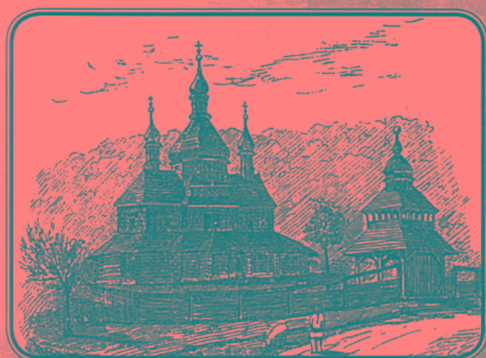
Церква в Ватра Дорна

Церква в с. Сергії

Церква в с. Ставчани

Монастирська церква в с. Ревна

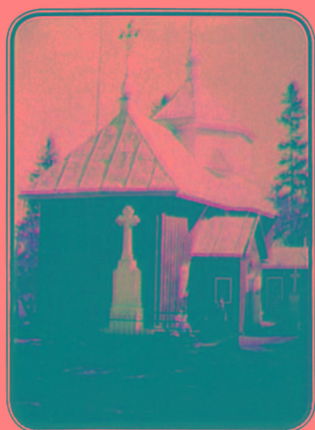
Церква в с. Онут

Церква в с. Кабино

Церква в с. Ошихліби

Церква в с. Комарівці

Церква в с. Гаврилівці

Церква в с. Оршівці

Церква в с. Дубівці

Церква в с. Бережниця

Церква в с. Бісків

Церква в с. Витилівка

Церква в с. П'ядиківці

Церква в с. Неполоківці

Церква в с. Митків

Церква в с. Біла

Церква в с. Димка

Церква в с. Селятин

Церква в Фрумосу

Церква в с. Южинець

Церква в с. Давидівка Новий Зруб

Церква в с. Хлівщице

Церква в с. Романешти

Церква в с. Ревна

Церква в с. Петраші

Церква в Шипоті над Сучавою

Церква в с. Кліводин

Церква в с. Плюска

Церква в Заставні

Церква в с. Корчешти

Церква в с. Мілієве

Церква в с. Шишківці

Церква в с. Іспас

Церква в с. Конятин

Церква в с. Мариничі

Церква в с. Берегомет над Сіретом

Церква в с. Усть-Путила

Церква в с. Рівня

Церква в с. Ростоки

Церква в с. Дихтинець

Віче посла Никодая Васицька в Путилові. З. Х. 1909.

Церква в Путилі

Церква в с. Реваківці

Церква в с. Череш

Церква в с. Горішні Лукавці

Церква в с. Михальча

Церква в с. Мигове

Церква в с. Зеленів

Церква в с. Черешенька

Церква в с. Стебні

Церква в с. Нові Бросківці

Церква в с. Панка

Церква в с. Долишні Лукавці

Церква в Іпотештах

Церква в с. Яловичора

Церква в с. Яловичора

Старовинний дзвін
з Путни

Дзвіниця в Долішніх
Ширівцях

Дзвіниця в Барбівцях

Дзвіниця в с. Бісків

Дзвіниця в с. Старі Мамаївці

Дзвіниця в Підзахаричах

Дзвіниця в Яловичорі

Дзвіниця в с. Долішні
Станівці

Дзвіниця в Задубрівці

Дзвін в Багринівці

Дзвіниця в Чумирні

*Дзвіниця в Нових
Бросківцях*

*Великий дзвін на дзвіниці
в с. Погорилівка*

*Дзвіниця в Сереньому
Міліївському Майдані*

Дзвіниця в Будинці

Дзвіниця в с. Мілієве

Дзвіниця в Сергіях

Дзвіниця в Кошулівці

Дзвіниця в Путилі

Дзвіниця в Калинівцях над Черемошем

Дзвіниця в Берегометі над Сіретом

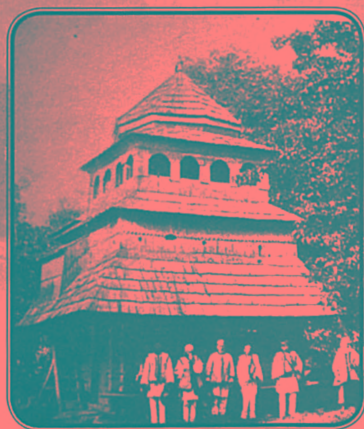
Мозгир з Погорилівки

*Дзвіниця в Нових
Мамаївцях*

Дзвіниця в Черногузах

Дзвіниця в Оршівцях

РОЗДІЛ 4

ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОГО ПРОСТОРУ ДЕРЕВ'ЯНИХ КУЛЬТОВИХ БУДІВЕЛЬ НА БУКОВИНІ

4.1. Канонічна регламентація функціональних частин церковної споруди

Православний дерев'яний храм Буковини середини XIV – початку XX ст. – це симетрична тридільна споруда, внутрішній простір якої має повздовжню протяжність, з добре вираженими зрубами притвору, нави та вівтаря. Функціональний розподіл кожної з цих частин визначався церковними канонами, народними традиціями та соціальними звичаями. Зокрема, при визначенні місця розташування в храмі віруючих основоположними були статеві та вікові ознаки парафіян, а також їх соціальний статус.

Західна частина церкви – притвор – відповідно до давньої церковної традиції вважається місцем покути гріхів. У цьому приміщенні відправляють літію, читають очисні молитви над породіллями, а також над вінчаними жінками, що хочуть вдруге одружитися. Під час богослужіння в притворі зазвичай моляться жінки, тому на Буковині він має ще одну народну назву – “женошник” або бабинець. У притворі стоять також оглашенні, тобто ті, хто ще тільки готується стати християнином [208, с. 362].

Таким чином в символічному сенсі притвор слід розглядати як перехідну, нейтральну зону між профанним локусом (двір, вулиця) і сакральним простором (церковна

нава), в якій локалізувалися особи лімінального стану (неофіти, грішники, тощо), котрі очікували переходу в категорію вірних, посвячених, на що свого часу вказав ще А. ван Геннеп [139, с. 23]. При цьому перехідна межа (пори́г, двері) наділялася особливими сакральними властивостями. Саме тому дверний одвірок церкви іноді оздоблювався різьбленим зображенням хреста, а над входними дверима завжди розміщували ікону святого, під покровительство якого було віддано храм під час його освячення.

Із західної частини церкви до нави веде півциркульна, трапецієподібна чи фігурна арка-виріз (подекуди з різьбленими колонами), яку називають дверима “священиків” або “красними” дверима.

Говорячи про символічне значення центральної частини храму – нави, св. Іоан Златоустий зазначав: *“Корабель церкви є місце, де віруючі збираються на богослужіння. Тут шукають вони допомоги проти ворогів свого спасіння, що з усіх боків оточують їх і намагаються їх погубити; тут отримують вони засоби до спасіння, без яких навіки би загинули”* [225, с. 54].

Найпочесніше місце серед вірних, що перебували в храмі, традиційно відводилося його засновнику-кти-

тору або патрону церкви. У цих осіб навіть була в наві своя окрема страна. За ктиторм розташовувались представники знаті (бояри, мазилі) та дрібне дворянство (рупташі, калараші, резеші). Вони завжди ставали попереду парафіян, які належали до селянського стану – “мужиків”. Окрім них, в передніх рядах стояли діти, представники церковного братства – епітропи, люди похилого віку та поважні господарі.

В основі розподілу місць в церкві між різними категоріями віруючих лежали вироблені віками патріархальні, канонічні, соціально-економічні та гендерні стереотипи. Зокрема, усталену в краї традицію ділити храм на чоловічу та жіночу частини засвідчує на початку XVIII ст. шведський офіцер Е. Г. Шнайдер фон Вайсмантель. За його словами, тут кожна православна церква була *“поділена на три частини: частину поза вівтарем, частину, де розташований вівтар та ще одна частину, де розташовуються жінки; чоловіки ж стоять посередині”* [86, с. 354]

Як видно з джерел, чоловічою частиною в храмі спочатку вважався простір, розташований ближче до вівтаря, а відтак їм стала належати права сторона нави. Жінкам відводився лівий бік. Подекуди, особливо у старих і вузьких культових спорудах, чоловіки розташовувались в передній частині храму, а жінки – позаду [208, с. 362]. Саме через це наву в документах Буковинської консисторії майже завжди називали “чоловічником”.

Подібне протиставлення чоловічої (правої) і жіночої (лівої) сторін було поширеним в традиційних уявленнях багатьох народів. Церква лише узаконила цей поділ відповідно до вимог християнського культу [225, с. 53].

На початку XX ст. Чернівецька консисторія спробувала більш чіткіше впорядкувати розміщення парафіян в середині церкви за становими, статевими та віковими ознаками. Так, у виданому 2 (15) січня 1909 р. “Регламенті дотично доброго порядку та здійснення богослужіння в катедральній церкві в Чернівцях”, який мав служити взірцем (моделлю) для порядку служби в усіх церквах Буковинської архієпархії, вказувалося, що священники повинні стояти в странах ліворуч і праворуч солеї, а також в странах округлої частини нави. Окрім них там дозволялося стояти *“гонорації чоловічої статі”*. Інтелігенція жіночої статі мала розташовуватися в странах лівої округлої частини нави. Семінаристам дозволялося розміщуватись в правій округлій частині храму, перед і навколо страни церковного співака. За ними ставали студенти та гімназисти. Ліворуч розташовувалися студенти реальної школи. З лівого боку нави було місце для учениць народних шкіл та ліцеїв. В пронаосі, від сходів до вхідних дверей повинен стояти народ, а саме з правого боку – чоловіча стать, а з лівого – жіноча. Від вхідних дверей храму до сходів солеї повинен був зберігатися вільний прохід шириною 2 м., щоб уможливити вхід і вихід з церкви. Інший прохід,

завширшки 1 м., щоб можна було вільно до них зайти, передбачався перед цісарською та країового маршалка [113, с. 5-20].

Варто відзначити, що державні та церковні приписи вже на початку XIX ст. вимагали, щоб приміщення храму було достатньо просторим і вміщувало близько 2/3 членів церковної громади [203, с. 24]. Однак значне число старих церков краю залишались у той період такими тісними, що, за словами отця О. Манастирського, *“священникъ мусель хилитися на райскихъ дверяхъ при великомъ входе, а народъ желающій насолоджуватися хотяй в недели и свята православнымъ обрядомъ булъ приневоленый стояти задля тесноты и спеки владеющей въ церкве по большой части на дворе”* [219, с. 533]. Зразком такого маломіського храму може служити стара православна церква в Сторонці-Путилові (збудована, як свідчать документи, 1794 року) [36, арк. 102]. Відомий буковинський письменник Ю. Федькович, подаючи її опис у повісті *“Люба – згуба”* (1862 р.), теж зауважив тісноту цієї культової споруди: *“Церква в нас красна дуже та убрана: образи святі всі під золотом та під сріблом, лиш за тільки хіба що тісно, таки так тісно, що в храму лиш стариня та дівчата входять в середину, а парубки хіба що світло поставлять та служби віддадутъ, а відтак мусять виходити надвір та чекати водосвятія”* [170, с. 7].

У зв'язку з цим постала нагальна необхідність у розширенні церков і в першу чергу за рахунок збільшення

їх центрального об'єму, що одержало відповідне нормативне оформлення в державних актах XIX ст. Зокрема у доповідній записці ц.к. провінційної будівельної дирекції у Львові від 13 січня 1840 р. за № 7520 ex 1837 конс. № 488 ex 1840 зроблено наголос на необхідності збільшення приміщення церков Буковинської єпархії на одну квадратну сажень, так, щоби там додатково поміщалось ще шість персон і була можливість хреститися та класти поклони всім корпусом тіла. Натомість декрет придворної канцелярії від 18 грудня 1840 року за № 37773 вимагав розширення парафіяльних церков краю на одну віденську сажень вже для дев'яти чоловік. При спорудженні нових церковних будівель, приміщення церкви необхідно було розширювати ще на 10%, розраховуючи таким чином не лише на 2/3 реальної кількості пастви, але враховуючи також природній приріст населення громади в майбутньому [203, с. 24-25].

Центральне місце в інтер'єрі православного храму традиційно посідає іконостас – прикрашена іконами щільна стіна, яка відділяє центральну частину церкви від вівтаря. Символіка іконостасу за словами церковного письменника IV ст. Євсевія, повинна відкривати очам вірних *“Єрусалим небесний”* [210, с. 255]. Його художнє оформлення, структура, формотворчі принципи та архітектурно-різьбярське вирішення завжди підпорядковувались загальним тенденціям розвитку певних мистецьких стилів та історичних епох.

У буковинських дерев'яних церквах середини XIV – початку XX ст. побутували як повні, так і неповні іконостасні перегородки.

Традиційна структура повного іконостаса мала такий вигляд: 1) преділа; 2) намісний ряд; 3) святковий ряд; 4) апостольський ряд; 5) пророчий ряд; 6) розп'яття Ісуса Христа з пристоячими. У нижньому ярусі такої іконостасної стінки влаштовано троє дверей. Середні дверцята називаються царськими або райськими вратами. Це пов'язано з тим, що при великому вході Цар Слави Ісус Христос, символічну роль якого в церкві виконує священик, входить через них до вівтаря, який символізує Царство Небесне (рай). Двері по боках від царських називаються відповідно до свого розташування – північними і південними. Називають їх також і дияконськими або ангельськими, бо ними входять або виходять із вівтаря диякони, котрі символізують ангелів. Посередині царських врат традиційно знаходиться образ Благовіщення з чотирма євангелістами по кутах, які, подібно до того, як Архангел Гавриїл сповістив Пречисту Діву Марію, що Вона народить Сина Божого, розносили благу звістку про спасіння роду людського в усі частини світу.

Райські врата завішані з середини вівтаря ширмою, яка по-грецьки називається “катапітасмою”. Цією завісою відкриваються або закриваються врата, щоб вказати віруючим на меншу чи більшу значимість дій, що відбуваються на Святому Престолі.

Як і райські, бічні двері також

прикрашені образами святих. Як правило, на них малюють святих архангелів – Михаїла (на північних) та Гавриїла (на південних) [225, с. 260-261]. Але треба сказати, що іноді на дияконських дверях розміщують зображення св. дияконів: найчастіше архідиякона Стефана [210, с. 255] або ж Мельхиседека. Останнього, приміром, зображено на південних дверях церкви св. Миколая у Долішніх Станівцях над Черемошем.

Вирізняється з-поміж інших своєю нетиповістю у розміщенні зображень на дияконських дверях іконостас Миколаївської церкви (1885 р.) у Сторонці-Путилові. Тут на різьблених царських вратах у медальйонах вміщено ікони Благовіщення та св. євангелістів Марка й Луки. Інші два євангелісти – св. Матфей і св. Іоанн, також вміщені у медальйони, прикрашають площини дияконських дверей (св. Матфей – північних, св. Іоанн – південних).

Праворуч від райських воріт, згідно з церковними канонами, розташовано образ Ісуса Христа, а ліворуч ікона Божої Матері з маленьким Спасителем на руках. За південними дверима вміщено образ того святого або свята, під заступництво якого віддано храм (так звана храмова ікона), а праворуч від північних дверей – ікона найшанованішого святого (як правило, це св. Миколай Чудотворець, св. Іоанн Хреститель, св. Дмитрій, св. Іоан Новий Сучавський) – так званий другий празник. У деяких церквах прикрашались образами святих ще

й одвірки райських та дияконських врат [225, с. 261-261].

Слід зауважити, що при розміщенні крайніх двох ікон в старих іконостасах не завжди твердо дотримувалися канонів. Так, наприклад, в іконостасі Миколаївської церкви в Долішніх Станівцях над Черемошем зображення св. Миколая вміщено за північними дверима, а праворуч південних дверей міститься ікона Іоанна Хрестителя, яка, до речі, є давнішого походження, ніж сам іконостас.

У другому ярусі над царськими воротами розташовано образ Тайної Вечері [225, с.330]. У багатьох церквах (св. Миколая у Долішніх Станівцях над Черемошем, Різдва Пресвятої Богородиці у Селятині, св. Миколая у Сторонці-Путилові, св. Дмитрія у Калинівцях над Черемошом, св. Іоана Богослова в Южинці) між образом Тайної Вечері та райськими вратами знаходиться “убрус” із зображенням “нерукотворного образу Спасителя” [225, с.331], який послав Ісус правителеві Едеси Авгарю.

Праворуч і ліворуч від Тайної Вечері – образи дванадцяти головних господських та богородичних празників. Вони розміщені звичайно зліва направо у такій послідовності, в якій ці свята настають: перший – образ Різдва Пресвятої Богородиці, а останній – Воздвиження Чесного Хреста. Принагідно зауважимо, що на буковинських іконостасах зображується і празник празників – Святе Воскресіння, а тому образ Воздвиження Чесного Хреста випускають.

Загалом, святковий чин буковинського іконостасу включає в себе: Різдво Пресвятої Богородиці, Введення у храм Пресвятої Богородиці, Благовіщення, Різдво Господнє, Стрітення, Хрещення, Преображення Господнє, Урочистий вхід до Іерусалиму, Вознесіння, Зішестя святого Духа, Успення Пресвятої Богородиці, Воздвиження Чесного Хреста або Воскресіння Христового [223, с. 331-332]. В окремих церквах Буковини (Стара Жадова, Долішні Станівці над Черемошем, Селятин) святковий ярус іконостасу – дворядний [236, с. 144].

Над святковим чином розміщується апостольський ряд з Деїсусом посередині [225, с. 332]. Інколи замість Деїсуса (моління) вміщують образ Христа Архієрея (Калинівці над Черемошем, Іджешти/Їжівці). Образи св. Апостолів пишуться як однопостатеві, так і двопостатеві. При однофігурному зображенні Апостолів ряд складається з дванадцяти образів, а при двофігурному – з шести.

У четвертому ярусі іконостасу містяться лики пророків з символічними знаками пророцтва (їх теж дванадцять). Посередині пророчого ряду розміщували образ Богоматері [225, с. 333], а подекуди – Господа Саваофа (Сторонець-Путилів, Іджешти, Снячів) чи Святої Трійці (Калинівці над Черемошем). Траплялися випадки, коли Трійцю розташовували над іконою Богородиці (Долішні Станівці над Черемошем). Завершувала іконостасну компози-

цію ікона Розп'яття Ісуса Христа з пристоячими.

У декотрих церквах під великими намісними іконами першого ряду, в так званих преділі, вміщували чотири сюжети із Старого Заповіту, які належали до безкровної жертви Заповіту Нового (Богослужіння священика Захарії в храмі Господньому, Виставлення мідного змія в пустелі, жертвоприношення Авраама, жертва Мельхиседека). Іноді тут поміщали і образ Нового Заповіту (Розмова Ісуса з самарянкою, Прихід Діви Марії до Єлизавети, Прогодування великої кількості народу п'ятьма хлібами і двома рибами), які були безпосередньо пов'язані з тією безкровною жертвою, яка здійснюється під час богослужіння у вівтарі [225, с. 262-263]. Були випадки, коли комбінували сюжети із Старого та Нового Заповітів. Наприклад, на іконах з преділи старого іконостаса церкви святителя Миколая у Драчинцях зображені сюжети жертвоприношення Авраама, Вихід з Єгипту та біля гробу Господнього. Вони і досі зберігаються в експозиції Чернівецького обласного музею народної архітектури і побуту.

Найсакральнішим місцем у церкві є вівтар, це саме та частина храму, яка знаходиться за іконостасною стіною. У цьому приміщенні священик здійснює святая святих і приносить безкровну жертву Всевишньому. До вівтаря дозволено входити лише священно- та церковнослужителям. Але на Буковині це правило досить часто порушувалось звичайними

парафіянами. Так, що навіть професор теології о. Т. Тарнавський був змушений повчати місцеву паству у своїх "Проповідах літургічних": *"Цю постанову треба виконувати і в нашій єпархії, щоби залишити ті непристойності, які можна надбати в багатьох наших церквах, що до вівтаря входить хто хоче і поводить там так, як би був у звичайному будинку. Прошу вас для того, любі, не входить від сьогодні до вівтаря під час св. служби, хіба лише з дозволу і благословення священика"* [225, с. 471].

У православній церкві спрямований на схід вівтар символізує Царство Небесне. Це місце показує також божественну природу Христа, яку віруючі не взмозі бачити очами, але переконатися в ній можуть лише через віру. Таке символічне значення вівтаря повинно завжди викликати і підтримувати у віруючих цю живу віру в Спасителя. Відповідно до цих церковних догматів і обладнано вівтарне приміщення [225, с. 471; 206, с. 352].

У багатьох буковинських дерев'яних церквах, збудованих у XIX – на початку XX ст., в південній частині вівтаря міститься невеличка комірчина, яка служить для зберігання богослужбових риз, посуду, книг та іншого культового начиння. Це приміщення, що в більшості старих маленьких дерев'яних церковець краю, як правило, заступалося поодиноким шафою, називається скеофілакіоном або дияконником, чи, зрештою, просто ризницею, оскільки

головним чином служить сховищем для церковних риз.

Отже, внутрішній простір буковинського дерев'яних храмів досліджуваного періоду складався з трьох частин – притвору, нави та вівтаря. Функції кожної з них регламентувалися церковними кано-

нами. Розподіл простору храму між віруючими здійснювався відповідно до канонічних вимог та патріархальних традицій за статевими і віковими ознаками парафіян, а також їх соціальним статусом.

4.2. Церковні канони та народні традиції в опорядженні літургійного простору буковинського храму

Принципи храмового убранства були тісно пов'язані з традицією символічного тлумачення православної літургії. Остаточне оформлення в XIV – XV ст. на православному Сході завершеної вівтарної перегородки призвело до того, що миряни поступово позбулися можливості чути головні молитви і бачити найважливіші дієства літургії, які стали прерогативою духовенства. Прості парафіяни зосереджували своє євхаристичне благочестя на іконах та тих частинах літургії, котрі вони могли бачити чи чути [169, с. 165-168]. Перебуваючи під значним впливом з боку нової літургійної практики XIV ст., пов'язаної з поширенням типікону св. Сави [167, с. 98-102], візантійська система церковного опорядження одержала значний розвиток, в тому числі й на території Молдавського воєводства, складовою частиною якого були тоді й землі Буковини.

Внутрішнє опорядження буковинських дерев'яних храмів середини XIV – початку XX ст. розвивалося

відповідно до літургійних вимог та місцевих традицій. Якихось принципів відмінностей в обладнанні церковних інтер'єрів предметами культу в молдавський та австрійський періоди на Буковині не існувало, а богослужбне начиння різних епох відрізнялось хіба що матеріалом та художньою якістю виконання.

Про обладнання в минулому західної частини церкви – притвору – дізнаємося з інвентарних описів буковинських дерев'яних храмів XIX ст. Так, у притворі церкви Покрови Пресвятої Богородиці у Нових Мамаївцях інвентарним зводом цього храму за 1868 р. зафіксовано велику ікону святої Варвари, образ Діви Марії з її тіткою Єлисаветою, ікони Матері Божої, святої Параскеви та Таємної вечері. Позаду них знаходиться прецесійний хрест із зображенням розп'яття Ісуса Христа, а також образи: Спаситель, Христос Архієрей, Жертвоприношення Авраама, святий Миколай (останні дві старі й ушкоджені), процесійний хрест та три малі ікони [20, арк. 76-77].

А в протоколі канонічної візитації за 1890 рік парафіяльної церкви св. Миколая у Долішніх Станівцях над Черемошем зазначається, що *“въ же-ношнику образы, свечичи и прочие въ добромъ состояніи”* [24, арк. 97].

У багатьох дерев'яних церквах Буковини XVIII – початку ХХ ст. (Дубівці, Купка, Лашківка, Оршівці, Гаврилівці, Митків, Ревна, Біла, Ленківці, Іджешти, Панка, Реваківці, Сторонець-Путилів, Калинівці над Черемошем, Горішній Лукавець, Южинець, Витилівка, Снячів, Зеленив, Кліводин, Шепіт над Сучавою, Михальча, Хлівище та ін.) при західній стіні притвору влаштовано хори на сволоках або стовпах.

Центральний зруб – нава – звичайно поділений на дві умовні частини: крилос чи сідалище та власне наву. У крилосі на невисокому підвищенні перед іконостасом встановлено чотири великі свічники та даскальські пульти (страни) [225, с. 52].

Стіни центральної частини церкви, як правило, прикрашені образами. Під ними вміщували хоругви для процесій та процесійні хрести, тут же знаходилися страни або стільці для відпочинку парафіян. Посередині нави звисає із великої “куполи” панікадило (полікандр), а в її передній частині знаходиться амвон – невеличке підвищення, на якому священик виголошує проповідь (“казане”). Ліворуч від амвона розташовується аналогіон – столик, що використовується для читання Євангелія, проповідування,

а також при здійсненні хрещення, вінчання, водосвячення, причастя та парастасу. На нього зазвичай ставлять Євангеліє і хрест. Праворуч від амвона біля пульта даскала стоїть інший столик – тетрапод або проскінітаріон, на якому покояться храмова ікона та ручний дерев'яний хрест для цілування. А з лівого боку від аналогіона, ближче до північної стіни, розташовано столик для дарів [225, с. 55, 125-130].

Більш повне уявлення про обладнання і прикрашення нави у досліджуваний період дає нам, згадуваний вище, інвентарний звід Покровської церкви у Нових Мамаївцях за 1868 рік. Згідно з цим описом у чоловічнику тамтешнього парафіяльного храму містились ікони Діви Марії з її тіткою Єлизаветою, Різдва Господнього, Бога-Отця (стара і ушкоджена), святителя Миколая, Пресвятої Богородиці, Вознесіння Ісуса Христа (на тетраподі), два малі образи – Спас і Різдво Господнє (на великих капелах), мала ікона Спаса у великому страні, три прецесійні хрести, шість хоругв, а також два металеві та два дерев'яні ліхтарі [20, арк. 76-77].

А в протоколі обстеження парафіяльної церкви св. Миколая у Долішніх Станівцях над Черемошем за 1890 року повідомляється, що *“въ человекнику суть свечичи съ свечками и поставники..., тетраподъ, аналогіонъ, певческіе станы, стол для жертв (приноса) и столик для літіи”* [24, арк. 97].

В окремих церквах Буковини (Сторонець-Путилів, Калинівці над Черемошем, Горішній Лукавець, Зеленів, Михальча, Шепіт над Сучавою) на певній висоті біля північної стіни нави влаштовано дерев'яну казальницю – амвон для виголошення проповідей, що слід віднести на користь західних впливів на православну церкву регіону.

Центральне місце в інтер'єрі православного храму традиційно посідає іконостас. На жаль давніх іконостасів навіть в найдавніших храмах краю не збереглося. Зокрема, у дерев'яній церкві Драгоша в Путні знаходиться іконостас, виготовлений 1780 року. Він має п'ять рядів: преділу, намісний, святковий, апостольський та пророчий [188, с. 10]. Іконостас церкви св. Спиридона у Долишніх Ширівцях (1779 р.), згідно з протоколом канонічної візитації 1876 року, мав лише намісний та апостольський ряди, а святковий та пророчі чини були відсутні [28, арк. 47]. Іконостас з монастирської церкви у Бабино (1752 – 1783 рр.) мав трирядну структуру. В 1785 р. його подарували парафіяльній церкві с. Дубівці [189, с. 20-21]. З трьох рядів складалася іконостасна перегородка в Миколаївській церкві с. Берегомет над Прутом.

Більшою повнотою структури відзначався іконостас Миколаївської церкви у Чернівцях (1748 р.). Він являв собою п'ятиярусну стінку, що складалася з преділи, намісного, святкового, апостольського і

пророчого рядів, композиційно завершених розп'яттям Ісуса Христа з пристоячими [15, арк. 15-16]. Тепер у відбудованій після пожежі 1992 року церкві св. Миколая іконостас складається з чотирьох ярусів. П'ятиярусну структуру мав також іконостас колишньої монастирської церкви у Мамаївцях [189, с. 95].

Для православних дерев'яних храмів Буковини XIX – початку XX ст. характерні іконостаси, що складаються із трьох – церкви у Лашківці (1822 р.), Панці (Клинівці) (1896 – 1900 рр.), чотирьох – церкви у Бурдеї (1827 р.), Старих Мамаївцях, Волоці над Дерелуєю, Бережниці (1871 р.), Кічері (Червоній Діброві) (1876-1882 рр.), Неполоківцях (1873 р.), Конятині (1877 р.), Дихтинці (1877 р.), Довгопіллі (1877 р.), Усть-Путилі (1878 р.), Білій (1881 р.), Миткові (1883 р.), Ревна (1889 р.), Калинівцях над Черемошем (1898 р.), Череші (1898 р.), Йорданештах (1898 р.), Снячеві (1907 р.), Новій Жадіві (1905 р.), Хлівищі (1911 р.) та п'яти ярусів – церкви у Долишньому Городніку, Луковиці, Веренчанці, Долишніх Станівцях над Черемошем (1808 р.), Комарівцях (1812 р.), Селятині (1831 р.), Ленківцях (тепер в межах м. Чернівці) (1881 р.), Сторонці-Путилові (1885 р.), Южинці (1896 р.), Реваківці (1898 р.), Шипоті над Сучавою (1908 р.), Давидівці Новому Зрубі (1910 р.).

Відзначаючи важливе психологічне значення іконостасу та св. образів для духовного піднесення віруючих,

відомий буковинський письменник і церковний діяч протоіерей Ісидор Воробкевич зазначав, що вони *“впливають на духъ и расположенъя молящихся, душа християнская разгревается огнемъ молитвы и в сердце разливается благодатная теплота”* [210, с. 255]. Тому іконостас повинен був органічно поєднувати в собі символіку і мистецтво.

За твердженням австрійського архітектора кінця XIX – початку XX ст. К. А. Ромшторфера, в оздобленні старих буковинських іконостасів досить часто трапляється напівнатуралістично виконаний виноградний орнамент у вигляді стебел з гронами. Прості ж ренесансні форми тут спостерігаються рідко. Зокрема, в такій манері було оздоблено іконостас колишньої монастирської церкви у Ревні (1744 р.), частина якого, очевидно, була взята з більш давнього іконостасу, та іконостас Миколаївської церкви в Кимполунзі (1698 р.). Нерідкими були випадки, коли в більш пізні іконостасні перегородки вміщувалися образи досить давнього походження. За приклад може служити іконостас церкви в с. Мамаївці, де в іконостасній стінці пізнього періоду було вміщено образ, датований 1760 роком. Із супровідного напису до ікони довідуємося, що виконано її *“Матеем Дунаєвським, маляром зі Львова”* [277, с. 432, 452].

На жаль, старовинних іконостасів на Буковині збереглося дуже мало. Через це основна інформація про їх оздоблення і малярське ви-

конання ґрунтується переважно на стислих відомостях архівних документів та інших письмових джерелах. Так, в *“актах обстеження стану Чернівецького протоіерейства”* за 1794 р. зазначалось, що в Троїцькій, Параскевській, Успенській та Миколаївській дерев'яних церквах м. Чернівці *“іконостаси дерев'яні, різблені, добрі”* [16, арк. 8]. Про *“добрі чотири ікони в старому іконостасі”* довідуємося з протоколів канонічної візитації Миколаївської церкви у Драчинцях (1810 р.) за 1869 та 1871 рр. [17, арк. 88, 92] Священик з с. Кадубівці Іларіон Іванович у проповіді з приводу освячення нового іконостасу для церкви в цьому селі повідомляє, що в старому парафіяльному храмі знаходився раніше полотняний іконостас, який придбали ктитори церкви в 1777 р. [71, с. 626] Варто відзначити, що мальований на полотні іконостас був також в церкві св. Миколая у Драчинцях.

Така простота оформлення іконостасних перегородок багато в чому була зумовлена технічною недосконалістю та малими розмірами старих буковинських дерев'яних церков, в яких, за словами священика О. Манастирського, *“о якомъ не будьъ приукрашенію иконостаса или св. престола или жертовника неможъ було и при наилучшой жертволюбивости народа и помыслить, понеже новопрестарани образы и приукрашения, придбани нераз великими жертвами чорнели отъ дыму и спузы за короткий час”* [219, с. 533-

534]. Аналогічні зауваження знаходимо і в протоколах канонічного обстеження церков окружними протоієреями та візитаторами консисторії. Зокрема, у протоколі обстеження церкви св. Миколая у Драчинцях за 1875 рік зазначалось: *“Іконостас такий затертий і чорний від кіптяви свічок, що жодного зображення не можна розрізнити”* [17, арк. 108]. У протоколі візитації церкви Успення Пресвятої Богородиці в Кіцмані за 1808 р. зауважується, що через протікання даху, *“залишений напризволяще під дощем різьблений іконостас почав руйнуватися”* [27, арк. 4]. Лише в 1823 році його було оновлено коштом парафіян [28, арк. 33].

І далеко не кожна громада на початку XIX ст., могла похизуватися так, як парафіяни Миколаївської церкви в Долішніх Станівцях над Черемошем, що в їхньому храмі *“іконостасъ есть совершонъ и малювидло выразне”* [24, арк. 97]. Наприклад, іконостас церкви Різдва Пресвятої Богородиці у Селятині, згідно з протоколом канонічної візитації 1875 р., був *“совсем просто и оутло малованій”* [35, арк. 147].

В оздобленні багатьох буковинських іконостасів XVIII – початку XX ст. (Ревна, Багринівка, Долішній Городнік, Гатна (Дерманешти), Вознесенська церква у Вамі, Берегомет над Прутом, Долішні Станівці над Черемошем, Бурдей, Селятин, Біла, Сторонець-Путилів, Йорданешти, Волока над Дерелуєю, Неполоківці, Горішній Лукавець, Ленківці, Ка-

линівці над Черемошем, Багринешти (Багринівці), Валяві, Комарівці, Корчешти (Корчівці), Южинець, Зеленів, Шепот над Сучавою, Хлівище, Михальча відчутні впливи мистецьких стилів бароко, рококо і класицизму. Але втілено їх переважно у народно-епічній інтерпретації. Особливо яскраво стильові ознаки проявляються у різьбленні колонок, карнизів, рам та воріт. Зокрема, яскравим прикладом вирішення іконостасу в стилі рококо є іконостасна стінка старої монастирської церкви у Ревні. З-поміж інших її вирізняла багата різьба, позолота та добре виконання ікон [278, с. 66].

Деякі іконостаси є показовими прикладами еклектики (Кічера). Зустрічаються подекуди на Буковині й іконостасні стінки простої столярної роботи з дуже стриманим декоративним оздобленням (Долішні Синівці, Буківка, Білка, Панка, Ревна, Нова Жадова, Горбівці).

До характерних рис традиційного оформлення іконостасу слід віднести його поліхромність. Переважають блакитні, темно-червоні, жовті, золотаві, білі та бірюзові тони. Художнє виконання образів іконостасної перегородки – від народно-примітивного до академічного.

За іконостасною стіною знаходиться свята святих храму – вівтар. У центральній частині вівтаря розміщено св. престол, на якому приноситься безкровна жертва і який інколи також називають “вівтарем”. Виконано його у вигляді чотири-

кутного стола із дерева або каменю. Під престолом між східними стовпами, згідно зі звичаями перших християн, вкладаються Св. Мощі. Купляли їх для церков краю за посередництва єпархіального архієрея [225, с. 472-473; 212, с. 258]. Але треба зауважити, що в окремих давніх дерев'яних церквах Буковини св. мощей у престолах не було. Так, парох із с. Ревна Єрофтей Федорович повідомляв до Консисторії 23 лютого (7 березня) 1895 р., що в престолі місцевої старої церкви, яку *“за розпорядженням Консисторії від 1/13 березня 1893 р. нинішнього дня до Слободи-Комарівців відпроваджено”*, не було св. Мощей [38, арк. 24]. Відсутність мощей в престолі може засвідчувати, що храм освячено без особистої участі архієрея.

Верхня дошка престола вкривалася двома покривалами. Нижнє покривало – білого кольору, т.з. срачиця або катасарка символізує плащаницю, якою було обгорнуто тіло Ісуса у гробі. Поверх цієї полотняної сорочки кладеться друге світле покриття, т.з. індітія, що символічно представляла славу Христову, і тому її зазвичай роблять з якнайдорожчої матерії [225, с. 473]. Прикладом може бути нап্রেстьольне покривало із парафіяльної церкви с. Волока над Черемошем. Воно являє собою квадратне полотнище (100 x 100 см) із синього атласу, обшите по периметру жовтою тасьмою. У кутах та в центрі із такої ж тасьми нашито чотирикінечні хрести [132].

На індітію кладеться ілітон – лляна тканина, в яку загорнуто антимінс – полотняну шовкову хустку із зображенням покладання Спасителя у гріб. Її назва перекладається з грецької як замість престолля. Посвячує антимінс архієрей помазанням св. миру і вкладанням у нього часточок св. мощів. Без цього сакрального предмета не можна відправляти літургію [225, с. 473-473].

У церковних документах маємо численні згадки про надання в різні роки церквам краю антимінсів від Радівецького єпископа Якова (церква Св. Арх. Михайла у Долішніх Станівцях над Черемошем, 1746 р.) [18, арк. 1], Радівецького єпископа Досифея Хереску (церква св. Миколая у Чернівцях, 1766, за іншими даними – 1771р. [22, арк. 2, 12], а також церкви у Нових і Старих Мамаївцях, 1765 р.) [20, арк. 5, 9; 19, арк. 2], єпископа Буковини Даниїла Влаховича (церква св. Миколая у Драчинцях, 1810 р. [17, арк. 1] та храм св. Параскеви у Чернівцях, 1812 р.) [22, арк. 2], єпископа Буковини Євгенія Гакмана (церкви Успення Богородиці у Вижниці, 1868 р. [31, арк. 34], Іоана Хрестителя у Старих Мамаївцях, 1864 р. [19, арк. 45], Євангеліста Іоана у Пресекаренях (Просіці), 1837 р.) [21, арк. 63], митрополитів Буковини і Далмації Теофіла Бенделли (церква Успення Богородиці у Ростоках, 1875 р.) [26, арк. 155], Сильвестра Морарю-Андрієвича (церква св. Дмитрія у Кічері, 1882 р.) [232, с. 100].

У 1870 р. Буковинська консисторія видала циркуляр, в якому парафіяльним священикам наказувалося протягом 28 днів замінити старі непридатні антимінси новими. Контроль за виконанням цього розпорядження покладался на окружних благочинних [82, с. 102].

Уявлення про те, як виглядали тогочасні антимінси дає антимінс з церкви у Кічері (тепер Червона Діброва). Він являє собою білу прямокутну хустину із зображенням покладання у гріб тіла Ісуса Христа та чотирьох євангелістів по кутах. У нижній частині полотна в фігурному облямуванні вміщено кириличний напис румунською мовою, з якого довідуємося, що цей антимінс освятив владика Сильвестр для церкви-філіалу св. Дмитрія в селі Кічера 1 жовтня 1882 року. В середині полотна зашито св. мощі, на яких правиться Божественна літургія [232, с. 100].

На самій середині св. престолоа знаходиться кивот – виготовлена із дерева або металу маленька церковця-ковчежець, у якій зберігаються св. дари для причастя хворих, а також агні раніше освячених дарів [225, с. 474; 206, с. 367]. Так, металева дароносиця з парафіяльної церкви с. Череш має вигляд невеличкої церковці, з лицьового боку якої зображено сюжет Таємної вечері, а під ним на гладкій поверхні основи вигравіювано донаційний напис румунською мовою: “*Manole si Magdalena Iliut, 1899*” тобто “*Манолє і Магдаліна Іліуц, 1899*” [135].

Трохи позаду від ковчега поставлено на св. престолі два свічники, срібний напрестольний хрест та св. Євангеліє. Палітурки останнього звичайно оправлено в дорогу матерію і оздоблено сріблом та маленькими образами Ісуса Христа і чотирьох євангелістів. Цю книгу дається вірним для цілування на утрєні та при св. літургії, щоби вони виявляли таким чином честь Ісусу Христу як засновникові Нового заповіту [225, с. 485]. Типовим зразком може бути Євангеліє з парафіяльної церкви с. Волока над Черемошем. Надруковано його 1875 р. у Києво-Печерській Лаврі. Книгу оправлено в чорні шкіряні палітурки, які прикрашені тисненням по краях. У центрі верхньої кришки – штампований з латуні медальйон із зображенням Божої Матері [133].

Нижню частину церковного престолоа обв'язували шнуром, а за престолом розміщували семисвічник.

Біля північної стіни вівтаря міститься жертovníк-проскімідієрул – столик, що служить для приготування св. дарів, які використовуються при найсвятішому дійстві літургії. Покрито його червоним покривалом із лляної або шовкової матерії, щоби показати страждання Ісуса Христа. Посередині жертovníка знаходиться хрест, ліворуч – свічник зі свічкою, а над ним на північній стіні вівтаря висить плащаниця із зображеннях Ісуса Христа. Тут же на проскімідієрулі покоються пом'яники ктиторів і благодійни-

ків церкви – т.з. диптихи, а також начиння, необхідне для приготування причасного хліба та вина: дискос, чаша (піотир), зіздиця, копіє, ложечка (лжиця), губка для часточок дарів. Для покриття дискоса і чаші використовують три покривці, два менші і один великий. Останній називається воздухом-аіром [225, с. 397-400].

В народі існували різні повір'я, пов'язані з окремими культовими предметами. Зокрема, у буковинських гуцулів побутувало повір'я, що для вбивства ведмеда годяться лише освячені кулі, які священник на їх прохання кладе під чашу і читає над ними молитву. Ці кулі виявляють свою силу тільки при повному місяці. При хворобах (зокрема, меланхолії та серцевих захворюваннях) практикувалося читання над хворими молитов з богослужбних книг, яке за певну оплату здійснював священник або даскал [202, с. 82-86].

На східній стіні вівтаря за престолом знаходиться “запрестольний образ”, що зображує звичайно Христа Архієрея на царському троні. Місце це називається горнім, і тут міститься архієрейське сідалище [208, с. 367].

Стіни вівтарного приміщення прибирались іконами, серед яких обов'язково повинні були бути дванадцять образів господських свят. Але треба зауважити, що в деяких старих та новозбудованих церквах краю (наприклад, у Калинівцях над Черемошем [33, арк. 95], Плос-

кій [29, арк. 203-204], Яблониці [32, арк. 209-210], Вижниці [31, арк. 41], Сторонці-Путилові [36, арк. 221]) цих ікон або зовсім не було, або ж кілька із них бракувало, як стверджують візитатори.

Про прикрашення і обладнання вівтарного приміщення у дерев'яних церквах краю в XIX ст. досить змістовну інформацію містять тогочасні інвентарні описи. Так, згідно з інвентарним зводом церкви Покрова Пресвятої Богородиці у Нових Мамаївцях за 1868 р. стіни вівтарного зрубу цього храму прикрашали дванадцять малих празничних ікон, образи Вознесіння Господнього, Усікновення глави Іоанна Хрестителя та св. вмч. Георгія. На горному місці знаходився образ Христа Архієрея, а над св. престолом велика ікона Провидіння. З культового обладнання у вівтарі опис згадує такі предмети: кивот з дерева, в якому зберігаються святі дари, прикрашений карбуванням позолочений потир, срібний дискос, позолочена ложичка, олов'яне копіє, свинцевий потир (старий і ущерблений), великий мідний свічник на дві свічки, мідний свічник, літієр з білого металу, кадильниця з білого металу, чотири срібні лампади, три лампади з білого металу, мідна церковна печатка із зображенням храмової ікони, три великі покривці, сім малих, один покривець із червоного штофу, новий добротний і чистий антимінс в темно-червоному атласному ілітоні, дві дерев'яні шафи, скриня для сві-

чок, велика скриня, мала скринька, хрестильниця та видовбана з дерева посудина для ладану [20, арк. 5, 7, 9, 76- 78].

У інвентарному описі церкви св. Миколая у Чернівцях за 1868 р. разом з іншими культовими речами в приміщенні вівтаря згадується також намальований олійними фарбами на полотні Ісус Христос у гробі. Це зображення знаходилось у вівтарі на стіні [15, арк. 16].

Художній розпис стін у дерев'яних церквах Буковини в XVIII – XIX ст. майже не практикувався. Чи не єдиний давній стінопис із зображенням картини Страшного Суду зберігся у Миколаївській церкві с. Берегомет над Прутом (1786 р.). Виконано його на північній стіні притвору. Це багатофігурна симетрична композиція, на передньому плані якої, у пеклі, маляр помістив шинкарку, засуджуючи таким чином найбільше соціальне зло – пияцтво, за нею зображені розбійники та клятвопорушники, а трохи далі – нечесні ремісники. Розпис відзначається багатоманітністю кольоровою гамою і, на думку дослідників, має багато спільних рис зі стінописом дерев'яної церкви св. Юрія у Дрогобичі [160, с. 82; 141, с. 112]. Окремі розписи стін, що датуються 1793 роком, збереглися також в церкві села Вама.

Внутрішню поверхню стін знову починають розмальовувати в окремих дерев'яних храмах краю під час ремонтних робіт лише з другої половини XIX ст. Так, у 1886 р. було

розмальовано всередині дерев'яну церкву Успення Пресвятої Богородиці (1786 – 1787 рр.) в с. Раранче (Рідківці) поблизу Чернівців [93, с. 322]

В окремих буковинських дерев'яних церквах (наприклад, у Долишніх Синівцях (1802 – 1803 рр.) та в Дорна Кандренах (1863 р.) [199, с. 28] практикувалося також тинькування внутрішньої поверхні стін з наступним їх розписом олійними фарбами.

Суттєво доповнювало художнє оздоблення церковного інтер'єру площинне різьблення гладкої поверхні стін, одвірків, арок-вирізів між навою і притвором та балок для підтримання хорів. Наприклад, площини центрального перекриття Троїцької церкви 1774 р. з Клокучки у Чернівцях (тепер знаходиться у музеї народної архітектури у Львові) було оздоблено двома смужками різьби, які оперізували його по всьому периметру. Причому нижня смуга розташовувалась на зламі стіни, а верхня на переході від основи зрубу до восьмигранника [159, с. 80]. Простію геометричною порізкою прикрашено бруси, що утримують хори в Миколаївській церкві у Сторонці-Путилові, а на парусах церкви св. Дмитрія у Луковиці вирізьблено рівнораменний хрест, опертий на символічне зображення церковної бані, під горизонтальним раменом якого вміщено літери “НК” [206, с. 85]. Різьбленими хрестами та розетками і написами прикрашені також вхідні двері та одвірки в південнобуковинських церквах в Солонці, Якобештах

(до 1938 р. знаходилась в Капу-Ким-пулуй), Морі (громада Босанче), Вамі. А верхній пояс зовнішніх стінах церкви у Долішньому Городніку оздоблено вирізьбленими арками з колонками [178, с. 64-95].

Окрім різьблення дерев'яних деталей інтер'єру, для прикрашення внутрішнього простору церкви застосовувались вироби народного ткацтва та вишивки: покриття тераподів і аналогіонів, рушники, якими прибиралися образи, процесійні хрести та хоругви, хустинки, котрими прикрашаються полікандри та херувіми. Дарування мирянами власноруч витканих чи вишитих речей було своєрідним проявом кон-

тактної магії, засобом їх долучення через жертву до святинь.

Загалом, іконостас, образи та архітектурно-ілюзорне вирішення внутрішнього простору церкви, разом з пожертвуваними для її оздоблення витворами народної творчості, створювали в дерев'яному православному храмі Буковини середини XIV – початку XX ст. відчуття урочистої піднесеності і святості, яке проникало в душі віруючих через візуальне сприйняття. Для успішного вирішення цього завдання духовні власті Буковини залучали кращі мистецькі сили в самому краї і з поза його меж.

Митрополит Сильвестр покровитель митиців

Одвірок церкви у Вамі

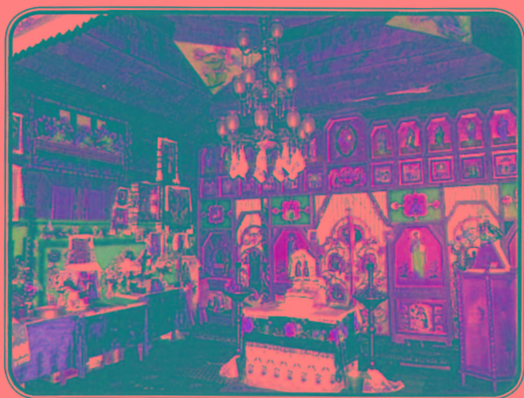
*Одвірок церкви в с. Долишній
Городнік*

Одвірок церкви в Якобештах

Интер'єр Введенської церкви у Путні

*Іконостас Миколаївської церкви в
Чернівцях*

*Іконостас церкви Іоана Предтечі в
Старих Мамаївцях*

Іконостас церкви у Волоці над Дерелуєю

Іконостас церкви в с. Дихтинець

Іконостас церкви в с. Конятин

*Іконостас церкви в с.
Довгопілля*

Іконостас церкви в с. Череш

*Іконостас Вознесенської церкви у
Вамі*

*Іконостас церкви в с. Карапчів
над Черемошем*

Іконостас церкви в с. Комарівці

Іконостас церкви в с. Реваківці

Іконостас церкви в с. Луковиця

Іконостас церкви в с. Южинець

Іконостас церкви в с. Веренчанка

Іконостас церкви в с. Білка

Іконостас церкви в с. Михальча

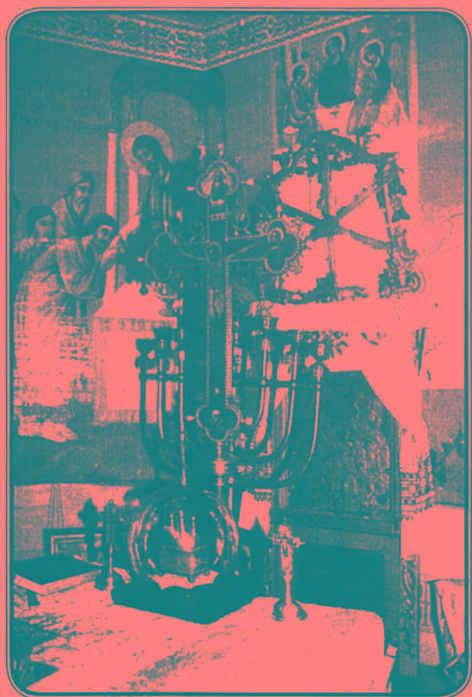

Іконостас церкви в с. Багринівка

Іконостас церкви в с. Дерманешти (Татна)

Престол церкви в с. Комарівці

Сідалище в церкві с. Селятин

Розпис стін церкви у Вамі

Парастас у церкві в Інотештах

Ікона в церкві у Селятині

Іконостас церкви в с. Буківка (Поєнь)

Іконостас церкви в с. Валява

Інтер'єр церкви с. Валява

Іконостас церкви в с. Селятин

*Іконостоас церкви в с. Долішній
Городнік*

Іконостас церкви в с. Берегомет над Прутом

Іконостас церкви в с. Бурдей

Іконостас Введенської церкви в Путні

Іконостас церкви в с. Рогожешти

4.3. Обладнання дерев'яних дзвіниць та його використання в обрядовій практиці Буковини

Дзвіниці буковинських храмів, що зазвичай мали вигляд дво- або, рідше, триярусних веж, служили для розміщення різних за величиною дзвонів, які кріпилися до рухомих балок у верхній частині споруди. Нижня частина дзвіниць служила коморою, у якій зберігали різноманітне церковне майно [239, с. 57-58]. Однак джерела свідчать, що в молдавські часи нижнє приміщення дзвіниці могло при потребі правити також за в'язницю. Так, у часи молдавського воєводи Костянтина Кантеміра (1685 р.) в дзвіниці замикали селян, які не сплатили необхідного податку [222, с. 261]

З джерел відомо, що перші дзвони для південнобуковинських монастирів Воронеж та Путна пожертвував ще у XV ст. молдавський воєвода Штефан Великий (1457 – 1504 рр.) [277, с. 440; 118, с. 8]. Спершу вони були в Молдавській землі досить рідкісним і дорогим явищем. Так, молдавський літописець XVII ст. Г. Уреке свідчить, що коли воєвода Богдан Одноокий здійснив в 1509 р. похід до Польщі і захопив в Рогатині великий дзвін, то подарував його як цінний трофей митрополії в Сучаві [128, с. 68]. Лише кілька століть по тому дзвони в Молдавському воєводстві стали поширеним явищем.

Слід особливо наголосити на тому, що при деяких буковинських парафіяльних церковцях навіть у XIX ст. не було пристойних дерев'яних дзвіниць. Стосувалося це і чотирьох дерев'яних храмів Чернівців. Так, у протоколах обстеження парафій Чернівецького про-

тоієрейства за 1808 р. зазначається, що дзвіниці міських храмів Св. Трійці, св. Параскеви, Успення Пресвятої Богородиці перебувають у несправному стані, а при церкві св. Миколая дзвіниця взагалі не згадана [16, арк. 48]. Натомість у актах канонічної візитації дерев'яної церкви св. Миколая у Чернівцях за 1829 р. повідомляється, що “біля неї знаходиться стара дзвіниця, яку тепер потрібно наново перекрити” [22, арк. 2].

Священик і етнограф з Дорошівців О. Манастирський у своєму дослідженні православних церков краю свідчить, що на Буковині до 70-х рр. XIX ст. дзвіниці при стареньких парафіяльних дерев'яних церковцях “сумний вигляд мали..., або їх і зовсім не було, тільки два або три слупи стирчали біля церкви на якій висіли 2-3 дзвони такі маленькі, що їх звук навіть далеко не чутний був” [219, с. 534].

Інвентарні описи та польові матеріали дають уявлення про речі, які зберігалися в приміщенні дзвіниці. Наприклад, в переліку майна парафії Лужани за 1896 – 1926 рр. зазначено, що окрім двох малих дзвонів в приміщенні дерев'яної дзвіниці (1891 р.) знаходилися: “три мозири до стріляння, пара нош, два ручники до спускання домовини в гріб, дві щітки шерстяні до замітання і обмітання порохів, одна довга драбина, один рускаль та лопата для відкидання снігу” [14, арк. 16]. За твердженням інформаторів, у дзвіницях зберігали також посудину для освячення води, кропило, відра та

залишені поза використанням старі прецесійні речі [53, арк. 3].

Окрім дзвонів на дзвіницях висіли також металеві або дерев'яні штаби – клепальниці чи калатала, в які били маленькими дерев'яними молотками. Як правило їх використовували у страсну п'ятницю та велику суботу, коли не можна було дзвонити [239, с. 57-58].

У монастирях клепала використовували паралельно із дзвонами. Ними скликали на вранішню, обідню чи вечірню службу. За свідченням шведського посла, пастора К. Я. Гільтебрандта (1657 р.), в Молдавському воєводстві, *“коли хочуть повідомити про те, що потрібно йти до церкви, використовують дерев'яне калатало (toaca)”*. *“Вперше я його побачив, – пише він, – на вулиці Менештурулуй, коло Клужа в Трансільванії... Це калатало звисало на ланцюгу посередині церкви. В нього ударяв священник за допомогою дерев'яного молотка. Починав від одного удару, а потім учав биття до дуже частого. Але ця музика не була приємною для вух. Таке я чув потім у Молдові в багатьох місцях; особливо у Яссах та Сучаві”* [85, с. 594]. Залізні клепала (toaca de fier), наприклад, згадуються разом із дзвонами в інвентарних списках майна південнобуковинських монастирів Солка та Гумор за 1785 р. [204, с.168] А дерев'яну клепальницю, за твердженням Т. Білоуса, використовували у ХІХ ст. при церкві св. Миколая у Чернівцях [136, с. 170].

Кількість дзвонів на дзвіницях буковинських церков була неоднаковою. Так, за свідченням протоколів канонічних візитацій 70-80-х рр. ХІХ

ст. на дерев'яній дзвіниці в Долішніх Ширівцях у 1875 р. було, наприклад, чотири дзвони [28, арк. 47], у Берегометі над Сиретом – три (1877 р.) [34, арк. 76], у Калинівцях над Черемошем в 1874 р. – *“три колокола суть в добромъ состоянію, а четвертый наименьший розпуклый”* [33, арк. 83]. У Долішніх Станівцях в 1874 р. акти фіксують шість дзвонів, натомість в 1882 р. там їх залишилося лише п'ять [24, арк. 2, 37].

На відміну від східних регіонів України, на Буковині процес дзвоніння відбувався шляхом розкачування всього дзвону, який був закріплений на балці, а не його язика. Приводився дзвін у дію за допомогою “воловода” – товстої пенькової вірьовки [239, с. 58]. Тлумачення літургійного значення церковного дзвоніння знаходимо в “Літургії православно-східної церкви” священника кафедральної церкви в Чернівцях д-ра К. Бринзана. Він пише, що церковний подзвін є голо-сом Божим, який оповіщає віруючих про найважливіші моменти церковної відправи, а також про смерть ближнього та інші важливі події, закликаючи православних християн до спільної молитви [208, с. 416-417].

Варто відзначити, що з церковними дзвонами в українського та східнороманського населення Буковини пов'язано багато повір'їв та переказів. Наприклад, руснаки з передгір'я та рівнинної зони переконані, що скоро вийде заміж та дівчина, яка одразу ж після освячення паски схопиться за дзвін і в нього задзвонить [202, с. 61]. У Буковинських Карпатах теж кожен поспішав першим задзвонити Великоднього дня. За словами відомого до-

слідника традиційної гуцулів проф. Р. Ф. Кайндля, буковинські горяни вірили, що того, кому це вдасться, не болітимуть руки від роботи у наступному році, а щастя обдаровуватиме його з такою щедрістю, як лине поміж горами церковний подзвін. Тому під час Великодніх свят дзвони там майже не стихають, а люди настільки міцно пов'язують Великдень із дзвонами, що чують їх гудіння навіть на місці знесених церков. Наприклад, вони стверджують, що Великодньої неділі лунають дзвони монастиря, який стояв колись на межі громад Плоска та Сергії, там, де потік Лостун впадає у Путилівку. *“Ченці цієї гірської обителі вели аморальне життя, тому монастир ліквідували а церкву знесли. Один із монастирських дзвонів було закопано там, де стояв монастир і він дзвонить по сей день кожної Великодньої неділі”* [267, с. 281].

Буковинські руснаки приписували дзвонам і певні магічні властивості. До прикладу, щоб знешкодити злодія селянин поспішав якомога скоріше до дзвіниці, обмивав церковні дзвони свяченою водою і натирав їх часником. Він був переконаний, що коли у такі дзвони задзвонити, злодій, який ще не покинув меж села, не зможе більше їх переступити і його буде легко впіймати [193, с. 42-43]. У румунського населення краю існувало повір'я, що церковний подзвін відганяє градові хмари.

Разом із дзвонами у великі релігійні свята, особливо на Великдень та Водохреща, а також під час освячення новоспоруджених та відремонтованих церков на церковному подвір'ї стріляли із мортирок (мозирі, музгирі,

музгери), які зазвичай, як було сказано вище, зберігалися в дзвіницях [215, с. 472-474]. За свідченням священика і етнографа з Конятина о. Василя Козарищука в Буковинських Карпатах наприкінці XIX ст. під час Пасхи, у відповідь на вигук священика *“Христос Воскрес!”* – лунають *“выстрелы изъ ружей кресовъ-пушекъ и мортирей. Везде раздаются и розлагаются выстрелы, а звон колоколов ударяет громким отголосом о скали и виститъ оставшимся на страже, в хатах воскресене Христово. Дзвон колоколовъ на Великдень продовжується цилихъ двое сутокъ”* [209, с. 606, 609]. За свідченням інформаторів мортира-музгир являла собою невелику залізну гарматку 25 см заввишки при діаметрі 15 см.. Стріляли з неї, приклавши до запального отвору розжарений на вогнищі металевий прут з гачком – “піку”. На Великдень таке салютування здійснювалося тричі. Наступного дня, у світлий понеділок, подібне стріляння з музгирів відбувалося також під час освячення гробів на сільському цвинтарі”.

Отже, церковні канони та народні традиції знайшли досить яскравий прояв в опорядженні культових споруд Буковини. Обладнували церкви всередині відповідно до літургійних вимог. За ступенем декоративного навантаження центральне місце в інтер'єрі буковинських дерев'яних православних храмів середини XIV – початку XIX ст. традиційно посідає іконостас. Його структура, формотворчі принципи, художнє оформлення і архітектурно-різьбярське вирішення завжди підпорядковувались загальним тенденціям розвитку мистецьких стилів та історичних епох.

Буковинські іконостаси досліджуваного періоду були дво-, чотири- або п'ятиярусні. Верхня частина давніх іконостасів малювалася, як правило, на полотні, а нижній ряд вирізався на дереві.

Для буковинських храмів ХІХ – початку ХХ ст. характерні іконостаси, що склалися з трьох, чотирьох та п'яти ярусів. Народні традиції проявилися у виготовленні конструктивної основи іконостасів (наклеюванні полотна на основу зрубу та прикріплення до цієї основи різьблених обрамлюючих деталей), народною творчою манерою трансформації професійних стилів (ренесансу, бароко, рококо та класицизму). Особливо яскраво це проявилось у різьбленні колонок, карнизів, рам та воріт. Окремі іконостаси є зразками еклектики. Зустрічаються на Буковині в цей період й іконостаси простої столярної роботи з дуже стриманим декоративним оздобленням. Стіни в буковинських дерев'яних церквах майже до кінця ХІХ ст. не розписувалися і не фарбувалися. Подекуди їхній верхній пояс оздоблювали різьбленням, а нижню частину стін прикрашали іконами, процесійними хрестами та хоругвами різної сюжетної композиції, розмірів та якості виконання. Окремі з них мали донаційні написи. Лише в деяких церквах ХVІІІ ст. зустрічаються поодинокі розписи стін. Літургійне обладнання інтер'єру складалося з престолу та належної до нього утварі, жертovníка, тетрапода, аналогіона, странів для співаків, сидалищ, казальниці, свічників, ручних і нап্রেстьольних хрестів, панікадил, ікон, процесійних речей, столиків для літії і дарів, тощо. Окрім того, для

опорядження церков та здійснення релігійних відправ використовувались дорогі тканини (катапітасми, плащаниці, покровці, воздухи, покриття для престолу тощо). Парафіяни жертвували до церкви предмети народного декоративного мистецтва (ткані рушники, верені). Рушниками облямовувалися кіоти образів, процесійні речі, аналої, тощо. Це було своєрідним проявом контактної магії, засобом долучення через жертву до святинь.

Усі ці мистецьки оздоблені предмети разом з іконостасом, образами та архітектурним вирішенням внутрішнього простору церкви сприяли психологічному долученню вірних до духовності. Для оздоблення церков духовні власті Буковини залучали кращі мистецькі сили як в самому краї, так і з-поза його меж.

Відповідна планувально-просторова організація та внутрішнє обладнання буковинських дерев'яних дзвіниць визначалися функціональним призначенням цих споруд та естетичними запитами населення. Нижня частина дзвіниці служила коморою для зберігання різного церковного майна, а верхня – для розміщення дзвонів. Під час релігійних відправ дзвони відігравали важливу літургійну роль. Їх кількість залежала від економічних можливостей патрона чи громади. Сільське населення Буковини нерідко приписувало дзвонам певні магічні властивості. У страсні дні замість останніх використовували клепало. У багатьох громадах краю під час великих релігійних свят разом з дзвонінням практикувалося також стріляння з мортир.

ВИСНОВКИ

Православна дерев'яна культова архітектура Буковини середини XIV – початку XX ст. є яскравим виразником світоглядних уявлень українського та східнороманського (молдавського, румунського) населення краю. У практиці спорудження та утримання буковинських дерев'яних культових споруд, а також у їх формотворенні та опорядженні присутні взаємовпливи як церковно-канонічних, законодавчих регламентацій, так і обрядово-ритуальних народних традицій. У закономірностях становлення та розвитку церковного будівництва чітко простежується синтез християнських і традиційних світоглядних уявлень буковинців.

Найвиразніше подібність канонічного та традиційного проявилася у виборі місця під будову, його освяченні, покладанні в основу майбутньої культової споруди наріжного каменю, вкладенні при закладці підвалин будівельної жертви, вивершенні будівлі та освяченні престолу і стін церкви.

При всій символічній тотожності обумовлюючих факторів, щодо обрання місця як під храм, так і під житло, перевага надавалася підвищений ділянці, що в християнстві символізує сакральні гори – Сіон, Елеон. У свою чергу народна традиція намагалася збільшити сакральність будівельної ділянки шляхом розташування храму в центрі поселення.

Обряд попередньої перевірки сакральної придатності місця під спорудження церкви, характерний для будівництва житла тут – відсутній. У церковному будівництві цей акт було замінено обрядом очищення місця від нечистої сили і злих духів шляхом його освячення та встановлення хреста. Обряд благословення місця під храм, закладення наріжного каменю його основи, а також освячення новозбудованої церковної споруди був платним і здійснювався владикою або уповноваженим ним священноієреєм.

Етап вивершення покрівлі храму визначався сворідними благопобажаннями, оформленим встановленням на його покрівлі чи банях освячених символів християнства – кованих хрестів.

За нормативну основу спорудження, утримання та реставрації дерев'яних культових споруд Буковини впродовж XV – останньої чверті XVIII ст. слугувало візантійське ктиторське право часів імператора Юстиніана, нормативно оформлене цілим рядом законодавчих актів молдавських воєвод. Наприкінці XVIII ст. воно було трансформовано австрійською владою в оформлену цісарським регламентом інституцію церковного патронату. Це привело до часткової залежності процесу будівництва та утримання церков на Буковині від світських землевласників та Буковинського православного релігійного фонду, що був утворений з церковно-монастирських володінь і перебував під безпосереднім

патронатом цісаря.

Збереження та відтворення архаїчних зразків дерев'яного культового будівництва Буковини визначалося традиційними прийомами спорудження храмів за подібністю до давніших зразків, що існували або в самому краї, або за його межами.

Планова структура дерев'яних церков краю пройшла тривалий шлях розвитку від дводільних храмів XIV ст. до тридільних культових споруд XVI – початку XX ст. Вертикальний розвиток храму йшов у напрямі зростання висоти внутрішнього простору: в одних зразках за рахунок збільшення висоти стін і перекриття об'єму куполом, в інших через збільшення ярусності шляхом заломів, а також відмови від низьких архаїчних форм безкупольного храму.

Канонічні вимоги обумовлювали тридільність внутрішнього простору церковних споруд XV – початку XX ст., що складалися з вівтаря, нави і притвору (у більш ранніх будівлях притвор був відсутній). Відповідно до канонів та патріархальних традицій літургійний простір храму поділявся за статево-віковими ознаками та соціальним статусом парафіян.

Провідна роль в канонічному упорядженні храму належала іконостасу, який відігравав інтегруючу і диференціюючу символічну роль під час євхаристичного богослужіння. Специфіка буковинських храмів проявилася в співіснуванні дво- три- та п'ятирядних іконостасів, а також у фактах порушення канонічних приписів у розміщенні в їхніх рядах релігійних сюжетів.

Народні традиції знайшли свій вияв у виготовленні конструктивної основи іконостасів буковинських церков. Зокрема, у побутуванні наклеєної на стіну зрубу полотняної основи для розписів та оздоблення її різьбленими деталями облямування іконостасних образів.

Народною манерою позначена трансформація професійних мистецьких стилів (ренесансу, бароко, рококо, класицизму) у різьбленні рам, воріт, профільованих карнизів іконостасу.

В інтер'єрі дерев'яного храму співіснують і взаємодіють предмети літургійного обладнання та дарчі речі парафіян.

Розпис стін в дерев'яних церквах Буковини майже до кінця XIX ст. не практикувався, це ж стосується і їх фарбування. Певного поширення в храмах набуло оздоблення верхнього поясу стін та одвірків різьбленням.

Літургійне обладнання церкви складалося зі св. престолу та належного до нього обладнання, жертовника, аналогіона, тетрапода, столика для літії, стола для дарів, даскальських пультів, сідалищ, свічників, образів, панікадил, процесійних речей, тощо.

Для опорядження літургійного простору та здійснення релігійних

відправ практикувалося широке використання дорогих шитих тканин (катапітасми, плащаниці, покровці, воздухи, покриття для престолу).

З літургійними речами взаємодіють твори народного декоративно-прикладного мистецтва, включені в храмовий комплекс як пожертви парафіян (ткані рушники, хустинки, верені). Облямовуючи або покриваючи сакральні предмети, вони набувають магічного значення, виступаючи зв'язуючою ланкою жертводавця зі святинею.

Усі ці мистецьки оздоблені предмети разом з іконостасом, образами та архітектурним вирішенням внутрішнього простору церкви служать засобом психологічного впливу на віруючих, створення у них почуття високої духовності. Для художнього оздоблення церков залучалися кращі майстри живопису як з Буковини, так і з-поза її меж.

Відповідна планувально-просторова організація та внутрішнє обладнання дерев'яних церковних дзвіниць краю визначалися функціональним призначенням цих споруд та естетичними запитами населення. Нижня частина дзвіниці служила коморою для зберігання різного церковного майна, а на верхньому ярусі розміщували дзвони. Під час релігійних відправ дзвони відігравали важливу літургійну роль. Кількість дзвонів залежала від економічних можливостей патрона чи громади, які займалися їх постачанням. Сільські жителі Буковини приписували дзвонам певні магічні властивості. Зокрема, вони вважалися ефективним засобом проти грози і граду. Паралельно з дзвонами, у страсні дні, замість них в парафіях та монастирях використовували залізне або дерев'яне клепало. Під час великих релігійних свят та урочистих подій в багатьох громадах краю практикувалося стріляння з мортир.

Загалом, буковинське дерев'яне культове зодчество середини XIV – початку XX ст. виступає монументальним витвором духовності українського та східнороманського населення краю, що поєднав в собі професійно-сакральні та традиційно-профанні аспекти народної культури, репрезентованої буковинцями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

1. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). – Ф. 1. Окружне управління Буковини. – Оп. 5. – Спр. 108. Листування з Галицьким губернаторством та Сучавським окружним комісаріатом про дозвіл жителям громади Молдавський Кимполунг побудувати дерев'яну церкву. – 3 арк.
2. ДАЧО. – Ф. 3. Крайове управління Буковини. – Оп. 2. – Спр. 5144. Кошториси, звіти про будівництво церкви в Барбівцях за 1864 – 1877 рр. – 80 арк.
3. ДАЧО. – Ф. 3. Крайове управління Буковини. – Оп. 2. – Спр. 5146. Справа про будівництво церков Буковини за 1864 – 1867 рр. – 82 арк.
4. ДАЧО. – Ф. 3. Крайове управління Буковини. – Оп. 2. – Спр. 9920. Листування про ремонт церков Буковини за 1888 р. – 131 арк.
5. ДАЧО. – Ф. 3. Крайове управління Буковини. – Оп. 2. – Спр. 9930. Листування з Радівецьким повітовим управлінням і технічним відділом м. Чернівців про будівництво дзвіниці в парафії Шепот за 1874 – 1875 рр. – 4 арк.
6. ДАЧО. – Ф. 3. Крайове управління Буковини. – Оп. 2. – Спр. 10955. Справа про будівництво церкви та дзвіниці в громаді Міговени, акти, кошториси, плани за 1885 р. – 243 арк.
7. ДАЧО. – Ф. 3. Крайове управління Буковини. – Оп. 2. – Спр. 10964. Кошториси, акти про встановлення іконостасу в Стражі за 1877 р. – 48 арк.
8. ДАЧО. – Ф. 3. Крайове управління Буковини. – Оп. 2. – Спр. 12319. Листування з Радівецьким повітовим управлінням про страхування церков від пожежі за 1881 р. – 6 арк.
9. ДАЧО. – Ф. 3. Крайове управління Буковини. – Оп. 2. – Спр. 12329. Листування інженера Лукасевича з краєвою адміністрацією з приводу виплати йому грошей за відрядження. – 16 арк.
10. ДАЧО. – Ф. 3. Крайове управління Буковини. – Оп. 2. – Спр. 12624. Прохання поміщика Д. Рейзена про внесення його до списків церковних патронів Буковини за 1882 р. – 2 арк.
11. ДАЧО. – Ф. 4 с. ч. Чернівецьке повітове управління. – Оп. 2. – Спр. 23. План, кошториси та звіти про будівництво церкви в Ленківцях. – 100 арк.
12. ДАЧО. – Ф. 20. Сторожинецьке повітове управління. – Оп. 3 – Спр. 3. Ситуаційний план розташування земельних ділянок і шляхів в громаді Ропча Сторожинецького повіту за 1940 р. – 2 арк.
13. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 1. – Спр. 1654. Інвентарний опис церкви в Селятині за 1877 – 1927 рр. – 28 арк.

14. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 1. – Спр. 1680. Інвентарний опис майна церковної парафії Лужани за 1896 – 1926 рр. – 28 арк.
15. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 2. – Спр. 1671. Інвентарний опис церкви св. Миколая в Чернівцях за 1868 – 1910 рр. – 25 арк.
16. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 420. Акти обстеження стану Чернівецького протоієрейства за 1792 – 1808 рр. – 59 арк.
17. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 448. Акти обстеження церкви в Драчинцях за 1824 – 1886 рр. – 154 арк.
18. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 454. Акти обстеження церковної парафії Нижні Станівці за 1824 – 1877 рр. – 144 арк.
19. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 478. Акти обстеження церкви в Старих Мамаївцях за 1825 – 1873 рр. – 81 арк.
20. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 481. Акти обстеження та інвентарний опис церкви в Нових Мамаївцях за 1824 – 1873 рр. – 100 арк.
21. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 503. Акти обстеження церкви в Присакаренах за 1825 – 1886 рр. – 147 арк.
22. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 562. Акти обстеження церкви св. Миколая в Чернівцях за 1826 – 1872 рр. – 61 арк.
23. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 577. Акти обстеження церкви св. Параскеви в Чернівцях за 1826 – 1843 рр. – 33 арк.
24. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 673. Акти обстеження стану церкви парафії Нижні Станівці за 1875 – 1898 рр. – 174 арк.
25. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 1780. Справа про побудову, обстеження і ремонт церкви у Виженці за 1785 – 1892 рр. – 74 арк.
26. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 1. – Спр. 1789. Акти обстеження церкви в Ростоках за 1794 – 1882 рр. – 182 арк.
27. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 1795. Акти обстеження церкви в Кіцмані за 1801 – 1877 рр. – 108 арк.
28. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. – 1802. Акти обстеження церкви в Долішніх Ширівцях за 1803 – 1894 рр. – 73 арк.
29. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 1833. Акти обстеження церкви в Плоскій за 1874 – 1891 рр. – 205 арк.
30. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 1844. Акти обстеження церкви в Сергіях за 1869 – 1877 рр. – 167 арк.
31. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 1874. Акти

- обстеження церкви у Вижниці за 1868 – 1886 рр. – 130 арк.
32. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 1877. Справа про побудову і обстеження церкви в Яблониці за 1869 – 1888 рр. – 222 арк.
33. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 1882. Акти обстеження церкви в Калинештах над Черемошем за 1826 – 1897 рр. – 111 арк.
34. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 1898. Акти обстеження церкви в Берегометі над Сіретом за 1827 – 1891 рр. – 111 арк.
35. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 1986. Акти обстеження парафії Селятин за 1827 – 1828 рр. – 180 арк.
36. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 1991. Акти обстеження церкви в Путилі за 1864 – 1894 рр. – 256 арк.
37. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 2139. Листування з консисторією з приводу будівництва церкви в Нових Бросківцях. – 36 арк.
38. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 2143. Акти обстеження парафії Ревна. – 103 арк.
39. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 3. – Спр. 3228. Акти обстеження і інвентарний опис церкви в Драчинцях за 1889 – 1939 рр. – 76 арк.
40. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 4. – Спр. 19. Вказівка єпископа Буковини від 1 грудня 1813 року протоієрею Черемоському про реквізицію австрійськими чиновниками золотих і срібних виробів. – 3 арк.
41. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 4. – Спр. 69. Вказівка єпископії Буковини від 1 вересня 1787 р. протоієрейству Сучавському про щорічну чотирикратну візитацію парафіяльних церков. – 2 арк.
42. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 4. – Спр. 154. Оголошення Галицького губернаторства про заборону дзвонити в церковні дзвони під час грози. – 4 арк.
43. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 4. – Спр. 562. Оголошення і рекомендація єпископа Влаховича Даниїла церковним громадам майстра по виготовленню іконостасів Йосифа Штайнхаузера. – 2 арк.
44. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 4. – Спр. 582. Прохання хотинського протоієрея про освячення нових церков за 1789 р. – 18 арк.
45. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 4. – Спр. 778. Листування з парафією громади Нижні Станівці про ремонт церкви за 1798 р. – 3 арк.
46. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 4. – Спр. 836. Перелік

- вкраденого церковного майна в с. Кисилів за 1798 р. – 8 арк.
47. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 4. – Спр. 837. Донесення священика Леонтія Ніколаєвича з церкви Параскеви в Чернівцях про крадіжку церковних речей. – 1 арк.
48. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 4. – Спр. 838. Донесення про крадіжку церковного майна в с. Молодії та Вікові. – 13 арк.
49. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – Оп. 4. – Спр. 1201. Вказівка священикам Буковини про заборону купляти книги за кордоном за 1780 р. – 1 арк.
50. ДАЧО. – Ф. 320. Митрополія Буковини. – О. 4. – Спр. 1210. Вказівка церковним парафіям про купівлю церковних книг в друкарні Екхарда в Чернівцях. – 2 арк.
51. Науковий архів Чернівецького музею народної архітектури і побуту (далі НА ЧМНАП). – Н.Ф. – Гудченко З.С., Демченко В.В., Мышенкова Т.И., Хохол Ю.Ф. Обследование и фиксация памятников народной архитектуры в сёлах зон пригорья и гор Черновицкой области: Хоздоговор. – К.: Научно-исследовательский институт теории, истории и перспективных проблем светской архитектуры в городе Киеве, 1980. – 133 с.
52. НА ЧМНАП. – Н.Ф. – Звіти про етнографічні експедиції в села Сторожинецького району Чернівецької області за 1980 р. – 23 арк.
53. НА ЧМНАП. – Н.Ф. – Звіти про етнографічні експедиції в села Кіцманського району Чернівецької області за 1998 р. – 37 арк.
54. НА ЧМНАП. – Н.Ф. – Звіти про етнографічні експедиції в села Кіцманського району Чернівецької області за 1994 р. – 38 арк.
55. НА ЧМНАП. – Н.Ф. – Звіти про етнографічні експедиції в села Путильського району Чернівецької області за 1994 р. – 20 арк.
- Опубліковані джерела
56. Буковински Въдомости. – 1895. – 24 лютого (8 марта).
57. Буковински Въдомости. – 1895. – 12 (24) марта.
58. Буковински Въдомости. – 1895. – 16 (28) апреля.
59. Буковински Въдомости. – 1895. – 25 июня (7 июля).
60. Буковински Въдомости. – 1897. – 2 (14) февраля.
61. Буковински Въдомости. – 1897. – 13 (26) октября.
62. Буковински Въдомости. – 1897. – 26 октября (7 ноября).
63. Буковински Въдомости. – 1897. – 14 (26) декабря.
64. Галіп Т. З моїх споминів // Буковинський журнал. – [Чернівці], 1994. – Ч. 1-2. – С. 152-179.
65. Де-Витте Е. Буковина и Галичина. Путевые впечатления (с историческими

- очерками). Лето 1903 г. – К.: Типо-литография Т. Г. Мейнандера, 1904. – 249 с.
66. Звідомлене з діяльності Товариства руских православних священників на Буковині за час від 19 червня (2 липня) 1906 р. до 1 (14) мая 1914. – Чернівці: З друкарні товариства “Руська Рада” в Чернівцях, 1914. – 67 с.
67. Кельсиев В. Галичина и Молдавия. Путевые письма. – СПб.: Печатня В. Головина, 1868. – 351 с.
68. Кантемир Д. Описание Молдавии. – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1973. – XXVIII, 218 с.
69. Наука при случайности посвящения “Звона святого православія” въ сель Паранчи на Буковинъ держана ставрофоромъ Исидоромъ Воробкевичемъ въ присутствии Его Преосвященства, Митрополита Буковины і Далмаціѣ Киръ Сильвестра 15 августа 1888 г. // Candela. Foaie bisericeasca-literara. Anul 1898. – Cernăuți: Societatea tipografica bucovineană, 1898. – P. 326-335.
70. Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима, епископа Далматинско-Истрийского. – М.: Издательство “Отчий дом”, 2001. – Т. I. – 649 с.
71. Слово при освященію иконостаса. Написалъ Иларионъ Ивановичъ парохъ въ Кадовбищу // Candela. Foaie bisericeasca-literara. Anul 1902. – Cernăuți: Societatea tipografica bucovineană, 1902. – P. 26-27.
72. Сплени Г. фон. Опис Буковини / Пер. з нім., передмова і коментар О.Д. Огуя., М.М. Сайка. – Чернівці: Рута, 1995. – 110 с.
73. Споконвічна українська земля: Збірник документів і матеріалів. – Ужгород: Карпати, 1990. – 467 с.
74. Фоаеа Ордінчіунілор Конскторіулуй епіскопал ін требіле бісерічештіале Діечесеі Буковіней. Анул 1868. – Чернѣуці: Ку тіпаріул луі Рудолф Екхардт, 1868. – 100 п.
75. Фоаеа Ордінчіунілор Конскторіулуй епіскопал ін требіле бісерічештіале Діечесеі Буковіней. Анул 1869. – Чернѣуці: Ку тіпаріул луі Рудолф Екхардт, 1869. – 138 п.
76. Фоаеа Ордінчіунілор Конскторіулуй епіскопал ін требіле бісерічештіале Діечесеі Буковіней. Анул 1870. – Чернѣуці: Ку тіпаріул луі Рудолф Екхардт, 1870. – 56 п.
77. Фоаеа Ордінчіунілор Конскторіулуй епіскопал ін требіле бісерічештіале Діечесеі Буковіней. Анул 1872. – Чернѣуці: Ку тіпаріул луі Рудолф Екхардт, 1872. – 56 п.
78. Anuarul Archidiecezei ortodoxe-orientale a Bucovinei pe anul 1926. – Cernăuți: Editura Consiliului eparhial ortodoxe al Bucovinei. Tipografia

- Mitropolitul Silvestru, 1926. – 124 p.
79. Aus dem Jahresberichte Mittheilungen der k.k. Central Commission // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums, 1897. – Czernowitz Buchdruckerei H. Czopp, 1897. – S. 87-89.
80. Aus dem Jahresberichte Mittheilungen der k.k. Central Commission // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums, 1899. – Czernowitz: Buchdruckerei H. Czopp, 1899. – S. 104-105.
81. Aus dem Jahresberichte Mittheilungen der k.k. Central Commission // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums, 1900. – Czernowitz: Buchdruckerei H. Czopp, 1900. – S. 120-123.
82. Balan T. Documente Bucovinene. – Cernăuți: Editura consiliului eparhial al Mitropolie Bucovinei. "Glasul Bucovinei", 1937. – Vol. III. – 254 p.
83. Balan T. Documente Bucovinene. – Cernăuți: Editura Mitropolie Bucovinei, 1938. – Vol. IV. – 299 p.
84. Calatori străini despre Țările Române. – București: Editura științifică, 1968. – Vol. I. – 586 p.
85. Calatori străini despre Țările Române. – București: Editura științifică, 1973. – Vol. V. – 700 p.
86. Calatori străini despre Țările Române. – București: Editura științifică, 1983. – Vol. VIII. – 689 p.
87. Calatori străini despre Țările Române. – București: Editura Academiei Romane, 1997. – Vol. IX. – 703 p.
88. Carte rominiască de învățătură. – București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1961. – 431 p.
89. Costin M. Letopisețul Țerei Moldovei cu notițe lexicografice. – București: Editura Lăbrăriei cococu & Comp., 1896. – 176 p.
90. Costin N. Letopisețul Țării Moldovei dela zidirea lumea până la 1601. – București: Editie cu o introducere de Ioan St. Petre, 1942. – 664 p.
91. Cronică // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1884. – Cernăuți: Tipografia arhiepiscopala, 1884. – P. 664-666.
92. Cronică // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1888. – Cernăuți: Tipografia arhiepiscopala, 1888. – P. 650-661.
93. Cronică // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1889. – Cernăuți: Tipografia arhiepiscopala, 1889. – P. 316-324, 659-670.
94. Cronică // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1890. – Cernăuți: Tipo-și litografia concesiunată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici în Cernăuți, 1890. – P. 404-408.
95. Cronică // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1898. – Cernăuți: Societatea tipografică bucovineană, 1898. – P. 122-127, 345-348, 411-412, 525-526.

- 96.Cronică // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1899. – Cernăuți: Societatea tipografică bucovineană, 1899. – P. 200-208, 823-832.
- 97.Cronică // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1901. – Cernăuți: Societatea tipografică bucovineană, 1901. – P. 661-668, 849-860.
- 98.Cronică // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1902. – Cernăuți: Societatea tipografică bucovineană, 1902. – P. 649-650.
- 99.Cronică // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1903. – Cernăuți: Societatea tipografică bucovineană, 1903. – P. 65-72.
100. Documentele lui Ștefan cel Mare / Publ. de I. Bogdan.– București: Socec. & Co, 1913. – Vol. 1. – XLVI, 518 p.
101. Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare/ Publicate de M.Costăchescu. – Iași: Viața Românească S.A., 1931. – Vol. I. – XXXV, 557 p.
102. Documente privitoare la istoria Românilor 1750 – 1818 / Culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. – București: Din Stabilementul în Artel Grafice Socecu. Sander & Teclu, 1876. – Vol. II. – 512 p.
103. Documente româniei historice. A. Moldova. – București: Editura Academiei Republicii socialiste Romania, 1976. – Vol. II. – 647 p.
104. Foaie Ordinăciunilor Consistoriului arhiepiscopesc în afacerile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1883. – Cernăuți: Tipografia arhiepiscopala, 1884. – 149 p.
105. Foaie Ordinăciunilor Consistoriului arhiepiscopesc în afacerile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1889. – Cernăuți: Tipografia arhiepiscopala, 1890. – 108 p.
106. Foaie Ordinăciunilor Consistoriului arhiepiscopesc în afacerile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1897. – Cernăuți: Tipografia universitară c.r. Rudolf Eckhardt, 1898. – 104 p.
107. Foaie Ordinăciunilor Consistoriului arhiepiscopesc în afacerile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1899. – Cernăuți: Tipo-și litografia concesiunată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici, 1900. – 128 p.
108. Foaie Ordinăciunilor Consistoriului arhiepiscopesc în afacerile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1900. – Cernăuți: Societatea tipografică bucovineană, 1901. – 128 p.
109. Foaie Ordinăciunilor Consistoriului arhiepiscopesc în afacerile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1901. – Cernăuți: Tipo-și litografia concesiunată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici, 1902. – 81 p.
110. Foaie Ordinăciunilor Consistoriului arhiepiscopesc în afacerile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1902. – Cernăuți: Tipo-și litografia concesiunată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici, 1903. – 136 p.
111. Foaie Ordinăciunilor Consistoriului arhiepiscopesc în afacerile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1906. – Cernăuți: Tipo-și

- litografia concesiunată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici, 1907. – 84 p.
112. Foaia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacerile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1908. – Cernauti: Tipo-și litografia concesiunată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici, 1909. – 130 p.
113. Foaia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacerile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1909. – Cernauti: Tipo-și litografia concesiunată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici, 1910. – 92 p.
114. Foia Ordinăciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacerile Archidiecezei ortodoxe-orientale a Bucovinei. Anul 1916. – Cernăuți: Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1929. – 50 p.
115. German I, arhiepiscopul Constantinopolului, st. Tălcuirea Sfintei Liturgii. – Craiova: Editura Mitropolia Olteniei, 2005. – 131 p.
116. Kalender Termin- und Vormerkbuch Wohnungs- Anzeiger. Schematismus, Verzeichnis der protokollierten Firmen, Sowie Handels- und gewerbe- Adressen. 1900. – Czernowitz: Bukowiner Vereinsdruckerei, 1899. – 259 s.
117. Neale A. Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey. – London: Longman, 1818. – 175 p.
118. Neculce I. O sama de cuvinte // Portret in cronica: Ștefan cel Mare și Sfant (1504-2004). – Suceava, 2004. – P. 99-103
119. Normalien der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese von 1777 – 1886 / Zusammengestellt und redigit infolge des Bukowinaer gr.-or. Erzbischoflichen Consistoriums vom 13/25 Marz 1886 ad Nr. 726 vom Consistorial-Rath Myron M. Calinescu. – Czernowitz: Verl. des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1887. – Bd. I. – 562 s.
120. Polek J. Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801. in alphabetischer Darstellung. Nach einer amtlichen Denkschrift herausgegeben von Dr. J. Polek. – Czernowitz: Bukowinaer Vereinsdruckerei, 1908. – 75 s.
121. Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1878. – Cernowitz: Verlage des griechisch-orientalen erzbisch. Consist. s.a., 1878. – 148 s.
122. Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1896. – Cernowitz: Verl. des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1896. – 169 s.
123. Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1903. – Cernowitz: Verlage des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1903. – 215 s.
124. Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1904. – Cernowitz: Verlage des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1904. – 222 s.
125. Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1908. – Cernowitz: Verlage des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1908. – 216 s.
126. Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1912. – Cernowitz: Verlage des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1912. – 147 s.

127. Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1914. – Cernowitz: im Verlage des gr. or. erzbischoflichen Consistoriums s.a., 1914. – 192 s.
128. Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici. – Chișinău: Huperion, 1990. – 638 p.
129. Wagner R. Von Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina: Festgabe zu seinem 80. Geburtstag. – Augsburg: Hoffman-Verlag, 1991. – 625 s.

Речові джерела

130. Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею (далі – фонди ЧОКМ). – № 1741/III – 487.
131. Фонди ЧОКМ. – № 5584/III – 487.
132. Фонди Чернівецького музею народної архітектури і побуту (далі – фонди ЧМНАП). – КВ. – 421/ПК. – 151.
133. Фонди ЧМНАП. – КВ. – 430/ПК. – 159.
134. Фонди ЧМНАП. – КВ. – 1376/ПК. – 186.
135. Фонди ЧМНАП. – КВ. – 3625/ПК. – 243.

Монографії

136. Бълоусь Т.И. Церкви русскія въ Галиціи и на Буковинѣ въ сравненіи съ храмами и зданіями у иныхъ, преимущественно у древнихъ народовъ. – Коломыя: Черенками и иждивеніем Мих. Бълоуса, 1877. – 186 с.
137. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
138. Возний І. Поселення Х – XIV ст. у межириччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра. Частина І. Укріплені поселення та давньоруські міста. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – 256 с.
139. Геннеп А., ван. Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов. – М.: Вост. лит., 2002. – 198 с.
140. Гоберман Д.Н. По Гуцульщине. – Л.: Искусство. Ленингр. отделение, 1979. – 167 с.
141. Гоберман Д.Н. По Северной Буковине. – Л.: Искусство. Ленингр. отделение, 1983. – 176 с.
142. Голубинскій Е. Краткий очерк истории православных церквей: Болгарской, Сербской и румынской или Молдо-Валахской / Е. Голубинскій. – М.: Изъ университетской типографіи (Катков и К°), 1871. – 732 с.
143. Гошко Ю.Г., Кіщук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. Народна архітектура Українських Карпат XV – XX ст. – К.: Наук. думка, 1987. – 269 с.
144. Грабарь И. История русского искусства. – М.: Издание І. Кнебель, б/г. – Т. II. – Вып. 8. – С. 337-480.
145. Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка,

1987. – 471 с.

146. Драган М. Українські дерев'яні церкви. – Львів: Діло, 1937. – Ч. 1. – 160 с.

147. Жуковський А. Історія Буковини. – Чернівці: Час, 1994. – Ч. 2. – 224 с.

148. Иванов С.А. Византийское миссионерство: Можно ли сделать из “варвара” христианина? – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 376 с.

149. Кожолянюк Г.К. Матеріальна культура населення Північної Буковини в кінці XVIII – на початку XX ст. – К.: УМК ВО при Мінвузі УРСР. – 112 с.

150. Логвин Г. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.: Мистецтво, 1968. – 463 с.

151. Логвин Г. Украинские Карпаты. – М.: Искусство, 1973. – 192 с.

152. Макар Ю.І., Пивоваров С.В., Юрійчук Ю.А. Садогурська монетарня. – Чернівці: Рута, 1998. – 80 с.

153. Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – 432 с.

154. Манастырський А.Д. Православний Катихизмъ для среднихъ школъ въ Буковинѣ. – Вѣдень: б/в, 1892. – 89 с.

155. Масан О. Владика Євген (Гакман) – визначний діяч православної Церкви на Буковині в XIX столітті. Нарис життя і діяльності. – Чернівці: Місто, 1999. – 76 с.

156. Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408 – 1998. – Чернівці: Місто, 1998. – 213 с.

157. Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – 105 с.

158. Мордвинов В. Православная церковь въ Буковинѣ. – СПб.: Типографія А. М. Котомина, 1874.–139 с.

159. Музей народної архітектури та побуту у Львові (Путівник). – Львів: Каменярь, 1980. – 340 с.

160. Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наук. думка, 1980. – 340 с.

161. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Отв. ред. Г.Н. Логвин. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – 385 с.

162. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с.

163. Прибега Л.В. Народное зодчество Украины: охрана и реставрация. – К.: Будівельник, 1987. – 103 с.

164. Січинський В. Чужинці про Україну – К.: Довіра, 1992. – 255 с.

165. Слободян В. Церкви українців Румунії: Південна Буковина, Задунав'я, Банат, Мараморщина. – Львів: Стрім, 1994. – 112 с.

166. Стенная роспись в Молдове XV – XVI века / Текст Василия Дрегуца. – Бухарест: Меридиане, 1983. – 235 с.
167. Тафт Р.Ф. Византийский церковный обряд. Краткий очерк. – СПб.: Алетейя, 2000. – 160 с.
168. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наук. думка, 1982. – 204 с.
169. Уайбру Х. Православная литургия. Развитие евхаристического богослужения византийского обряда. – М.: Библийско-Богословский Институт св. апостола Андрея, 2000. – 212 с.
170. Федькович Ю.А. Твори: В 2-х т. Т.2.: Повісті, оповідання, казки, драматичні твори, листи / Упоряд. і приміт. М.Ф. Нечиталюка. – К.: Дніпро, 1984. – 426 с.
171. Хохол Ю.Ф., Ковальов Ю.С. Чернівці: історико-архітектурний нарис. – К.: Будівельник, 1966. – 78 с.
172. Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. – К.: Либідь, 1995. – 288 с.
173. Щербаківський В. Українське мистецтво. – Вип. I. Деревляне будівництво і різьба на дереві. – Львів – Київ, 1913. – XX, 61 с.
174. Щербаківський Д. Українське мистецтво. – Вип. II. Буковинські і галицькі деревляні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці. – Київ – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1926. – XXXIV, 59 с.
175. Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура України. – К.: Будівельник, 1970. – 192 с.
176. Юрченко П.Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII – XIX ст.). – К.: Видавництво академії архітектури УРСР, 1949. – 130 с.
177. Bocănețu A. Istoria orasului Cernăuți pe timpul Moldovei. – Cernăuți: Institutul de arte si Grafice si editura "Glasul Bucovinei", 1929. – 102 p.
178. Bratiloveanu G., Spănu M. Monumente de arhitectura in lemn din ținutul Sucevei. – București: Miridiane, 1985. – 133 p.
179. Cojocar N. Tradiții la cultul creștin. Din perioada primara până astăzi. – Suceava: Editura Lidana, 2004. – 362 p.
180. Cotlarciuc N. Stifferrecht und Kirchenpatronat in dem Furstentum Moldau und in Bukowina. – Stuttgart: Verlage von Ferdinand Enke, 1907. – 203 s.
181. Cramariuc Gh. P. O biserica din Bucovina. – București: Tipografia curții regele F. Göbe F. II. s.a., 1939. – 7 p.
182. Dan D. Das Patronat der griechisch-orientalischen Kirche in der Bukowina. – Czernowitz: Buchdruckerei Jakob Riemer, 1904. – 32 s.
183. Dan D. Lujenii. Biserica, proprietarii moșiei, satul și locuitorii lui. Schița

- istorica, topografica și etnografica. – Cernăuți: 6/в, 1893. – 34 p.
184. Dan D. Rolul preoției Bucovinene în menținerea Românismlului dela robirea (1775) – la desvobirea Bucovinei (15/XI-1918). Un adaos la istoria bisericii române. – Cernăuți: Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1925. – 65 p.
185. Dan D. Rutenii din Bukowina. – București: Socesc. Extr. din Analele Academie Române. Ser. 2. Tom 35, 1913. – 44 p.
186. Diacon V. Cronicile Suhei Bucovinene. – Iași: Tipo Moldova, 2005. – Vol. I. – 456 p.
187. Diacon V. Cronicile Suhei Bucovinene. – Iași: Tipo Moldova, 2005. – Vol. II. – 422 p.
188. Grigoraș N., Caproșu I. Biserici și mănăstiri vechi din Moldova. – București: Editura Meridiane, 1971. – 74 p.
189. Hostiuc E. Schiturile și sihăstriile Bukovinei de altă dată. – Cernăuți: Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1936. – 192 p.
190. Ichim D., Ichim F. Biserici de lemn din Moldova istorica. – Bacau: Diagonal, 2005. – 399 p.
191. Iorga N. Neamul românesc din Bucovina. – București: Minerva, 1905. – 158 p.
192. Kaendl R.F. Geschichte von Czernowitz. – Czernowitz, 1908. – 224 s.
193. Kaendl R.F., Manastyrski A. Die Rutenen in der Bukowina. – Czernowitz: Buchdruckerei H. Czopp, 1890. – II Theil. – 98 s.
194. Morariu L. Din trecutul Bucovinei. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1922. – 106 p.
195. Nistor I. Der nationale Kampf in der Bukowina. – Bukarest: Ed. Academie Române, 1918. – 227 s.
196. Nistor I. Istoria bisericii din Bukowina și a rostului ei national-cultural în viață romanilor bucovineni. – București: Ed. Academie Române, 1916 – 295 p.
197. Nistor I. Istoria fondului bisericesc din Bucovina. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1921. – 68 p.
198. Romstorfer C.A. Das Alte Furstenschloss in Suczawa Bericht uber die Forschungsarbeit seit 1895, insbesondere im Jahre 1901. – Czernowitz: Buchdruckerei H. Czopp, 1902. – 68 s.
199. Romstorfer K.A. Die Kirchenbauten in der Bukowina. – Wien: Aus der Keiserl Hof-und Staatsdruckerei, 1896. – 32 s.
200. Reli S. Călăuza monumentelor religioase istorice din Eparhia Bucovinei. – Cernăuți: Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1937. – 195 p.
201. Reli S. Orașul Siret în vremuri de demult. – Cernăuți: Edița I. Glasul Bucovinei, 1927. – 168 p.
202. Simiginowicz-Staufe L.A. Die Volkergruppen der Bukowina. Etnograrhisch-culturhistorische Skizzen. – Czernowitz: Buchdruckerei H.

Czopp, 1884. – 203 s.

203. Tarnavski T. Zidirea, intocmirea si decorarea din launtru a locaşului dumnezeiescu cum o cere biserica şi tradiţiunea. Reproducere separat din “Candela”. – Cernăuţi: Tipolitografia concesionată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici Editbra autoriului, 1894. – 118 p.

204. Wickenhauser F.A. Molda der Beitrage zur Geschichte der Moldau und Bukowina. Geschichte der Kloster Homor, Set. Onufri, Horodnik und Petrouz. – Czernowitz: Druck von Rudolf Eckhardt's Erben, 1881. – I. Band. – 247 s.

Наукові статті та публікації

205. Боднарюк Б. Інститут ктиторства в монастирях ранньосередньовічної Візантії: витоки, правові засади і майнова специфіка // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології: 36. наук. праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2006. – Т. 2 (22). – С. 25-51.

206. Болюк О. Архітектурний декор дерев'яних буковинських церков та дзвіниць // Друга Всеукраїнська науково-практична конференція молодих науковців “Національні та етносоціальні процеси в Україні”. Матеріали. – Чернівці: б/в, 1997. – С. 83-86.

207. Болюк О. Дерев'яні буковинські церкви та дзвіници: аналіз архітектурного оздоблення (за матеріалами експедиції) // Народнознавчі зошити. – [Львів]. – 1998. – № 2. – С. 162-168.

208. Брынзанъ К. Литургика православно-восточной церкви // Candela. Foaie bisericeasca-literara. Anul 1903. – Cernăuţi, 1903. – P. 304-307, 356-368, 492-505, 567-584, 644-658, 719-732, 797-813.

209. В. М. К. [Козарищук В. М.]. Изъ буковинскихъ карпатскихъ горъ // Наука. Ежемесячный иллюстрированный журналъ для русского народа за 1890. Годъ XIX. – Вѣна, 1891. – С. 21-25, 81-89, 215-226, 285-295, 324-329, 603-613, 658-661, 723-729.

210. Воробкевичъ И. Науки для народа. О иконостасѣ и иконопоклоненіи // Candela. Foaie bisericeasca-literara. Anul 1890. – Cernăuţi, 1890. – P. 254-258.

211. Воробкевичъ И. О значеніи и древности дѣйствій, совершаемыхъ при освященіи храмовъ // Candela. Foaie bisericeasca-literara. Anul 1884. – Cernăuţi, 1884. – P. 758-772.

212. Воробкевичъ Э.Е. Радовецкое православное епископство и его церковь. Историко-археологическая студія // Candela. Foaie bisericeasca-literara. Anul 1897. – Cernăuţi, 1897. – P. 251-259.

213. Галипъ М. Патронатъ церковный, его права и одолженія // Candela. Foaie bisericeasca-literara. Anul 1887. – Cernăuţi, 1887 – P. 660 – 669.

214. Гоберман Д.Н. Памятники молдавского деревянного зодчества на Буковине // Этнография и искусство Молдавии. – Кишинев: Картя

молдовеняскэ, 1972. – С. 123-146.

215. Грябан В., Чучко М. Ритуальна стрільба в традиційній обрядовій культурі українців Буковини кінця XVIII – XX ст. // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців: Історія: Збірник наукових статей. Частина 2. – Чернівці: Рута, 2004. – С.472-474.

216. Єсін П. Іконостас “високого” типу та його особливості на Буковині // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: Зб. наук. праць. – Чернівці: б/в, 1997. – Вип. 3. – С. 85-95.

217. Есин П.М. Монументальное деревянное зодчество Северной Буковины (на материалах культовых сооружений) // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1982-1983 гг. Тезисы докладов. – Черновцы: ЧГУ, 1984. – Ч. 2. – С. 270-271.

218. Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. Белокаменный храм XII в. в с. Василеве // Памятники культуры. Исследования и реставрация. Сборник статей / Редколлегия И.Э. Грабарь и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Вып. 3. – С. 37-50.

219. Манастирський А.Д. Православни церкви въ Буковинѣ // Candela. Foaie bisericeasca-literara. Anul 1897. – Cernauti, 1897. – P. 533-540.

220. Морозов М.А. К вопросу о возникновении ктитинства в Византии (IV – V вв.) // Жебелевские чтения-3. Тезисы докладов научной конференции 29-31 октября 2001 года. – СПб., 2001. – С. 252-256.

221. Нагірняк В. Архітектура Буковини // Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Д. Квітковського, А. Жуковського, Т. Бринзана. – Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. – С. 606-611.

222. Огуй О. Грошове позначення “пунджи де бани” чи “кошелів грошей” у Молдові та на Буковині // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 2. – С. 261-263.

223. О службах особенныхъ, совершаемыхъ церковію по извъстному случаю, или потребностямъ христіанъ // Candela. Foaie bisericeasca-literara. Anul 1899. – Cernăuți, 1899. – P. 731-740.

224. Православная церковъ въ Буковинѣ. Устройство православной церкви въ Буковинѣ на основаніи распоряженій императора Іосифа II. (Изъ записокъ путешественника Владімира Мордвинова) // Candela. Foaie bisericeasca-literara. Anul 1888. – Cernăuți, 1888. – P. 580-592, 649-663.

225. Проповѣди литургични. Сочиненіе проф. д-ра Теодора Тарнавского (Переводъ пароха Василя Яворского изъ собранія проповѣдей “Colectiune de Predici”) // Candela. Foaie bisericeasca-literara. Anul 1889. – Cernăuți, 1889. – P. 50-58, 124-131, 187-192, 258-264, 329-334, 396-401, 469-476, 542-548, 606-613.

226. Січинський В. Українська архітектура // Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 241-273.
227. Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель // Вісник. Укрзахідпроектреставрація. – [Львів]. – 1996. – С. 74-158.
228. Слободян В. Шедеври української сакральної дерев'яної архітектури // Вісник. Укрзахідпроектреставрація. – [Львів]. – 1996. – Ч. 4. – С. 52-57.
229. Чучко М. Буковинська церква – “хата”: початки та розвиток архітектурної традиції // Буковина – мій рідний край. Історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців. Матеріали. – Чернівці: Прут, 1996. – С. 70-72.
230. Чучко М. Культові споруди буковинської Гуцульщини XVIII – XIX ст. // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: б/в, 1996. – Вип. I. – С. 37-40.
231. Чучко М. Найдавніша культова споруда буковинської Гуцульщини // Етнографічні дослідження населення України. Матеріали Першої Всеукраїнської етнологічної конференції студентів та молодих вчених, лютий 1996 р. – Одеса: б/в, 1996. – С. 83-85.
232. Чучко М. Буковинська церква – “хата” кінця XIX ст. у Червоній Діброві як приклад живучості регіонального архітектурного традиціоналізму // Гончарівські читання (четверті). Колективне та індивідуальне як чинник національної своєрідності народного мистецтва. Музей Івана Гончара в 1996 році: Програма, тези і резюме доповідей. – К.: Музей Івана Гончара, 1997. – С. 100.
233. Чучко М. Етнографічне музейництво на Буковині: історія і сучасність // Народознавчі зошити. – [Львів]. – 1997. – № 3. – С. 193-194.
234. Чучко М.К. Ковані хрести буковинських дерев'яних храмів XVIII – XIX ст. // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих науковців. Київ 22-24 квітня 1997 р. Наукові матеріали. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 1997. – С. 303-305.
235. Чучко М. Організаційні та обрядові засади буковинського дерев'яного церковного будівництва XVIII – XIX ст. // Буковинський журнал. – [Чернівці]. – 1998. – Ч. 1. – С. 135-141.
236. Чучко М. Церква Різдва Богородиці в Буковинських Карпатах // Буковинський журнал. – [Чернівці]. – 1996. – Ч. 1-2. – С. 141-146.
237. Чучко М. Церква “Різдва Богородиці” в Буковинських Карпатах // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. – К.: Соборна Україна, 1996. – С. 74.
238. Чучко М. Церковнослов'янська богослужбова книга XVII – XVIII ст. у дерев'яних православних храмах Північної Буковини // Буковина – мій

рідний край. II історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців. Матеріали. – Чернівці: Вид-во “Візит-Інфо”, 1997. – С. 110-112.

239. Чучко М.К. Церковні дзвони та дзвіниці Буковини XVIII – XIX ст. // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. – Одеса: Гермес, 1998. – С. 56-58.

240. Чучко М. Традиційна практика утримання, ремонту та реконструкції дерев'яних церковних споруд на Буковині в період австрійського правління // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – Т. 1. – С. 206-210.

241. Чучко М. Внутрішнє обладнання дерев'яних культових споруд на Буковині в XVII – XIX ст. // Світильник. Науково-богословський журнал. – [Чернівці]. – 1999. – № 2. – С. 52-64.

242. Чучко М. Особливості постачання дерев'яних храмів Буковини предметами культового обладнання та начиння у XVII – XIX ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 2. – С. 198-205.

243. Чучко М. Буковинська дерев'яна культова архітектура в історико-етнографічних дослідженнях XIX – XX ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т.3. – С.188-194.

244. Чучко М. Буковинська дерев'яна культова архітектура XVII – XIX ст. (До проблеми взаємовпливів народних традицій та церковних канонів): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 18 с.

245. Чучко М.К. Традиции строительства деревянных православных храмов на Буковине в XVII – XIX вв. // Православие и культура этноса. Тезисы докладов Международного научного симпозиума. 9-13 октября 2000. г. Москва. – М.: Старый сад, 2000. – С.50-51.

246. Чучко М. Особливості планувальної структури дерев'яних культових споруд на Буковині в епоху середньовіччя: світоглядний аспект // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С.273-275.

247. Чучко М. Джерела до вивчення буковинської дерев'яної культової архітектури XVII – XIX ст. // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Місто, 2000. – Вип.2. – С.52-53.

248. Чучко М. Церковні канони та народні традиції в опорядженні дерев'яних храмів Буковини XVII – XIX ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т.3. – С.243-253.

249. Чучко М. Народні традиції та церковні канони у формуванні вертикального простору житлових і культових споруд Буковини // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 5 жовтня 2000 р., Чернівці. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С.373-376.
250. Чучко М. Канонічна регламентація функціональних частин буковинського дерев'яного храму XVII – XIX ст. // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.3. – С.329-333.
251. Чучко М. Традиційні та професійно-сакральні уявлення буковинців при формуванні вертикального простору житлових і культових споруд // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.1. – С.293-298.
252. Чучко М. Іконописання на Буковині та його регламентація місцевою православною консисторією // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.2. – С.206-213.
253. Чучко М.К. Иконописание на Буковине и его регламентация местной православной консисторией в XIX в. // IV конгресс этнографов и антропологов России. Нальчик 20-23 сентября 2001 год. – Нальчик: Институт гуманитарных исследований при правительстве Кабардино-Балкарской республики, 2001. – С.264.
254. Чучко М. Організаційно-обрядова практика дерев'яного церковного будівництва на Буковині в XV – XIX ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т.1. – С.221-240.
255. Чучко М.К. Дерев'яна церква Св. Миколая в Чернівцях // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження: Збірка наукових праць. – Одеса: Друк, 2002. – Т. 3. – С.268-269.
256. Чучко М. Православна церква та духовенство на Буковині в другій половині XIV – третій чверті XVIII ст. // Буковинський журнал. – [Чернівці]. – 2002. – Ч. 3-4. – С.174-180.
257. Чучко М. Організаційно-обрядові засади традиційного житлового будівництва українців та румунів Буковини в кінці XVIII – на початку XX ст. // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Вип.4. – С.129-135.
258. Чучко М.К. Канонічна регламентація функціональних частин буковинського дерев'яного храму XIX ст. // Проблеми історії та

археології України. Збірник доповідей Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII археологічного з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С.230-232.

259. Чучко М. Регіональні особливості етнодемографічної та конфесійної ситуації на Буковині в середині XIV – на початку XXI ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. – Чернівці: Прут, 2004. – Т.1. – С.124-139.

260. Юцковський Т. О значеніи и древности дѣйствій, совершаемыхъ при освященіи храмовъ // Candela. Foaie bisericeasca-literara. Anul 1890. – Cernăuți, 1890. – P. 30-37.

261. Яворовскій В. Науки для народа // Candela. Foaie bisericeasca-literara. Anul 1903. – Cernăuți, 1903. – P. 733-739.

262. Cernăuțul și suburbiile sale. Schiță topo-etnografică și istorică de Dr. I.V.P. // Patria. – [Cernăuți]. – 1899. – 21 Iulie (2 August).

263. Cernăuțul și suburbiile sale. Schiță topo-etnografică și istorică de Dr. I.V.P. // Patria. – [Cernăuți]. – 1899. – 30 Iulie (11 August).

264. Cernăuțul și suburbiile sale. Schiță topo-etnografică și istorică de Dr. I.V.P. // Patria. – [Cernăuți]. – 1899. – 4 (16) August.

265. Dan D. Patronatul in biserica ortodoxă din Bukowina // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1903. – Cernăuți, 1903. – P. 635-643, 710-718, 787-796.

266. Kaendl R.F. Beitrage zur Volkskunde des Ostkarpathengebietes // Zeitschrift fur osterreichische Volkskunde. VIII Jahrgang. – Wien, 1902. – III – IV Heft. – S. 118-131.

267. Kaendl R.F. Die Huzulen // Die Osterreich-Ungarische monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 271-282.

268. Manastyrski A. Die Ruthenen // Die Osterreich-Ungarische monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 228-271.

269. Marian S. Fl. Iscripțiunile de pe manuscriptele și cărțile de la biserica “Înălțarea Domnului” din Vama // Patria. – [Cernăuți]. – 1899. – 17 (29) Decembrie.

270. Marian S. Fl. Iscripțiunile de pe manuscriptele și cărțile de la biserica “Înălțarea Domnului” din Vama // Patria. – [Cernăuți]. – 1899. – 19 (31) Decembrie.

271. Maximowicz E. Der Christus typus in der byzantinischen Kunst, in besonderer Berücksichtigung der heimischen malerei // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums, 1893. – Czernowitz: Conc. Tipo-u litogr. des Erzb. Silv. Morariu-Andriewicz, 1893. – S. 21-26.

272. Onciul I. Der griechisch-orientalische Religionsfond // Die Osterreich-Ungarische monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 155-174.
273. Onciul I. Fondul religionariu gr. or. al Bucovinei, substratul, formarea, dezvoltarea, administrarea și starea lui de față // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1889. – Cernăuți, 1889. – P. 671-687.
274. Onciul I. Fondul religionariu gr. or. al Bucovinei, substratul, formarea, dezvoltarea, administrarea și starea lui de față // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1890. – Cernăuți, 1890. – P. 1-20, 193-219.
275. Onciul I. Fondul religionariu gr. or. al Bucovinei, substratul, formarea, dezvoltarea, administrarea și starea lui de față // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1891. – Cernăuți, 1891. – P. 1-15, 129-144, 324-338.
276. Pahomi M. Schituri și biserici din ținutul Cernăuți // Analele Bucovinei. – [București]. – 1991. – Tom I, 2. – P. 321-337.
277. Romstorfer K.A. Bildende Kunst // Die Osterreich-Ungarische monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 409-459.
278. Romstorfer C.A. Die alte gr. or. Kirche in Rewna // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums, 1893. – Czernowitz: Conc. Tipo-u litogr. des Erzb. Silv. Morariu-Andriewicz, 1893. – S. 65-67.
279. Romstorfer K.A. Die moldauisch-bizantinische Baukunst // Allgemeine Bauzeitung. – Wien, 1896. – Einundsechzigster Jahrgang. – S. 82-99.
280. Solcanu I. Materiale datărea și planul bisericii de lemn de la Putna // Studii și cercetări de istoria artei. – București, 1974. – Vol. 21. – P. 95-100.
281. Zugrav I. Calugărița // Archiv fur Landskunde der Bukowina. – Radautz, 1927. – I. Heft. – S. 6-10.

Відомості про дерев'яні православні церкви Буковини (1346 – 1913)

№ п/п	Населений пункт	Храмове свято	Час спорудження	Ктитори	Примітки
Чернівецьке протопресвітерство					
1	Біла	Арх. Михаїла й Гавриїла	1881		
2	Волока над Дерелусю	Св Миколая	1829-1831	Релігійний фонд	
3	Гореча Урбан - Чернівці	Вознесіння Господнього	1730	єпископ Антоній	Перевезена з монастиря Гореча
4	Задубрівка	Арх. Михаїла й Гавриїла	1765	Парафіяни	Не існує
5	Кул Байський	Різдва Пресвятої Богородиці	1894	Парафіяни	
6	Ленківці - Чернівці	Арх. Михаїла й Гавриїла	1881	Релігійний фонд, парафіяни	
7	Луковця	Св. Дмитрія	1757	Парафіяни	
8	Малій Кучурів	Св Миколая	1820-1821	Ігнатій Антонович	
9	Раранче	Успення Пресвятої Богородиці	1786-1787	Парафіяни	Не існує
10	Рогізна - Чернівці	Різдва Пресвятої Богородиці	1680	Парафіяни	
11	Роша - Чернівці	Арх. Михаїла й Гавриїла	1768	Костянтин Янош, Костянтин і Лазар Греку, Станіслав Григораш, Іоан і Василє Зама	Не існує
12	Садгора - Чернівці	Св Миколая	1793-1794	Парафіяни	З матеріалу колишньої монастирської церкви в Мамаївцях, не існує
13	Слобода Раранче	Арх. Михаїла й Гавриїла	?		Пербудована на кошти реліг. Фонду 1823 року, не існує
14	Снячів	Зішестя Св. Духа	1907	Парафіяни	
15	Чернівці	Св. Параскеви	1724	Боярин Лека	Розібрана 1843
16	Чернівці - Калічанка	Успення Пресвятої Богородиці	1783	Парафіяни	Первісно збудована на пагорбі біля Турецької криниці, 1876 перевезена до передмістя Калічанка
17	Чернівці - Клокучка	Св. Трійці	1774	Єпископ Досифей Хереску, староста і великий медельнічєр Ілля Хереску з дружиною Катериною	Первісно збудована в Чернівцях на «Магалі», 1874 перевезена до передмістя Клокучка. З 1966 в музеї архітектури у Львові.

18	Чернівці - Селище	Св. Миколая	1748	Чернівецький староста боярин Строскус	1992 частково згоріла, 1995 відновлена
19	Ширівці Долішні - Чернівці	Св. Спиридона	1709-1715	Вов вода Ніколас Александр Маврокордат	Первісно збудована на пагорбі біля Турецької криниці з храмом Успення. 1779 коштом графа Я. Логотетті перевезена до с. Долішні Ширівці
Сіретське протопресвітерство					
20	Ботушаниця Велика	Успення Пресвятої Богородиці	1763	Теодор Холубєй	
21	Вашківці над Сіретом	Успення Пресвятої Богородиці	XVIII ст.	Парафіяни	Не існує
22	Гаврені	Св. Дмитрія	1782	Василє Зулімчук	
23	Горбівці (Гербеуци)	Св. Параскеви	1908	Парафіяни	
24	Граничешти	Арх. Михайла її Гавриїла	1758	Герасим і Теодор Унгуряни	
25	Данила	Св. Косми і Даміана	1786	Іоан де Кирсте	Первісно збудована в Костині, перевезена до Данили 1812
26	Калафіндешти	Успення Пресвятої Богородиці	1775	Парафіяни	
27	Калінешти Єнаки	Св. Дмитрія	1884-1887	Парафіяни	Первісно збудована в Старих Фратівцях (XVIII ст.)
28	Кіндешти	Св. Дмитрія	1912-1913	Парафіяни	Зведена з матеріалу церкви в Долішніх Петрівцях над Сіретом (1802)
29	Мушенія	Св. Дмитрія	1790	Парафіяни	
30	Опришени (Панцирі, Дубівка)	Успення Пресвятої Богородиці	XVII ст.	Парафіяни	У 1933 перевезена в с. Слобідка (Слободзія Берлінці)
31	Посні над Сіретом (Буківка)	Св. Дмитрія	1813	Іоан Волянський	
32	Привороки	Св. Дмитрія	1893	Парафіяни	
33	Рогожешти	Різдва Пресвятої Богородиці	1761	Парафіяни	
34	Романешти	Св. Миколая	1759	Парафіяни	
35	Сірет - Манастиора	Св. Дмитрія	1730	Іон Збісра	
36	Синівці Горішні	Воздвиження Чесного Хреста	1790	Ільський	
37	Синівці Долішні	Зішестя Св. Духа	1803	Парафіяни	
38	Слобідка (Слободзія Берлінці)	Св. Параскеви			У 1933 перевезена з Опришен
39	Слободзія Прункулуй (Слободзія Сучевей)	Св. Дмитрія	1874	Іоан Мармуляк	
40	Стерче	Арх. Михайла її Гавриїла	1887-1890	Парафіяни	Первісно споруджена в Терсблечу (1777)

41	Якобштин	Успення Пресвятої Богородиці	1782		У 1938 перевезена з Капу-Кимпулуй
Сторожинецьке протопресвітерство					
42	Бросківці Нові	Різдва Пресвятої Богородиці	1895	Парафіяни	
	Буденесць	Арх. Михаїла й Гавріїла	1791	Василс і Теодор Морцуни	
43	Давидівка	Арх. Михаїла й Гавріїла	1774-1786	Парафіяни	
44	Давидівка Новий Зруб	Св. Параскеви	1910	Парафіяни	
45	Драчинці	Св. Миколая	1810-1812	Теодор Мустаца	
46	Димка (Тресгіана)	Св. Петра і Павла	1902	Релігійний фонд, парафіяни	
47	Заболоття (Забагна)	Св. Іллі	1895	Парафіяни	
48	Зселнів	Арх. Михаїла й Гавріїла	1901	Парафіяни	
49	Йорданештин (Підлісне)	Арх. Михаїла й Гавріїла	1898	Релігійний фонд, парафіяни	
50	Кабино (Ясени)	Покрова Пресвятої Богородиці	1748	Ісроднякон Григорій Гервасіс	Не існує
51	Кам'яна	Арх. Михаїла й Гавріїла	1895	Парафіяни	
52	Карапчів над Сірстом	Св. Косми і Даміана	1816	Парафіяни	
53	Комарівці	Успення Пресвятої Богородиці	1812	Гсоргій Балощескул	
54	Костинці	Арх. Михаїла й Гавріїла	1785	Парафіяни	
55	Кошелівка	Св. Дмитрія	1882	Парафіяни	
56	Михальча	Успення Пресвятої Богородиці	1901	Парафіяни	
57	Нова Жадова (Котул Жадовей)	Різдва Пресвятої Богородиці	1905	Парафіяни	
58	Панка (Клінівка)	Св. Дмитрія	1896-1900	Парафіяни	
59	Прискарени	Св. сванг. Іоана	1798	Парафіяни	
60	Ропча	Успення Пресвятої Богородиці	1684	Парафіяни	Не існує
61	Слобода Комарівці	Арх. Михаїла й Гавріїла	1895	Парафіяни	Первісно споруджена в с. Рєвна (1744)
62	Стара Жадова	Арх. Михаїла й Гавріїла	1804	Гоян	
63	Сторожинець	Арх. Михаїла й Гавріїла	1798	Парафіяни	
64	Червона Діброва (Кічера)	Св. Дмитрія	1882	Парафіяни	

65	Череш	Св. Дмитрія	1898	Парафіяни	
Сучавське протопресвітерство					
66	Босанче	Св. Георгія	1774	Парафіяни	Перевезена 1920 в с. Мора Ніка
67	Брашка	Арх. Михайла й Гавріїла	1886	Парафіяни	
68	Дерманешти (Гатна)	Вознесіння Господнього	XVIII ст.	Парафіяни	
69	Іпотешти - Сучава	Арх. Михайла й Гавріїла	1829	Релігійний фонд	Не існує
70	Манастиора-Плавалар біля Уйдешт	Введення	1760	Ілінка Балш	
71	Марієця	Успення Пресвятої Богородиці	1901	Парафіяни	
72	Посні над Сучавою	Св. Дмитрія	1905	Парафіяни	
Віківське протопресвітерство					
73	Багринешти	Св. Трійці	1883	Парафіяни	Первісно споруджена в Долиньному Вікові (1777)
74	Білка	Успення Пресвятої Богородиці	1744/1818	Парафіяни	
75	Геленешти	Арх. Михайла й Гавріїла	1849-1850	Міхаїл Боднереску (Боднар)	
76	Іжівці	Св. Дмитрія	1897	Парафіяни	
77	Корчівці	Св. Василя	1808	Парафіяни, Релігійний фонд	
78	Костіша	Різдва Пресвятої Богородиці	1875	Парафіяни, Релігійний фонд	
79	Купка	Арх. Михайла й Гавріїла	1787	Парафіяни	
80	Нові Фратівці	Успення Пресвятої Богородиці	1744?	Священник Стефан Нікорє та парафіяни	
81	Петричанка	Св. Миколая	1903	Парафіяни	
82	Путна	Введення, до 1908 – Жертви Пресвятої Богородиці	1346	Восвода Драгош	У 1468 перенесена восводаю Штефаном Великим з Волівця
83	Садова	Св. Василя	1878	Парафіяни	
Радівецьке протопресвітерство					
84	Ботушана	Св. Дмитрія	1813	Парафіяни	
85	Гуморени (Люди Гумора)	Арх. Михайла й Гавріїла	1833	Парафіяни	
86	Городнік Горішній	Св. Дмитрія	1790	Парафіяни	

87	Городнік Долішній - Калугерниця	Воздвиження Чесного Хреста	1717		Колишній скит
88	Партешти Горішні	Арх. Михайла й Гавриїла	1779	Парафіяни	
89	Солонець	Св. Миколая	1764/1781	Діаманд Гребенча	
90	Тодирешти	Арх. Михайла й Гавриїла	1782	Парафіяни	
Путилівське протопресвітерство					
91	Бісків	Арх. Михайла й Гавриїла	1881-1896	Парафіяни	
92	Бродина Верхня	Арх. Михайла й Гавриїла	1904	Парафіяни	
93	Дихтенець	Св. Дмитрія	1877	Парафіяни	
94	Довгопілля Руське	Св. Дмитрія	1877	Парафіяни	
95	Конягини	Св. Василя	1875-1877	Парафіяни та Іван Марич	
96	Мариничі	Св. Симеона	1878	Парафіяни	
97	Петраші	Різдва Пресвятої Богородиці	1863	Парафіяни	
98	Підзахаричі	Св. Василя	1866	Парафіяни	Не існує
99	Плоска	Св. Петра і Павла	1911	Парафіяни	
100	Путила (Сторонець Путилів)	Св. Миколая	1884-1885	Парафіяни	
101	Селятин	Різдва Пресвятої Богородиці	1831-1834	Григорій Кіга, парафіяни	
102	Сергії	Вознесіння Господнього	1875-1877	Костянтин Маковійчук, Миколай Чокан, Захарій Логош та парафіяни	Не існує
103	Стебні	Успення Пресвятої Богородиці	1861	Парафіяни	
104	Торакн	Св. Іоана Хрестителя	1877	Сергій Гинцар, Олексій Гинцар, Дмитрій Повідаш, Олексій Стефура та парафіяни	
105	Усть-Путила (Устг-Путила)	Св. Параскеви	1878	Парафіяни	
106	Шипот над Сучавою (Шипот Камеральний)	Св. Іллі	1786	Парафіяни	Не існує
107	Шипот над Сучавою (Шипот Камеральний)	Св. Іллі	1908	Парафіяни	
108	Шпетки (Селешені)	Покрова Пресвятої Богородиці	1887-1894	Парафіяни	
109	Яблониця	Арх. Михайла й Гавриїла	1877	Парафіяни	Не існує

110	Яловичора Верхня	Каплиця	1895		
111	Яловичора Нижня	Каплиця	1883		
Гуморське протопресвітерство					
112	Баяшешти	Арх. Михайла й Гавріїла	1771	Константин Строску	
113	Беркишешти	Св. Миколая	1847-1848	Парафіяни	
114	Брасшти	Арх. Михайла й Гавріїла	1773	Іоан. Константин і Георгій Гарсу	
115	Букшоа	Арх. Михайла й Гавріїла	1854	Парафіяни	У 1751 збудована в Кимполунзі Молдавському протопресвітером Шандру, Михайлом Когальнічану та Григорієм Пітікару. В 1854 куплена парафіянами з Букшої
116	Драгосшти	Різдва Пресвятої Богородиці	1816-1818	Парафіяни	
117	Джеміне	Св. Петра і Павла	1811	Георгій Руданюк і парафіяни	Тепер не існує
118	Капу Кимпулуй	Св. Миколая	1782	Ігумен Воронського монастиря Макарії	
119	Лукашешти	Св. Дмитрія	1891	Парафіяни	
120	Мазанешти	Успення Пресвятої Богородиці	1795	Парафіяни	
121	Негріяса	Арх. Михайла й Гавріїла	1882	Парафіяни	
122	Остра	Св. Дмитрія	1889-1890	Парафіяни	
123	Ступікани	Вознесіння Господнього	1823	Парафіяни і Релігійний фонд	
Кимполунзьке протопресвітерство					
124	Аражел	Св. Дмитрія	1896	Парафіяни	
125	Вама Горішня	Св. Миколая	1797-1798	Василє Бадале, Лупашку Лукан і парафіяни	
126	Вама Долішня	Вознесіння Господнього	1783	Михай Тимпеску, Теодор Томей і парафіяни	Тепер у музеї села в Сучаві
126	Дорна Ватра	Різдва Пресвятої Богородиці	1860-1863	Парафіяни і релігійний фонд	Тепер не існує
128	Дорна Кандрени	Успення Пресвятої Богородиці	1858-1863	Парафіяни	
129	Дея біля Фрумосу	Св. Дмитрія	1904		Перевезена з Пожорити
130	Кимполунг Молдавський	Успення Пресвятої Богородиці	1823	Диякон Мирон Чуперка і парафіяни	Не існує
131	Кимполунг Молдавський	Св. Миколая	1698	Ворнік Теодор Калмашул і його син Іоан Теодор Каллімахи, майбутній воєвода	У 1887 перевезена до с. Чумирна

132	Кимполунг Молдавський	Різдва Пресвятої Богородиці	1858	Іоніца Доміте Шалварю та парафіяни	
133	Кирлибаба	Св. Петра і Павла	1861-1865		У 1784 збудована в Чокансштах на кошти Ністора Здріана, Теодора Гюсана, Дамаскіна Турдша та парафіян. У 1861 пересвячена до Кирлибаби коштом Іоніци Шалварю
134	Колаку	Св. Миколая	1800	Іоніца Шюу та Г. Шалварю	
135	Пожорита	Св. Миколая	1801-1806	Гаврііл Бедрус, Лонгін Салагор та парафіяни	Не існує
136	Рус Молдовниця	Успення Пресвятої Богородиці	1892	Парафіяни	
137	Фрумосу	Різдва Пресвятої Богородиці	1863/70	Парафіяни і Релігійний фонд	
138	Чокансшти	Успення Пресвятої Богородиці	1850	Парафіяни і Релігійний фонд	
139	Чотина біля Якобен	Св. Миколая	1801-1806	Парафіяни	
140	Чумирна	Св. Миколая	1887-1890		Пересвячена з Кимполунга Молдавського
Черемоське протопресвітерство					
141	Бергомет над Сірстом	Св. Георгія	1894	Георгій Василько	Згоріла
142	Бержниця	Арх. Михайла й Гавріїла	1871	Г. Колотило	Згоріла
143	Брусники (Вивіз)	Св. Трійці	1899	Парафіяни	
144	Брусниця (Барбівці)	Успення Пресвятої Богородиці	1877	Анна Калмуцька	
145	Бурдсії	Всіх Святих	1827	Стефан Кокоянчук	
146	Вали	Св. Петра і Павла		Парафіяни	Пересвячена з Вилавчого в 1925
147	Верхньоукраїнський Майдан (Середній, Майдан-Вільськ)	Св. Дмитрія	1886	Парафіяни	
148	Виженка	Св. Миколая, після 1927 Св. Іоана Нового Сучавського	1792-1798	Парафіяни	
149	Вижниця	Успення Пресвятої Богородиці	1867	Парафіяни	Тепер не існує
150	Вилавче (Коритис)	Св. Миколая	1825	Парафіяни	Пересвячена до Валів
151	Волака над Черемошем	Успення Пресвятої Богородиці	1784	Парафіяни	
152	Іспас	Вознесіння Господнього	1876	Релігійний фонд	
153	Іспаський Майдан	Св. Дмитрія	1879	Парафіяни	

154	Калниівці над Черемошем	Св. Дмитрія	1898	Парафіяни	
155	Карапчів над Черемошем	Різдва Пресвятої Богородиці	1816	Парафіяни	
156	Лопушна	Св. Варвари	1881	Парафіяни	
157	Лукавець Горішній	Св. Параскеви	1898	Парафіяни	
158	Лукавець Долішній	Св. Миколая	1905	Парафіяни	
159	Лукавецький Майдан	Воздвиження Чесного Хреста	1900	Парафіяни	
160	Мігова	Св. Іоана Нового Сучавського	1905	Парафіяни	
161	Міліське	Св. Параскеви	1855	Парафіяни	
162	Поляна Андрейчинна	Воздвиження Чесного Хреста	1890	Іоан і Костянтин Балоньскули	
163	Слобода Банілів	Св. Дмитрія	1893	Парафіяни	
164	Станівці Горішні над Черемошем	Св. Миколая	1835	Стефан Василько і ретеші	
165	Станівці Долішні над Черемошем	Св. Миколая	1808	Боярин Снакії Ісгратуца (Тесту)	
166	Шипот над Сіретом	Св. Іллі	1891	Парафіяни	Не існує
167	Черешнька	Св. Миколая	1905	Парафіяни	
168	Чорногузи	Різдва Пресвятої Богородиці	1886-1887	Парафіяни та релігійний фонд	Не існує
169	Чортонія	Різдва Пресвятої Богородиці	1750		
Кіцманське протопресвітерство					
170	Берегомет над Прутом	Св. Миколая	1786	Парафіяни	
171	Бурдсії	Арх. Михаїла й Гавріїла	1827	Стефан Коклянчук	
172	Валява	Успення Пресвятої Богородиці	1778	Парафіяни	
173	Витилівка	Зішестя Св. Духа	1897	Парафіяни	
174	Гаврилівці	Св. Миколая	1888	Парафіяни	
175	Давидівці	Арх. Михаїла й Гавріїла	1871	Парафіяни	Тепер не існує
176	Дубівці	Успення Пресвятої Богородиці	1785	Парафіяни	
177	Іванківці	Різдва Пресвятої Богородиці	1794	Парафіяни	

178	Кліводин	Успення Пресвятої Богородиці	1903	Парафіяни	
179	Лашківка	Св. Миколая	1832	Релігійний фонд	
180	Маятинці	Св. Миколая	1892	Парафіяни	
181	Мамаївці Нові	Покрова Пресвятої Богородиці	1789-1790	Максим Кокочник і парафіяни	Збудована 1773 єпископом Досифесом Хереску у Вадул-Владичії біля Радівців. У 1789 перенесена до Нових Мамаївців. Тепер не існує
182	Мамаївці Старі	Св. Іоана Хрестителя	1864	Релігійний фонд	
183	Нсполоківці	Покрова Пресвятої Богородиці	1873	Іоан де Пауел, Михайл і Василь де Теутул та парафіяни	
184	Ошніліби	Св. Миколая	1779	Боярин Кантакузино	
185	Орошани	Успення Пресвятої Богородиці	1850	Парафіяни	
186	П'ядиківці	Св. сванг. Іоана	1884-1888	Релігійний фонд	Не існує
187	Рєваківці	Св. Миколая	1898	Смаранда Василько і парафіяни	Не існує
188	Рєвна	Св. Миколая	1889	Релігійний фонд	Стара церква (1744) перевезена до Слободи Комарівців. Тепер не існує
189	Ставчани	Арх. Михайла й Гавріїла	1700		Не існує
190	Суховерхів	Трьох Святителів	1882	Релігійний фонд	
191	Хлівище	Арх. Михайла й Гавріїла	1911	Парафіяни	
192	Шинківці	Різдва Пресвятої Богородиці	1889	Парафіяни	
193	Южинець	Св. сванг. Іоана	1895	Парафіяни	
Дністерське протопресвітерство					
194	Борівці	Покрова Пресвятої Богородиці	1851	Руксандра де Зотта	
195	Веренчанка	Успення Пресвятої Богородиці	1794	Капітан Іоніца Зотта	
196	Заставна	Св. Миколая	1774	Священик Кіфа(Нікіфор Єрмієвич)	Не існує
197	Кисилів	Св. Миколая	1887-1891	Парафіяни	
198	Кулівці	Успення Пресвятої Богородиці	1779	Резеші Теодор Каутиш та Іоан Маск	
199	Митків	Покрова Пресвятої Богородиці	1883-1885	Парафіяни	

Складено за: Anuarul Archidiecezei ortodoxe-orientale a Bucovinei pe anul 1926. – Cernăuți: Editura Consiliului eparhial ortodoxe al Bucovinei. Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1926; Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1878. – Cernowitz: Verlage des griechisch-orientalen erzbisch. Consist. s.a., 1878; Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1896. – Cernowitz: Verl. des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1896; Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1903. – Cernowitz: Verlage des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1903; Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1904. – Cernowitz: Verlage des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1904; Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1908. – Cernowitz: Verlage des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1908; Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1912. – Cernowitz: Verlage des gr. or. erzbisch. Consist. s.a., 1912; Schematismus der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Diocese fur das Jahr 1914. – Cernowitz: im Verlage des gr. or. erzbischoflichen Consistoriums s.a., 1914.

ZUSAMMENFASSUNG

Die orthodoxe hölzerne kultische Architektur der Bukowina Mitte XIV – Anfang XX stellt gut die Weltanschauung der ukrainischen und der ostromanischen Bevölkerung des Landes. In der Baupraxis und Bewahrung der hölzernen kultischen Bauten der Bukowina, und auch in ihrer Formierung und Ausstattung haben sich die Wechselwirkungen wie der kanonischen, gesetzgebenden Reglementierungen, als auch der rituellen Volkstraditionen erwiesen. In den Gesetzmäßigkeiten des Entstehens und der Entwicklung des kirchlichen Baues wurde die Synthese der christlichen und traditionellen Weltanschauung der Bukowiner abgespiegelt.

Die ausdrucksvolle Ähnlichkeit des Kanonischen und des Traditionellen erwies sich in der Auswahl der Baustelle, ihrer Weihung, des zukünftigen kultischen Baus, der Einlage des Bauopfers bei der Grundsteinlegung, der Vollendung des Gebäudes sowohl der Weihung des Throns als auch der Wände der Kirche.

Bei der ganzen symbolischen Identität der Faktoren bezüglich der Wahl der Baustelle für den Tempel, als auch für den Wohnraum bevorzugte man das erhöhte Grundstück, das im Christentum die heiligen Berge wie Sion, Eleon symbolisiert haben. Die Volkstradition versuchte, die Sakralarchitektur dank der Anordnung des Tempels im Zentrum der Siedlung zu vergrößern.

Die Organisierung der vorhergehenden Prüfung der sakralen Aneignung der Baustelle der Kirche fehlt hier. Im kirchlichen Bau war dieser Vorgang durch die rituelle Weihung der Baustelle von dem Bösen und auch mittels der Feststellung des Kreuzes ersetzt. Der Segensritus des Tempelsbaus, die Grundsteinlegung, und auch die Weihung der neugebauten Kirche war gebührenpflichtig und verwirklichte sich vom Priester, oder vom bevollmächtigten Geistlicher.

Die Etappe der Vollendung der Deckung des Tempels klärte sich von den eigentümlichen vortrefflichen Wünschen, der aufgemachten Errichtung auf dem Dach oder den Kuppeln der eingeweihten Symbole des Christentums – der geschmiedeten Kreuze.

Für die normative Grundlage des Baus, die Erhaltung, Restaurierung der hölzernen kultischen Bauten der Bukowina im Laufe des XV – des letzten Viertels des XVIII diente das byzantinische Stiftungsrecht des Kaisers Justinian, normativgeformt durch die Gesetzgebungsakte der moldauischen Herrscher. Ende des XVIII war es von der österreichischen Macht in die Institution des kirchlichen Patronats umgeformt. Es machte den Prozess des Baues und die Erhaltung der Kirchen in der Bukowina von den Grundbesitzern und des orthodoxen religiösen Fonds der Bukowina abhängig, der aus Besitzen der Kirchen, Klöster gebildet war und befand sich unter dem unmittelbaren Patronat des Kaisers.

Die Erhaltung und die Wiedergabe der archaischen Muster des hölzernen kultischen Baues der Bukowina klärte sich von den traditionellen Annahmen des Baus der Tempel nach der Ähnlichkeit zu den alten Mustern, die in der Bukowina, oder außerhalb dieses Landes existierten.

Die planmäßige Struktur der hölzernen Kirchen der Bukowina hatte den langwierigen Weg der Entwicklung von den zweistelligen Tempeln des XIV Jh. zu den dreistelligen kultischen Bauten des XVI – Anfang des XX Jh. Die senkrechte Entwicklung des Tempels ging in der Richtung der Zunahme der Höhe des inneren Raumes in einigen Mustern dank der Vergrößerung der Höhe der Wände und der Überdeckung des Umfanges von der Kuppel, in anderen Mustern durch die Vergrößerung des Ranges, und auch der Absage von den niedrigen archaischen Formen des kuppellosen Tempels.

Die kanonischen Forderungen bedingten die Dreistelligkeit des inneren Raumes der kirchlichen Bauten XV – Anfang XX. Entsprechend den Kanons und den patriarchalischen Traditionen wurde der Liturgieraum des Tempels nach den altersmäßigen Merkmalen und dem sozialen Status der Gemeinde geteilt.

Die führende Rolle in der kanonischen Einrichtung des Tempels gehörte der Ikonenwand, die eine integrierende und symbolische Rolle während des Gottesdienstes spielte. Die Besonderheit der Tempel der Bukowina wurde in der Koexistenz der zwei- drei- und fünfteiligen Ikonenwände, und auch in den Tatsachen des Verstoßes der kanonischen Anordnungen in der Anlage in ihren Reihen der religiösen Sujets gezeigt.

Die Volkstraditionen haben ihre Erscheinungsform in der Herstellung der konstruktiven Grundlage der Ikonenwände der Bukowiner Kirchen gefunden. Insbesondere in der aufgeklebten an der Wand leinernen Grundlage für die Malereien und die Einrahmung von ihren geschnitzten Details der Ikonenwände.

Von der Volkstradition ist die Transformation der professionellen Kunststile (Renaissance, Barock, Rokokostil, Klassizismus) im Schnitzwerk der Rahmen, der Tore, Simse der Ikonenwände bezeichnet.

Im Innenraum des hölzernen Tempels koexistieren auch und wirken die Gegenstände der Liturgieausrüstung und die Schenkungssachen der Gemeinde zusammen.

Die Wandmalerei in den hölzernen Kirchen der Bukowina wurde fast bis zum Ende XIX nicht gebraucht, es trifft auch ihr Malerei zu. Einer bestimmten Verbreitung in den Tempeln hat die Einrahmung der oberen Zone der Wände und der Pfosten vom Schnitzwerk erworben.

Die Liturgieausrüstung der Kirche bestand aus dem Heiligen Tisch und der Ausrüstung, der Opferstätte, dem kleinen Tisch, dem Tisch für die Gaben, den Pulten, den Leuchtern, den Armleuchtern, den Gottesdienstessachen.

Für die Ausstattung des Liturgieraumes und die Verwirklichung des religiösen Dienstes wurden die teuren Stoffe gebraucht.

Mit Liturgiesachen wirken die Produkte der volkseigenen dekorativ-angewandten Kunst, die in den Tempelkomplex aufgenommen sind, wie die Spenden der Gemeinde (Handtücher, Tücher) zusammen. Abdeckend die sakralen Gegenstände, erwerben sie die magische Bedeutung, indem sie als das Glied des Opfergebers mit dem Heiligtum auftreten.

Alle diese ausgeschmückten Gegenstände zusammen mit der Ikonenwand, dem Innenraum der Kirche dienen zum Mittel des psychologischen Einflusses auf die Gläubigen, Schaffung des Gefühls der hohen Geistigkeit. Für die Kunsteinrahmung der Kirchen wurden die besten Meister der Malerei wie aus Bukowina, als auch außerhalb der Bukowina herangezogen.

Entsprechende planmäßige Organisation und die innere Ausrüstung der hölzernen kirchlichen Glockentürme des Landes klärten sich von der funktionalen Bestimmung dieser Bauten und den ästhetischen Anfragen der Bevölkerung. Der untere Teil des Glockenturmes diente zum Speicher für die Aufbewahrung des kirchlichen Eigentumes, und auf dem oberen Rang stellte man die Glocken auf. Während des Gottesdienstes spielten die Glocken eine wichtige Rolle für die Liturgie. Die Menge der Glocken hingte von den wirtschaftlichen Möglichkeiten der Patrone oder der Gemeinden ab, die sich mit ihrer Versorgung beschäftigten. Die ländliche Bevölkerung der Bukowina schrieb den Glocken die bestimmten magischen Eigenschaften zu. Insbesondere galten sie als das wirksame Mittel gegen das Gewitter und den Hagel. Parallel mit den Glocken nutzte man das hölzerne Schlaggerät. Während der großen religiösen Feiertage und der feierlichen Ereignisse in vielen Gemeinden des Landes wurden die Kanonenschüsse gebraucht.

Insgesamt tritt die hölzerne Baukunst der Bukowina Mitte XIV – Anfang XX als monumentales geistiges Werk der ukrainischen und ostromanischen Bevölkerung der Bukowina auf, das die sakralen und traditionellen Aspekte der Volkskultur der Bukowiner verbunden hat.

REZUMAT

Arhitectura ortodoxă de cult a lemnului din a doua jumătate a sec. XIV – începutul sec. XX reprezintă concepția despre viziune asupra lumii a poporului ucrainean și est-roman din ținutul bucovinean. Practica construirii și întreținerii edificiilor de cult din lemn în Bucovina, precum aranjarea și întemeierea formei, arată influențe atât ale regulamentelor canonice bisericești, legislative, cât și influențele riturilor sacramentale populare.

Cea mai expresivă asemănare între influențele canonică și tradițională se manifestă în alegerea locului pentru construcție, sfințirea locului, punerea pietrei fundamentale, aducerea jertfei pe soclu, terminarea construcției, sfințirea Sf.mese și pereților bisericii.

În creștinism constuirea unei biserici sau a unei locuinței pe un teren de pământ mai înalt, simbolizează sfinții munți ai Sionului și Ilionului. Tradiția populară mărește însemnătatea sacră a locului înălțat pentru construirea edificiului prin așezarea bisericii în centrul localității.

Obiceiul alegerii locului sacral pentru construirea casei de locuință în acest meleag n-a devenit caracteristic și pentru zidirea bisericii. La construirea bisericii această acțiune a fost înlocuită cu ritualul curățirii locului de duhul necurat și duhurile cele rele prin sfințirea locului și înălțarea sfinte cruci. Obiceiul binecuvântării locului pentru zidirea templului, așezarea pietrei fundamentale și sfințirea bisericii nou construite era plătit și slujit de către preotul împuternicit.

Etapă acoperirii bisericii era determinată de bunăvoință și de înălțarea crucii forjate pe acoperiș sau pe turle, care reprezintă simbolurile sfinte ale creștinismului.

Pe parcursul sec. XV – XVIII dreptul ctitorial de pe vremea imperatorului bizantin Iustinian era baza normativă pentru construirea, întreținerea și restaurarea edificiilor de cult din lemn din Bucovina, acest drept fiind alcătuit dintr-un șir de acte legislative ale voievozilor moldavi. La sfârșitul sec. XVIII autoritatea austriacă a înlocuit Dreptul ctitorial bizantin cu o instituție a patronatului bisericesc, legalizată de regulamentul țarist. Acest fapt a dus la o dependență parțială a procesului de construire și întreținere a bisericilor de proprietarii funciari civili și de Fondul Religios Ortodox Bucovinean, acesta din urmă formându-l proprietățile bisericilor și mănăstirilor și fiind sub controlul nemijlocit al țarului.

Păstrarea și reproducerea modelului arhaic al construcțiilor de cult din lemn în Bucovina erau exprimate de metoda tradițională de ridicare a bisericilor asemănătoare cu cele mai străvechi modele din Bucovina sau de peste hotare.

Planificarea bisericilor din lemn a evoluat de la templurile cu două încăperi din sec. XIV până la edificiile de cult cu trei încăperi din sec. XX. Evoluția verticală a templului constă în creșterea înălțimii spațiului interior.

La sfârșitul sec. XV – începutul sec. XX conform cerințelor canonice bisericile aveau tre încăperi: naos, pronaos și altar (cele mai vechi edificii nu aveau naos). Conform canoanelor și tradițiilor patriarhale spațiul liturgic al bisericii era împărțit după vârstă, sex și apartenența socială a enoriașilor.

Rolul principal în amenajarea canonică a templului îi aparținea iconostasului care juca un rol simbolic integral și diferențial în timpul slujbei religioase euharistice. Specificul bisericilor bucovinene constă în coexistența a două, trei și cinci rânduri de icoane pe catapeteasmă; în cazul încălcării prescripțiilor canonice referitoare la locul subiectelor religioase pe iconostas.

Conform tradițiilor populare, iconostasul era construit dintr-o bârnă acoperită cu pânză pentru picturi și împodobită cu diferite detalii de înrămare a icoanelor iconostasului.

Transformarea stilurilor artistice profesionale în sculptarea ramurilor, porții, cornișelor iconostasului este marcată de maniera populară.

În interiorul bisericii de lemn sunt atât obiecte de amenajare liturgice, cât și obiecte dăruite de enoriași.

Până la sfârșitul sec. XIX pereții bisericilor de lemn nu au fost pictați sau vopsiți, partea de sus a pereților și a ușorilor fiind împodobită cu încrystări.

Sf. pronaos, altarul pentru jertfă, analoghionul, tetrapodurile, măsuța pentru litie, Sf.masă, pupitrele dascălului, strănile, sfeșnicele, icoanele, candelabrele etc făceau parte din amenajarea interiorului pentru liturghie.

Pentru amenajarea spațiului liturgic și pentru realizarea proceselor religioase erau folosite obiecte cusute din materie scumpă (catapeteasmă, epitafuri, epitrahile, acopereminte pentru Sf.vase).

Pe lângă obiectele liturgice mai există și obiecte ale creației populare decorativ-aplicate, donate bisericii de enoriași (prosoape țesute, broboade, velințe). Obiectele sfinte garnisite și acoperite, capătă o însemnătate magică și reprezintă mijlocul de legătură dintre donator și lăcașul sfânt.

Toate aceste obiecte înfrumusețate, împreună cu iconostasul, icoanele și arhitectura spațiului interior al bisericii, influențează psihologic asupra credincioșilor, reflectându-le simțul înaltei spiritualități. Asupra împodobirii artistice a bisericii au lucrat cei mai buni pictori din Bucovina și de peste hotarele ei.

Planificarea spațiului și amenajarea interiorului clopotnițelor bisericesti sunt determinate de destinarea funcțională a edificiilor și de năzuințele estetice ale poporului. Partea de jos a clopotniței slujea ca depozit pentru păstrarea bunurilor bisericii, iar în partea de sus erau clopotele. În timpul ofierilor religioase clopotele jucau un rol liturgic important. Numărul clopotelor depindea de posibilitățile economice ale patronului sau cetățeanului care se ocupa de furnizarea lor. Sătenii bucovineni credeau în proprietățile magice ale clopotelor, spre exemplu, clopotele erau mijloc efectiv contra furtunii și grindinii. În zilele de post clopotele erau înlocuite cu toaca din lemn sau din metal.

Arhitectura bucovineană de cult din lemn în a doua jumătate a sec. XIV – începutul sec. XX reprezintă opera monumentală a spiritualității poporului ucrainean și est-roman din Bucovina, îmbinând aspectele profesioniste sacrale și tradițional profane ale culturii populare prezentată de către bucovineni.

Чучко Михайло Костянтинович – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

Народився 11 листопада 1972 р. в смт. Путилі Чернівецької області в родині художників.

Батько – Костянтин, походив з роду Мирона Дарія, нащадки якого Петро та Василь в другій половині XIX – на початку XX ст. обиралися присяжними (джуратами) громади Сторонець-Путилів. Мати – Ганна, належала до родини Яцко, представники якої були епітропами парафіяльної церкви в с. Долішні Станівці над Черемошем.

Початкову та середню освіту здобував в школах смт. Путилі, м. Нефтеюганська (Російська федерація) та смт. Лужани Кіцманського району Чернівецької області. У 1989 – 1994 рр. навчався на історичному факультеті Прикарпатського університету ім. В. Стефаника в м. Івано-Франківську. В 1994 – 1998 рр. працював у Чернівецькому музеї народної архітектури і побуту. Протягом 1998 – 2000 рр. працював заступником голови Робочої групи з підготовки матеріалів до тому “Зводу пам’яток історії і культури Чернівецької області”.

21 червня 2000 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України у м. Києві захистив кандидатську дисертацію зі спеціальності етнологія (07.00.05) на тему “Буковинська дерев’яна культова архітектура XVII – XIX ст. (До проблеми взаємовпливів народних традицій та церковних канонів)”.

З 2000 р. працює на історичному факультеті Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича. 24 жовтня 2008 р. у спеціалізованій вченій раді Чернівецького національного університету захистив докторську дисертацію зі спеціальності всесвітня історія (07.00.02) на тему “Соціорелігійні аспекти повсякденного життя православного населення північної частини Молдавського воеводства та австрійської Буковини (друга половина XIV – початок XX ст.)”.

Автор 79 наукових публікацій та 5 навчально-методичних розробок. В тому числі монографічного дослідження “И взят Бога на помощь”: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воеводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу)” (2008 р.), науково-популярного нарису “Вознесенська церква в Лужанах: історія, архітектура та опорядження найдавнішої пам’ятки середньовічного культового будівництва в північній частині Буковини” (2006 р.). Співавтор книг “Ринки та ярмарки буковинської столиці” (2009 р.) та “Історія митної справи на Буковині (XIII – початок XXI ст.)” (2009 р.).

Для ілюстрування книги використано світлини В.Щербаківського, Д.Щербаківського, М.Драгана, І.Розумія, І.Сандуляка, В.Курилика, В.Слободяна, А.Мойсея, Ю.Мисько, М.Чучка, В.Акатріні, О.Шманька, Г.Рихло, К.Валявської, Г. Чигрин, Т.Турейської, Д.Антонюка, А.Бондаренка, поштівки XIX – початку XX ст., фотоілюстрації з «Щорічника Буковинської митрополії за 1937 р.», «Пам'ятки містобудівництва та архітектури Української РСР» та інтернет сайту «Дерев'яні церкви Сучавського повіту», малюнки К.А. Ромишторфера, В.Коротенка, креслення Л.Вандюк, В.Слободяна, Г.Братіловяну, М.Спину, а також зображувальні матеріали з фондів Чернівецького музею народної архітектури та побуту, Чернівецького художнього, Чернівецького краєзнавчого музеїв, Державного архіву Чернівецької області, Відділу рідкісних та цінних книг наукової бібліотеки Чернівецького університету імені Юрія Федьковича.

Наукове видання

ЧУЧКО Михайло Костянтинович

**Православні культові споруди Буковини:
Дерев'яні церкви та дзвіниці середини XIV – початку XX століть**

Редактор *Георгій Кожолянко*

Комп'ютерна верстка *Павла Захарука*

Підписано до друку 14.01.2011. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 15,28. Обл.-видавн. арк. 16,40.
Наклад 500 прим. Вид. № 319. Зам. № 616.

Верстка та друк

видавничий дім
publishing house

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ЧЦ №1 від 10.07.2000 р.

телефони
[0372]

Приймальня 552 943

Друкарня 526 353

Реалізація 526 956

Бухгалтерія 527 049

адреса
58000, м. Чернівці,
вул. Радищева, 10

e-mail
info@bukrek.net

факс
[0372] 552 943

web-сайт
www.bukrek.net

